

לשוננו של הרמב"ן בהשוואה לרובדי הלשון

הקודמים של העברית

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת:

אליאור בביאן

המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

אייר, תשפ"א

רמת גן

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של פרופ' מיכאל ריז'יק

מן המחלקה ללשון עברית וללשונות שמיות של

אוניברסיטת בר-אילן

תודה

לאבי ולאימי אהרון ושילה

מאור עיניי ועטרת ראשי

תוכן העניינים

א.....	תקציר
1.....	א. מבוא
1.....	1. סקירת ספרות המחקר
1.....	א. לשון ימי הביניים
11.....	ב. סגנון
15.....	2. מטרת המחקר ושיטתו
15.....	א. מטרת המחקר
16.....	ב. שיטת המחקר
19.....	ב. חלק ראשון – ממאפייני הלשון המשוערבת בלשון רמב"ן
19.....	1. תופעות מתחום המורפולוגיה
19.....	א. שימוש בסיומת "-ות" ליצירת שמות עצם מופשטים
23.....	ב. שימוש ביו"ד ההתייחסות לגזירת שמות תואר
26.....	2. תופעות מחום התחביר
26.....	א. סמיכות חבורה
29.....	ב. פסוקית זיקה בלתי מקושרת
33.....	ג. חוסר התאם במין
35.....	ד. ריבוי שאינו מציין בני אדם
36.....	ה. הקדמת הכינוי הרומז לשם העצם הנרמז
38.....	ו. שינוי בהצרכת מילות היחס
40.....	ז. שימוש בזמן מורכב באמצעות תואר הפועל "כבר"
42.....	ח. הצרכת מושא ישיר על ידי שם פעולה בעמדת נסמך
43.....	ט. שימוש במושא ישיר מיודע בלי מילית היחס "את"
45.....	3. תופעות מתחום אוצר המילים – שאילות לקסיקליות ושאילות סמנטיות

50.....	4. סיכום ומסקנות
51.....	ג. חלק שני: לשון המקרא ולשון חכמים בפירוש רמב"ן
51.....	1. חלוקת העברית לתקופות
51.....	2. היחס ללשון המקרא וללשון חז"ל לפני הרמב"ן
53.....	3. המצב אצל רמב"ן
	א. קבוצה 1 – ראיות שמהן משתמע שרמב"ן ראה את לשון המקרא ולשון חכמים כלשון אחת
54.....	
69.....	ב. קבוצה 2 – ראיות שמהן משתמע שרמב"ן הבחין בין לשון המקרא ובין לשון חז"ל
	ג. קבוצה 3 – הבאת תופעות לשוניות מן הארמית שבלשון חכמים לביאור קשיים בתרגום המקרא
74.....	
76.....	ד. טבלאות מסכמות
79.....	4. מסקנות
81.....	ד. חלק שלישי: בדיקת תופעות לשון מלשון המקרא ומלשון חז"ל בפירוש רמב"ן
82.....	1. חילופי מ"ם ונו"ן בצורן הריבוי
82.....	א. רקע
83.....	ב. לשון ימי הביניים
90.....	ג. מסקנות
91.....	2. חילופי התפעל ונתפעל
91.....	א. רקע
94.....	ב. לשון ימי הביניים
104.....	ג. מסקנות
105.....	3. בניין פֶּעַל
105.....	א. מטרת הפרק ושיטת המחקר
105.....	ב. הממצאים

107.....	ג. מסקנות.....
109.....	4. עבר פשוט בתחילת משפט.....
109.....	א. רקע.....
111.....	ב. לשון ימי הביניים.....
117.....	ג. מסקנות.....
118.....	5. הווה תמידי.....
118.....	א. הגדרה.....
118.....	ב. לשון המקרא.....
118.....	ג. לשון חז"ל.....
119.....	ד. לשון ימי הביניים.....
127.....	ה. מסקנות.....
128.....	6. כינויים.....
128.....	א. כינוי גוף למדברים.....
132.....	ב. כינוי הרמז לקרובה.....
137.....	ג. כינוי הרמז לקרובים.....
144.....	ד. מסקנות.....
146.....	7. מקור נטוי בגזרות עלולות.....
146.....	א. לשון המקרא ולשון חכמים.....
147.....	ב. בדיקת צמדי צורות מקור נטויות בלשון ימי הביניים.....
157.....	ג. סיכום ומסקנות.....
159.....	8. קישור פסוקיות זיקה.....
159.....	א. רקע.....
159.....	ב. שיטת המחקר.....
160.....	ג. לשון ימי הביניים.....
166.....	ד. מסקנות.....

167	9. סוגי סמיכות
167	א. היערכות סוגי הסמיכות בלשון המקרא ובלשון חז"ל
168	ב. הסמיכויות בלשון ימי הביניים
178	ג. מסקנות
179	10. מעתקי משמעות
179	א. רקע
182	ב. מטרת המחקר ושיטתו
183	ג. הממצאים
197	ד. מסקנות
199	11. אוצר המילים
199	א. רקע
200	ב. מטרת המחקר ושיטתו
201	ג. הממצאים
225	ד. מסקנות
227	12. מסקנות מן החלק השלישי
228	א. על הטבלה
229	ב. מסקנות
230	ג. הסברים למסקנות
231	ד. לשון רמב"ן בתוך לשון ימי הביניים – אהבה מסותרה
233	ה. סיכום
237	ו. ביבליוגרפיה
I	ABSTRACT

תקציר

- א. מחקר זה עוסק בסגנון לשונו של רבי משה בן נחמן (רמב"ן) בפירושו לתורה ובוחן אותה משני היבטים: ההיבט הראשון מתייחס לרכיבי הלשון בלשון רמב"ן האופייניים ללשון ימי הביניים שהושפעה מן הערבית. ההיבט השני בודק את יחסי הגומלין שבין לשונו ובין רובדי הלשון הקודמים לו – לשון המקרא ולשון חכמים. החיבור נפתח בהצגת ספרות המחקר על אודות לשון ימי הביניים, על אודות פירוש רמב"ן לתורה ועל אודות חקר הסגנון.
- ב. בגוף העבודה שלושה חלקים: החלק הראשון דן בתופעות מלשון ימי הביניים המשוערבת המצויות בלשון רמב"ן, רובן תופעות תחביריות, חלקן מורפולוגיות ומיעוטן לקסיקליות.
- ג. בחלק השני נידונים היחס המפורש של רמב"ן בפירושו לשני רובדי הלשון ההיסטוריים שקדמו לו ושאלת ההבחנה ביניהם.
- ד. בחלק השלישי נבחנות בלשון רמב"ן ובלשון כותבים אחרים מימי הביניים – ובהם רש"י ואבן עזרא – מגוון תופעות לשון שההבדל בין לשון המקרא ובין לשון חז"ל ניכר בהן במטרה לגלות לאיזה כיוון לשונו של רמב"ן נוטה. דוגמות לתופעות: בניין התפעל לעומת נתפעל, קישור פסוקיות זיקה, סוגי סמיכויות, זמני הפועל, אוצר מילים, מעתקי משמעות ועוד. נמצא שבאופן כללי רמב"ן נוטה לדבוק בלשון חכמים בשימושיו התחביריים והמורפולוגיים, ובשאר תחומי הלשון הוא משלב את שני הרבדים. בכך רמב"ן קרוב יותר בסגנון לשונו לאבן עזרא מאשר לרש"י. בסיכום החלק השלישי הוצעו גם הסברים למסקנות.

א. מבוא

1. סקירת ספרות המחקר

א. לשון ימי הביניים

1. ראיית המאחד וראיית המפריד

המונח "לשון ימי הביניים" מציג את הלשון העברית הכתובה שהתפתחה למן תחילת המאה השנייה לספירה ועד המאה ה-19. ללשון זו יש מאפיינים כלליים: ככלל היא הייתה לשון לא מדוברת ושימשה בעיקר לכתיבה, כלשון ליטורגית וכלינגווה פרנקה (קדרי תשכ"ד, עמ' 666; גולדנברג 2007, עמ' 650; סאנז-בדיליוס 2021).

עם זאת, כבר הוער במחקר שלשון זו רחוקה מלהיות לשון אחידה וכי היא מורכבת ממאגר שלם של לשונות השונות זו מזו מהיבטים שונים. גושן-גוטשטיין (תשכ"ה, עמ' 109) היטיב לנסח את ההסתייגות מהמונח המטעה "לשון ימי הביניים":

"עברית של ימי הביניים' או 'ביניימית' הוא כינוי כוללני עד שהוא נטול משמעות למעשה. כביכול כך הדבר: כל שאינו לשון מקרא ולשון חז"ל וגם אינו מחודש בדורותינו הריהו 'ביניימי'".

לדברי קוגוט (1981, עמ' 9), שלושה גורמים בלתי תלויים פעלו בחטיבת לשון זו ויצרו בה לשונות לשונות: המקום, הזמן והסוגה הספרותית.

המקום – הכותבים בימי הביניים ישבו במקומות שונים, בארצות שונות תחת גופי שלטון שונים ובאזורים שדוברו בהם שפות שונות.

הזמן – אומנם לשון כתובה משתנה פחות מלשון דבורה במהלך הזמן, אך סביר שהפער בין התקופות השונות ייתן את אותותיו גם בלשון שבכתב בתקופה של כאלף שנים.

הסוגה הספרותית – הכותבים בימי הביניים יצרו יצירות ספרות מגוונות מאוד, ולכל אחת מהן דפוסי כתיבה מקובלים ומוסכמים שהכותבים הקפידו עליהם. לא הרי לשון הפיוט כהרי לשון פרשנות המקרא, ואין דומה לשון השו"ת ללשון ההיסטוריוגרפית. למיון הסוגות הספרותיות

בלשון ימי הביניים שיטות שונות במחקר (למשל קדרי תשכ"ד, עמ' 666–669; חזן 1999, עמ' 164; סאנז-בדיליוס 2021). ואלה הסוגות העיקריות: הפיוט, ספרות השו"ת, ספרות המוסר, ספרות הקבלה, ספרות המדרש, ספרות היסטוריוגרפית, פרשנות למקרא ולתלמוד, ספרות הפילוסופיה והמדע, ספרות הרפואה וספרות הבלשנות והמילונאות. על פי הבחנתיו של קוגוט אסקור בקצרה פרקים נבחרים מספרות המחקר על לשון ימי הביניים ועל הבלשנות העברית בימי הביניים.

2. מספרות המחקר על לשון ימי הביניים

בלשון הפיוט התמקד המחקר בעיקר בתורת הצורות ובתחביר של לשון הפיוט הקדום (למשל ילון תשכ"ז; יהלום 1980; תשמ"ה; תשמ"ט–תש"ן; דוד תשס"א; רנד 2011), בתיעוד אוצר המילים של לשון זו (כנעני תרצ"א, יונה תשס"א) ובמורפולוגיה ובתחביר של לשון השירה העברית בספרד (למשל רצהבי תשי"ז; מירסקי 1951; פליישר 1975; ירדן תש"ם; יהלום 1980; חזן תשמ"ו; ספן 1989; פרוכטמן תשנ"ט; שרון תשס"ה; אליצור 2011; יהלום 2012) וגם במקומות אחרים (גלעד-לביא 2005).

בפרוזה העיונית הוקדשה במחקר תשומת לב מיוחדת לעברית המשוערבת או ל"לשון התיבונים", שהיא הלשון שתורגמו בה כתבים פילוסופיים רבים מן הערבית לעברית, וכן ללשון של יצירות ספרות בעברית שנכתבו בצל הערבית, שהשפעת הערבית עליהן נתנה את אותותיה בעיקר בתחום המילון והתחביר (קלצקין תשכ"ח; יואל תשל"ב; גושן תשס"ו; אוירבך 2014; תש"ף א; 2020). כן עסקו חוקרים נוספים בהשפעת הערבית על העברית בימי הביניים (כמו בלאו תש"ן; ממן תשנ"ב; טובי תשע"ז).

נוסף על כך עסקו החוקרים בעיקר בלשונות של כותבים מסוימים או של יצירות ספציפיות או של סוגות ספציפיות, מתקופות שונות וממקומות שונים. חלק מהמחקרים הללו מתארים היבטים כלליים של הלשון הנידונה, ובין לשונות אלו אפשר למנות את לשון רש"י (אבינרי 1979; גמליאל תשס"ח), לשון הרמב"ם ב"משנה תורה" ובחיבורים אחרים (אברמסון תשמ"ג; פרשל תשנ"ד; סמט תשס"ד; צורבל תשס"ד; אריאל 2019; יעקב 2020), לשון אבן עזרא (בצרון 1971), לשון בנימין מטודלה ב"ספר המסעות" (מישור תשע"ז); לשון הקבלה (קדרי 1993);

לשון רבי שמואל הנגיד ב"בן משלי" (רצהבי תשכ"ז); לשון הפרשנים הביזנטיים (ברין תשס"ז); לשון רבי סעדיה אבן דנאן הראשון (בר-אשר 2005); לשון רבי יוסף אבן ג'יקטילה ב"שערי צדק" ו"שערי אורה" (לינדר 2003); לשון אברהם בר חייא (גמליאל תשנ"ז); לשון המחברות של עמנואל הרומי (ירדן תשי"ד); לשון פיוטי שמואל השלישי (קצומטה תשס"ג); לשון רבי חיים בן עטר (גלוסקא 2013); לשון רבי יעקב אבן צור (חזן תשס"ח); לשון רבי רפאל אהרן מונסוניגו (חיטין-משיח ולביא תש"ע) ועוד. חוקרים אחרים התמקדו בתיאור משווה בין תרגומים של מתרגמים שונים לאותו חיבור (כמו גינצבורג תשס"ז). שאר המחקרים מצטמצמים לענפי לשון ספציפיים שדרכם אפשר לאפיין את לשונם של כותבי ימי הביניים ואת יצירותיהם. הדברים אמורים בעיקר במה שנוגע לתורת הצורות, לתחביר ולאוצר מילים, ומעט גם במה שנוגע לחקר השיח ולפרגמטיקה. בתחום הצורני נבחנו בעיקר לשון השו"ת (בצר תש"ן) ולשון הכתיבה האשכנזית (עמנואל תשע"ג, רבין תשכ"ה). בתחום אוצר המילים נבדקו לשון הרמב"ם (אריאל 2018), לשון רש"י (אבינרי 1979; אדמוני תשנ"ח, שוה תשע"ז), לשון "ספר חסידים" (קוגוט 1973); לשון השו"ת (דורון תשכ"ד; רצהבי 1982; שרביט 2018) ולשון הספרות הרבנית (שפירא תשכ"ב). מהיבטים תחביריים נבדקו בין השאר לשון הרמב"ם (אריאל 2018), לשון של רבי מיוחס (מאלי תשנ"ו) ולשון "ספר חסידים" (קוגוט תשל"ו), ומהיבטים של שיח ופרגמטיקה נבחנה לשון הרמב"ם (פיקסלר תשס"ה).

3. מספרות המחקר על בלשנות ימי הביניים

פעילותם הבלשנית של חכמי הלשון והדקדוק בימי הביניים תפסה במחקר מקום רחב אף יותר מאשר לשונם כשלעצמה. החוקרים בתחום דנו בעיקר בעיסוק בלשני גלוי בתחום הצורות, המילון והסמנטיקה מצד מדקדקים, חכמי לשון ופרשני מקרא שחיו בימי הביניים. חלק מן המחקרים הוקדשו לפרשנים ולבלשנים ספציפיים כמו רש"י (נצר 1989; גמליאל תש"ע; 2019), אברהם אבן עזרא (חרל"פ תשנ"ו; קיזל 2020), רבי יהודה אבן בלעם (פרץ תשל"ח; 1981; נצר תשמ"ג), רבי יונה אבן ג'אנח (חן תשע"ה; טנא תשע"ו), דוד בן אברהם אלפאסי (גמליאל תשנ"ט; חאמד 2011), משה אבן עזרא (הלקין תשל"ג; כהן תשס"ד; הכהן תשע"א) רבי יוסף כספי (קהן 2012), רבי אברהם דמבלש (בן אריה תשע"א), רבי אברהם בן עזריאל

(אגם-פרוכטמן תשל"ג), רבי שלמה אבן גבירול (ירדן תשמ"ו) ורבי יהודה חי'ג' (בסל תשנ"ב), וחלקם עסקו במגוון רחב יותר של מדקדקים ואנשי לשון (למשל אלוני תשל"ד; שי 1980; אלוני תשמ"ו; אלדר ומורג תשמ"ז; גולדנברג 1990; נצר תשנ"ב; דותן תשס"ה; סאנז-בדיליוס 2008; חרל"פ תשע"א; ממן 2014). אחרים התייחסו לפעילות מטא לשונית של הרחבת אוצר המילים ומבני הדקדוק של הלשון העברית בידי כותבים מימי הביניים (קלאר תש"ז; צרפתי תשכ"ד; קדרי 1970; טויטו 1992; גלוסקין 2010; ריז'יק 2011; בוס 2018; שוה 2020; אוירבך תש"ף ב).

ב. רמב"ן ופירוש

רמב"ן, שחי בספרד בשנים 1194–1270, היה פרשן ואיש הלכה פורה מאוד. הוא כתב פירוש לתורה, פירוש לאיוב, חידושים על התלמוד, מונוגרפיות הלכתיות, ספרי ויכוח, דרשות וכתבים קבליים (עופר ויעקבס תשע"ג, עמ' 11; ישראלי תשפ"א; ראק תשפ"א, עמ' 213 ואילך). פירושו לתורה הוא מיצירותיו הבולטות, והוא נחקר מבחינות רבות, בהן גם הבחינה הלשונית במידת מה, שבה אתמקד במחקר זה. אעמוד להלן על המאפיינים העיקריים של פירושו לתורה שנסקרו במחקר, ולבסוף אעמוד גם על לשונו.

1. תוכן הפירוש

א. אופי הפירוש

פירושו של רמב"ן הוא פירוש פשט בעיקרו, ובזאת הוא ממשיך בשיטתו העיקרית של רש"י ובמקומות הרבה "דוחה את הדרש מפני פשטו של כתוב" (מלמד תשל"ח, עמ' 949–950; השו: שעוועל תשל"ד, עמ' קמח; אונא תשל"ז, עמ' 16; אידל תשנ"ה, עמ' 548). עם זאת, אין הוא נמנע משילוב של הפשט עם הרמז, הדרש והסוד (ישראלי 2014, עמ' 479 ואילך), שילוב המזכיר את הקונבנציה הפרשנית בכתבי הקודש של הנוצרים, שרמב"ן חי ביניהם (ליכט תשמ"ג א, עמ' 232). בפירושו עומד רמב"ן בין היתר על טעמי המצוות (הלברטל תשס"ו, עמ' 249) ודן באירועים המקראיים בהסתכלות רחבה (אונא תשל"ז, עמ' 16–18; מלמד תשל"ח, עמ' 950; ישראלי תשפ"א, עמ' 116; ראק תשפ"א, עמ' 230), ביו היתר על פי העיקרון הפרשני

"מעשה אבות סימן לבנים", שאימץ רמב"ן מספרות חז"ל (מלמד תשל"ח, עמ' 950–952; ליכט תשמ"ג א, עמ' 232; הלברטל תשס"ו, עמ' 212). את פירוש רמב"ן מנחה עיקרון נוסף – נאמנות בלתי מתפשרת להלכת חז"ל הפסוקה (הלברטל תשס"ו, עמ' 55; אראל 2009, עמ' 118). הרגש והאמפתיה תופסים גם הם מקום נכבד בפירושו של רמב"ן לתורה, ובמסגרת השימוש בהם רמב"ן מרבה לעמוד על המתרחש בלב הנפשות הפועלות בסיפורי הכתוב ועל המניעים למעשיהן (ליבוביץ' תשל"ל, עמ' 231; ליכט תשמ"ג ב, עמ' 61; והשוו: כהן תשס"ז, עמ' 213 ואילך; לזין 2009; ראק תשפ"א, עמ' 230 ואילך). במאפיין זה כלול גם היחס לנשים בפירושו, שנתפס לרוב כחיובי וכאוהד (ארן תש"ע, עמ' 43, 80; אראל 2018, עמ' 209). בפירוש אפשר למצוא גם רימוזים לפולמוס של רמב"ן כנגד הנוצרים (טויטו תש"ע; תשע"ד, עמ' 583 ואילך; הס 2014, עמ' 289 ואילך). רמב"ן כותב את פירושו באריכות ובפירוט כדרכו בחידושיו לתלמוד (מלמד תשל"ח, עמ' 983).

ב. מרכיבי הפירוש

1. פרשנים נוספים

לבד מדברי פירושו עצמם רמב"ן מזכיר בפירושו לתורה דעות נוספות רבות של פרשנים שקדמו לו. ליחס מיוחד מבחינה זו זוכים רש"י ואברהם אבן עזרא, שאת דבריהם רמב"ן מביא בשיטתיות יותר מפרשנים אחרים וכן מזכיר אותם בשמם (ליכט תשמ"ג א, עמ' 228; חזן 1999, עמ' 166–167; מורגנשטרן תש"ס, עמ' 13; סקלרץ 2016, עמ' 285), אם כי לא כל אזכוריו של רש"י בפירושו הם אותנטיים (השוו: מלחי 2011, עמ' 43). כבר בהקדמה לפירושו מצהיר רמב"ן שהוא עתיד לשאת ולתת עם השניים (ההדגשות שלי):

"ואשים למאור פני נרות המנורה הטהורה, פרושי **רבנו שלמה**, עטרת צבי וצפירת תפארה, מוכתר בנימוסו במקרא במשנה ובגמרא, לו משפט הבכורה, בדבריו אהגה, באהבתם אשגה, ועמהם יהיה לנו משא ומתן דרישה וחקירה, בפשטיו ומדרשיו וכל אגדה בצורה, אשר בפירושי זכורה ועם **רבי אברהם בן עזרא**, תהיה לנו תוכחת מגולה ואהבה מסותרה".

רמב"ן נותן בהקדמה זו את משפט הבכורה לרש"י – הוא מקדים אותו לאבן עזרא וכותב עליו יותר – ומעמדו המיוחד של רש"י על פני אבן עזרא בפירושו של רמב"ן ניכר היטב גם בהצגת המובאות בפירוש. למשל, רמב"ן מציג את דברי רש"י לפני דברי אבן עזרא, וכן הוא מרבה לצטט במדויק את רש"י, ואילו את דברי אבן עזרא הוא מביא בפרפרזה (מורגנשטרן תש"ס, עמ' 15–16). כמו כן, בעת שרמב"ן חולק על אבן עזרא במקומות שנראה לו כי זה פגע בכבוד חז"ל בכך שחלק על דבריהם, הוא משתמש במילים קשות כדי לחלוק עליו, מה שאין הוא עושה בעת שחולק על רש"י (רבינוביץ תשל"ג, עמ' 631–635; שעוועל תשל"ד, קמז–קמח). כך למשל בביטויים "מי עיוור עיני שכלו" (פירוש לבראשית כה, לד), "יוצק זהב רותח לתוך פיו" (פירוש לבראשית מו, טו), וכדומה. עם זאת, לצד הביטויים החריפים הללו ניכר שרמב"ן רוחש לאבן עזרא "אהבה מסותרת" כפי שהתחייב בהקדמתו, ובמקומות מעטים הוא משבח את אבן עזרא בביטויים כגון "דברי פי חכם חן" (פירוש לשמות כ, יט), "ויפה פירוש" (פירוש לשמות כט, מו) (והשוו: רבינוביץ תשל"ג, עמ' 631; שעוועל תשל"ד, עמ' קמז–קמח).

פירושו של אבן עזרא בכתבי הרמב"ן ניכר לא רק בפרפרזות ובציטוטים אלא גם בהבאת דברי אבן עזרא שלא בשם אומרם. סקלרץ (2016, עמ' 285–302) מצאה כשישים פירושים שרמב"ן מציג כפירושו שלו אך מקורם בדברי אבן עזרא. היא מוכיחה זו בהשוואת קטעים של שני הפרשנים ומדגישה את הזיקה הרעיונית שבין הפירושים. עם זאת, ניכר מדוגמותיה שהרמב"ן לא שיבץ את דברי אבן עזרא כנטע זר בתוך פירושו, אלא העביר אותם הסגלה ועיבד אותם ללשונו ולסגנונו. מכאן אפשר לטעון שקטעים אלו שייכים לאבן עזרא אולי מצד התוכן, אך מבחינה לשונית הם נכס של הרמב"ן. ראוי לציין גם את האפשרות הקלושה שלרשות הרמב"ן עמד כתב יד בנוסח שונה ממה שאנו מכירים היום וכי הזיקה הרעיונית שהוכחה אצל סקלרץ אינה אלא יד המקרה.

מלבד רש"י ואבן עזרא רמב"ן מזכיר בפירושו חיבורים קודמים רבים ובהם חיבורי אגדה חז"ליים רבים (אונא תשל"ז, עמ' 28; קאפח תשס"ו, עמ' 6). יחסו למדרש האגדה נחקר רבות (למשל בער תרצ"א; ספטימוס 1983; שלם תשס"ד; מנדלקרן תשע"ג; ישראלי תשפ"א, עמ' 143 ואילך), בייחוד על רקע דבריו בוויכוח ברצלונה, שבו טען כי אין האגדה מחייבת. לדעת

שלם (תשס"ד, עמ' 40–43) אמירה זו של רמב"ן אינה נוגעת למדרשים ולאגדות עצמם, אלא להשקפות ולפרשנות העולות מהן. היו שביקשו לטעון כי רמב"ן לא התכוון למה שאמר כלל, אלא ראה במדרש תמיד אמת מחייבת, ודבריו בדבר אי המחויבות למדרש נאמרו לשם הוויכוח בלבד (בער תרצ"א, עמ' 184; וראו דעות נוספות אצל שלם תשס"ד, עמ' 26 הערה 5; מלחי 2008; מנדלקרן תשע"ג). למעשה, מעיון בציטוטי האגדה בכתביו של רמב"ן ובעיקר בפירושו לתורה ניכר שאין הוא מקבל תמיד את דברי המדרש והאגדה כאמת שאין לערער עליה: פעמים רבות הוא מפרש אותם שלא כפשטם ולעיתים אף חולק על הכתוב בהם (ספטימוס 1983). סקלרץ (תשנ"ח), שבחנה את יחס רמב"ן למדרש האגדה בפירושו לתורה בשיטתיות, מצאה שיחס זה הוא דו ערכי: לעיתים רמב"ן מקבל את דברי האגדה והמדרש, ולעיתים הוא מבקר אותם וחולק עליהם. בכך רמב"ן משלב שני זרמים בפרשנות היהודית שהיו נהוגים עד לימיו, והמיוצגים על ידי שני הפרשנים שרמב"ן נושא ונותן עימם בפירושו – רש"י ואבן עזרא.

2. ענייני לשון

חוץ מדברי פרשנות טהורים, כפרשן מקרא הרבה רמב"ן לעסוק בענייני לשון בפירושו לתורה. העיסוק הבלשני של רמב"ן מגוון מאוד ונוגע בענפי בלשנות שונים, החל בתורת ההגה וכלה בהיבטים של סמנטיקה ושל שיח.

בתחום הפונולוגי נדרש רמב"ן לדון במעתקי הגאים כמו חילופי בי"ת ומ"ם, זי"ן וסמ"ך ודל"ת וזי"ן (מלמד תשל"ח, עמ' 978–981) וכן בשיכול עיצורים (מורשת תשכ"ז, עמ' קצה).

בתחום המורפולוגי דן רמב"ן בזמני הפועל וכן בצורן הריבוי (מורשת תשכ"ז, קצה–רב; מלמד תשל"ח, עמ' 966–967).

בתחום התחבירי עיסוקו הבלשני כולל דיון בשימושים השונים של מיליות היחס ואותיות השימוש (מורשת תשכ"ז, עמ' קצה–רב; מלמד תשל"ח, עמ' 987), בשימושים השונים של מבנה הסמיכות, בשימושי התמורה, בפסוקיות זיקה בלתי מקושרות ובמבנה המשפט בכלל (שם).

בתחום הסמנטי תרומתו הלשונית של הרמב"ן היא הפורה ביותר, שכן בהיותו פרשן המקרא הוא מרבה להגדיר משמעויות של מילים מקראיות (מורשת תשכ"ז, עמ' רג; מלמד תשל"ח,

עמ' 970). בהגדרותיו, המשובצות באינטגרליות בפירושו, מסתייע רמב"ן בראיות מלשון המקרא ומלשון חכמים, שמספרן נע בין ראייה אחת לחמש ראיות (שנולד תשס"א, עמ' 73–76). בתוך הגדרות המשמע רמב"ן מציין היבטים סמנטיים נוספים למילים מקראיות, כמו פוליסמיה וגלגולי משמעות (מורשת תשכ"ז, עמ' רג).

בתחום השיח אפשר להזכיר את התייחסותו לעודפות ולכפילויות בלשון הכתוב ואת עיסוקו בקשרים שבין יחידות השיח בטקסט המקראי (מלמד תשל"ח, עמ' 965).

רמב"ן עוסק אף באטימולוגיה. הוא מתעכב בכמה מקומות על גיזרון של מילים מקראיות ודן גם במדרשי שמות (מורשת תשכ"ז, עמ' רד–רה).

כמו כן רמב"ן מצטיין בבלשנות משווה, ובביאור המילים המקראיות הוא מסתייע בהיכרותו עם שפות אחרות כמו ערבית, יוונית, רומית ואף פרסית (מורשת תשכ"ז, עמ' קצה; שעוועל תשל"ד, עמ' קמז; אונא תשל"ז, עמ' 22; מלמד תשל"ח, עמ' 969; ישפה תשמ"ח, עמ' 93; ישראלי תשפ"א, עמ' 34). להרחבה על פעילותו הבלשנית של רמב"ן בפירושו לתורה ראו את עבודתו של מורשת (תשכ"ד).

2. לשון הפירוש

לשונו של רמב"ן תוארה בספרות המחקר לרוב באופן כללי ולא שיטתי.¹ בראש ובראשונה נתנו החוקרים את דעתם לשיבוץ המקראי המאפיין את לשונו של רמב"ן, שבמסגרתו רמב"ן משלב בכתיבתו שברי פסוקים ומליצות מן המקרא (מלמד תשל"ח, עמ' 984; חזן 1999, עמ' 163).

רמב"ן משלב את השיבוצים שילוב אינטגרלי וטבעי במרקם הטקסט הפרשני, וכפי שהיטיב לתאר זאת מלמד (תשל"ח, עמ' 984): "כל מליצה וכל שבר פסוק וכל מטבע שאול – הכל משובץ יפה בלשונו, ומוסיף חן ללשונו הנאה". ולא למטרות אסתטיות בלבד משתמש רמב"ן במטבעות לשון מן המקרא, אלא גם כדי להביע מסרים פרשניים ורמזים סמויים. בכך הוא מנצל את לשון המקרא לצורכי פרשנותו (חזן 1999, עמ' 163 ואילך). למשל, בפתיחת פרשת קדושים (ויקרא יט, ב) כותב הרמב"ן:

¹ לשם המחשה, בכל חיבורו המקיף של ישראלי (תשפ"א) על אודות יצירתו הספרותית של רמב"ן יש התייחסות אחת בלבד ללשונו, וגם זאת בהערות שוליים נמרצת ובהפניה למקור אחד בלבד (עמ' 115, הערה 18).

"והענין כי התורה הזהירה בעריות ובמאכלים האסורים [...] ימצא בעל התאווה מקום

להיות שטוף בזמת אשתו או נשיו הרבות ולהיות בסובאי יין בזוללי בשר למו".

הקטע המודגש הוא שיבוץ שמקורו במשלי כג, כ: "אל תהי בסבאי יין בזוללי בשר למו". על

שיבוץ זה כותב חזן (1999, עמ' 169):

"השיבוץ [...] על לשונו המקראית, תופס את עין הקורא מיד, והוא מוזמן להתחבר אל

ההקשר המקראי [...] הווי אומר: בצד עצם המצווה 'קדושים תהיו' מוצא רמב"ן צורך

להזהיר את הקורא גם מצד התועלת הכללית".

נוסף על תופעת השיבוץ המקראי, שהיבטיה הלשוניים נוגעים גם בספרות, נחקרה לשונו של

רמב"ן מהיבטים לשוניים טהורים מתחום התחביר. בעבודתי הקודמת (בביאן 2019) בדקתי

את הסמיכויות החבורות בחלק מפירוש רמב"ן לבראשית וסיווגתי אותן לפי קטגוריות סמנטיות.

מצאתי שרמב"ן משתמש בסמיכות להבעת מגוון רחב של משמעויות והסקתי מכך שלרמב"ן

תפיסה לשונית מפותחת וחסכנית. כמו כן נמצא שתופעת השיבוץ המקראי באה לידי ביטוי גם

בסינטגמות של סמיכות בארבע רמות שונות.

מאפיינים לשוניים נוספים של פירוש רמב"ן לתורה שתוארו במחקר הם אורך יחידות השיח

(מלמד תשל"ח, עמ' 983), וכן מאפיינים של הלשון המשוערבת, כגון צורות ריבוי על דרך

הערבית ושימוש במיליות יחס כפי הנהוג בערבית (חזן 1999, עמ' 171).

לשאלת קרבת לשונו של רמב"ן למקורות שקדמו לו מתייחס חזן (1999, עמ' 170) וקובע

ש"תשתית לשונו היא לשון המשנה [...] ואולם הרובד המקראי משתלב בתוך התשתית

החז"לית". קביעתו זו אינה מגובה בממצאים שנאספו בשיטתיות אלא מתבססת על קטע קצר

נבחר מפירוש רמב"ן לספר ויקרא (שם), ועובדה זו משמשת כר נרחב לחלק ממה שייבדק

בעבודה הנוכחית.

3. נוסח הפירוש

בעבודתי הקודמת על לשון רמב"ן בפירושו לבראשית (בביאן 2019, עמ' 7) הרחבתי בסוגיות

המרכזיות בנוסח הפירוש: התוספות, מהדורת שעוועל והפירוש הקצר. הסקירה שלהלן

מבוססת על מה שפירטי שם.

א. התוספות

ככל הנראה, רמב"ן לא כתב את פירושו בפרק זמן מוגדר ויחיד אלא בשתי תקופות שונות לפחות (שעוועל תשל"ד, עמ' קמד; עופר ויעקבס תשע"ג, עמ' 13), מה שבא לידי ביטוי בתוכנם הגיאוגרפי של חלק מן הפירושים (שניאור 2014). הקטעים המאוחרים שהוסיף רמב"ן לפירוש מכונים "התוספות". כהנא (תשל"ב, עמ' קט-קלז) היה החוקר הראשון שנתן דעתו לכך, ובהשוואת כתבי יד ודפוסים חשף 134 קטעי תוספות. עליהם הוסיף סבתו (2005) בבדיקה משלו עוד 36 תוספות, ובמחקר של עופר ויעקבס (תשע"ג, עמ' 27) נמצאו עוד 170 תוספות. עופר ויעקבס (שם, עמ' 26) עומדים על שלוש דרכים מדעיות לזיהוי תוספות כאלו, מה שמעיד על היטמעותן בטקסט ועל הפיכתן לחלק בלתי נפרד מגוף הפירוש למרות העובדה שנספחו אליו באיחור.

ב. מהדורת שעוועל

מהדורתו של שעוועל לפירוש רמב"ן היא מהדורה מדעית המבוססת על שלושה כתבי יד כמעט שלמים מאיטליה, מספרד ומן המזרח (שעוועל, 1962). במהדורה זו שעוועל מבקש לקרב את הלומד את פירוש רמב"ן ללשונו המקורית, כפי שהוא מצהיר בהקדמה: "ליישר לפני הלומד והמעייין את הדרך העולה לנוסח המקור של פירוש הרמב"ן" (שעוועל 1962, עמ' 12). מהדורה זו ספגה ביקורות נוקבות (סבתו תשנ"ה, עמ' 73-80; עיטם תשנ"ט, עמ' 75-94). המבקרים טענו שאין היא משקפת היטב את נוסח פירוש רמב"ן המקורי, והוכיחו כי כתבי היד שעליהם התבסס שעוועל אינם מהימנים וכי במקומות רבים נוסח המהדורה אינו עולה בקנה אחד עם מה שמצוי בכתבי יד הנחשבים אותנטיים. גם ליפשיץ (1985א; 1985ב) מציג השלמות לקטעים שהושמטו לדעתו מפירוש הרמב"ן במהדורת שעוועל בכל חומשי התורה. עם זאת, למרות הליקויים הרבים בנוסח של מהדורת שעוועל שמונים מבקריה, אין הם מתעלמים ממעלותיה. סבתו (תשנ"ה, עמ' 81) כותב:

"נדגיש שוב כי לא באנו לגרוע כהוא זה מתרומתו הגדולה של הרב שעוועל בההדרת נוסח הרמב"ן. ביקשנו רק להסב את תשומת לב הלומדים לאפשרות כי במקומות מסוימים [...] בדיקה בכתבי היד יש בה לסייע בהבנת דברי רמב"ן".

ברוח דומה כותב גם עיטם (תשנ"ט, עמ' 95):

"ראוי להמשיך במלאכה החשובה שפתח בה הרב שעוועל, ולהוציא לאור מהדורה, שתפיק את התועלת המרבית ממעלותיו של ד"ש (=דפוס שעוועל), ולצד זה תתקן את ליקוייו".

ג. הפירוש הקצר

בקבוצה מצומצמת של כתבי יד לפירוש רמב"ן לתורה מצוי גם "פירוש התורה לרמב"ן (הקצר)". ינאי (2002, עמ' 69–71), שבדקה חלק מכתבי היד לפירוש זה באופן כללי וחלק מהם בפירוט, מצאה כי רוב כתב היד הוא העתק של פירוש רמב"ן המוכר לספר בראשית. אומנם כתב היד מתייחד בכמה סממנים, כמו השפעה של מקורות קבליים, מינוח מקצועי רופף ורישול צורני, אך יש לו זיקה מובהקת ללשון רמב"ן בפירושו לתורה. גם גרינפלד (תשע"ג, עמ' 59), שבדק 20 כתבי יד של פירוש זה, הגיע למסקנות דומות באשר לתוכן הפירוש הקצר ולנוסח שלו, הקשורים בקשר הדוק לפירוש הארוך המוכר.

ד. הנוסח ב"מאגרים"

באתר "מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית מצוי פירוש רמב"ן לתורה המבוסס על כתב יד מס' 208 בספרייה הבריטית בלונדון. כתב היד אינו מנוקד וטרם עובד ונותח מבחינה מורפולוגית-דקדוקית. עם זאת, הציטוטים שאינם חלק אינטגרלי מן הפירוש מסומנים ומובחנים מיתר הטקסט.

ב. סגנון

בהגדרת המונח "סגנון" בהקשרו הלשוני גישות רבות. הגישה הקלסית סוברת שביד כל משתמש בשפה – דובר, קורא או כותב – יש היכולת לזהות את דרכי ההבעה הראויות והיפות בלשון, וביכולתו להעריך שימוש כזה בעת שבוחן איזה טקסט שהוא (קדרי 1981, עמ' 11). גישה נוספת גורסת כי הסגנון הוא שימוש לשוני מצד הכותב או מצד הדובר לצורך הדגשה מיוחדת מעבר למסר שהוא מבקש להעביר. שימושים כאלו יש לזהות באמצעות האינפורמנטים של הטקסט – קהל הקוראים שישמשו סמכות לשיפוט הסגנון של הטקסט (ריפטר 1959, עמ' 11).

154–156; בלאק 2005, עמ' 2). שתי גישות אלו מצאו את מקומן בשולי המחקר בעיקר מכיוון שהגדרת הסגנון שלהן מתבססת על שיקולים סובייקטיביים שאין להם מקום באכסניה המדעית.

הגישות המודרניות להגדרת הסגנון ולדרכי תיאורו מתמקדות במאפיינים הלשוניים המובהקים של הטקסט (דה גורמון 1916, עמ' 9; רודריג-שורצולד וסוקולוף תשנ"ב, עמ' 216; ווילס 1989, עמ' 397; ברדפורד 2005, עמ' XI; קריסטל 2008, עמ' 460; בן-שחר 2021). גישות אלו סובבות סביב שלושה עקרונות מרכזיים, שבהמשך אבקש לטעון כי הם משלימים זה את זה: עקרון הבחירה, עקרון החריגה וההשוואה ועקרון החזרתיות.

1. עקרון הבחירה

חוקרים רבים סבורים שסגנון לשוני משמעו בחירה בין מבעים חלופיים בשפה לצורך הבעת מסר שווה פחות או יותר (הוקט 1958, עמ' 556; אנקוויסט 1967, עמ' 6; אוהמן 1970, עמ' 258; גירו 1970, עמ' 4–7; ניר תשמ"א, עמ' 2; פרוכטמן 1990, עמ' 21–22; בן-שחר 2021). כלומר, לרשות הכותב דרכי הבעה מגוונות, ומתוך המגוון הזה הוא בוחר.

הבחירה במבעים משתנה מאדם לאדם או מהקשר לשוני אחד להקשר לשוני אחר (ווידווסון 1975, עמ' 125; סימפסון 2004, עמ' 2; ג'פריס ומקינטייר 2010, עמ' 3), וחוקרי הסגנון נעזרים בה כדי לגזור מסקנות ספרותיות מן הטקסט ולפרש אותו (ווידווסון 1975, עמ' 125; ווילס 1989, עמ' 397; סימפסון 2004, עמ' 2; ברדפורד 2005, עמ' XI; נורגארד ואחרים 2010, עמ' 1). הבחירה הקלסית היא בחירה בין מילים, כלומר בחירה בתחום הלקסיקון, כמו העדפה של הלקסמה "חמה" על פני "שמש". אך בחירה סגנונית באה לידי ביטוי גם במורפולוגיה, בתחביר ואפילו בפונולוגיה. דרך משל, הכותב יכול לבחור בין הצורה "חולצתי", המכילה כינוי קניין חבור, ובין הצורה "החולצה שלי", המכילה כינוי קניין פרוד. זו בחירה בתחום המורפולוגי. כן יכול הכותב להעדיף את הביטוי התחבירי "יש לי חולצה" על פני המשפט "החולצה בבעלותי", וזו בחירה בתחום התחבירי.

בגישה זו שני קשיים עיקריים: האחד, קשה מאוד למצוא מבעים שהבחירה ביניהם חופשית לגמרי, וכמעט תמיד בחירה בין מבעים משנה באיזה אופן שהוא את המשמעות (ניר תשמ"א,

עמ' 3; בן-שחר תש"ן, עמ' 13) או את המשלב (פרוכטמן 1990, עמ' 30). השני, קשה להתחקות אחר אוצר דרכי ההבעה שעמדו לרשות הכותב בעת שבחר מה שבחר (בהר 1985, עמ' 47; בלאו תשנ"ד, עמ' 5; וראו קשיים נוספים אצל אילני תשנ"ב, עמ' 2 ואילך). למרות קשיים אלו, לעקרון הבחירה משמעות רבה בחקר הסגנון, במיוחד בבחירה בין מבעים קרובים במשמעותם ובמקרים שבהם אפשר להתחקות אחרי האפשרויות שעמדו בפני הכותב.

2. עקרון החריגה וההשוואה

גישה אחרת מבקשת לתאר סגנון באמצעות השוואה של לשון הכותב ללשון אחרים בזמנו או ללשונו עצמו מתקופות שונות או ללשון הנורמטיבית (אנקוויסט 1967, עמ' 6; אוהמן 1970, עמ' 258; ליץ' 1982, עמ' 16; פרוכטמן 1990, עמ' 32) או ללשון הקבילה (גרינבאום תשל"ז, עמ' 55–56). לשון אחר, סגנונו של כותב נמדד בשימוש שלו בשפה לעומת השימוש המקובל אצל כותבים אחרים, בשפה הנורמטיבית או בשפתו ביצירות אחרות. כל חריגה מן השימוש שבטקסטים המשמשים כלי להשוואה תיחשב "סוגל סגנוני". לפי בהר (1985, עמ' 49), תרומתה של השוואה כזאת מסתכמת בשלוש נקודות מבט: א. בקבלת קנה מידה לנורמה שעל רקעה יבדק הסגנון האמור. ב. באמצעי לפרשנות הסגנון על פי סגנונות אחרים. ג. בהשתחררות מנורמות התרשמותיות.

3. עקרון החזרתיות

עיקרון זה קשור במתודולוגיה של חקר הסגנון, והוא מקובל על רוב החוקרים העוסקים בתחום. כדי לאפיין סגנון של כותב החוקרים נעזרים באיסוף שיטתי של תופעות לשוניות ממגוון תחומים: מורפולוגיה, תחביר, סמנטיקה ואוצר מילים (אוהמן 1970, עמ' 272; פרוכטמן תשל"ל; ניר תשמ"א, עמ' 7). יש המרחיבים את גבולות הבדיקה גם למאפיינים נוספים כדוגמת אורך המשפטים והשימוש בסימני פיסוק (ניר תשמ"א, עמ' 16; שלזינגר תשמ"ו, עמ' 3). הנתונים נמדדים בכלים סטטיסטיים, שמערכת הלשון נוחה לטיפול בהם, ושכיחות גבוהה של סממנים לשוניים עשויה ללמד על סגנונו של הכותב (בלוך 1953, עמ' 40; תאבניוס 1968, עמ' 465–467; גיבסון 1970, עמ' 145–146; ניר תשמ"א, עמ' 6–9; בהר 1985, עמ' 48; פרוכטמן

1990, עמ' 32). חילוץ תופעות הלשון מן הטקסט בלי התחשבות בהקשרן הטקסטואלי הוא אחד מהקווים המבחינים בין חקר הסגנון ובין חקר השיח (לנדאו תשמ"ג, עמ' 68). במחקר זה אשתמש בהגדרה המשלבת את שלושת העקרונות הללו, והיא שסגנון הוא מכלול דרכי ההבעה של הכותב שבהן ניכרת בחירה חופשית פחות או יותר בין מבעים קבילים בשפה, הניכרת בטקסט נתון באופן עקיב ויכולה להיחשף בהשוואה ללשוניות כותבים אחרים. לרשות הכותב העומד במרכז הדיון בעבודה זו, רמב"ן, עמד מאגר לשוני עשיר מאוד המורכב משני רובדי לשון שקדמו לו, חוץ מן הלשון ששימשה את הכותבים בימי הביניים עד ימיו: לשון המקרא ולשון חכמים. לשונות אלו העמידו מערכות דקדוק ואוצר מילים משלהן, שמהן יכול רמב"ן ליטול לבנים לצורך כתיבת פירושו. בדיקת הבחירות הלשוניות מתוך שני כרונולקטים אלו והתחקות אחרי השכיחות שלהן בפירוש, נוסף על השוואת לשון רמב"ן ללשון פרשנים וכותבים אחרים, ילמדו אותנו על סגנון הכותב.

2. מטרת המחקר ושיטתו

א. מטרת המחקר

המטרה הראשונה במחקר היא לבחון ולתאר שימושי לשון ייחודיים ללשון ימי הביניים כפי שהם באים לידי ביטוי בלשון רמב"ן ולעמוד על מקור השפעתם.

מטרות המחקר המשניות נוגעות ביחס שבין לשון הרמב"ן לבין הרבדים שקדמו ללשונו. כזכור, חזן (1999, עמ' 170) כותב כי תשתית לשונו של רמב"ן היא לשון המשנה וכי השימוש ביסודות מקראיים נוסף עליה ונשזר בתוכה. זו אמירה כללית שאינה מגובה בנתונים מדויקים. כדי לאמת אותה או לסתור אותה דרוש איסוף שיטתי של נתונים לפי תופעות לשון שונות לצורך בניית פרופיל לשוני מקיף של לשון רמב"ן. משייבנה פרופיל כזה, יהיה אפשר להשוות את לשון רמב"ן ללשון המקורות הקודמים לו ולקבוע בדרך מדעית מה הסגנון שאימץ ללשונו. עבודה זו באה להשלים חסר זה.

המטרה השנייה במחקר היא לבדוק עד כמה היה רמב"ן מודע להבחנה בין לשון המקרא ובין לשון חכמים ועד כמה אפיון כשתי חטיבות לשון נפרדות היה מקובע בתודעתו בעת שכתב את פירושו לכל ספרי התורה.

המטרה השלישית של עבודה זו היא לתאר את סגנון לשון רמב"ן בפירושו לחלק מספר בראשית לפי תופעות מוגדרות מראש במטרה לבנות פרופיל סגנוני ללשון רמב"ן ולקבוע לאיזה רובד לשונו דומה יותר – ללשון המקרא או ללשון חכמים. מתוך ההנחה כי לשון רמב"ן אינה ניזונה ישירות מן המקרא או מלשון חז"ל, אלא היא טיפוס של לשון בניימית שהתגבש עוד לפני כתיבת פירוש של רמב"ן לתורה, תשווה העבודה בתופעות המדוברות את לשון רמב"ן ללשון כותבים אחרים בימי הביניים וללשון פרשני מקרא נוספים. הפרשנים המתאימים ביותר לצורך השוואה זו, לדעתי, הם רש"י ואבן עזרא. כפי שכבר נזכר (עמ' 5), רמב"ן מציג את שניהם באופן מוצהר בתחילת פירושו כבני פלוגתא שלו, והוא מרבה לצטט אותם, אם במישרין ואם בעקיפין. יצירתם הספרותית של רש"י ואבן עזרא בדמות פירושם לתורה שייכת לסוגה הספרותית של פרשנות המקרא, שאליה משתייך גם החיבור העומד במרכזה של עבודה זו.

מקורות נוספים מלשון ימי הביניים שימשו מקרי מבחן ללשון רמב"ן הם יצירות ספרות מלשון המתרגמים ומלשון הספרות הרבנית. כבר הוזכר כי חלק מהגדרת הסגנון סובב סביב השוואת לשון הכותב ללשונם של אחרים (עמ' 13), ולפיכך השוואת סגנונו הלשוני של רמב"ן לסגנונו הלשוני של כותבים אחרים בתופעות שלשון חז"ל ולשון המקרא נבדלות בהן תייצר תמונה רחבה יותר על אודות הנוהג הלשוני בזרם הספרותי של ימי הביניים, וגם תעזור למקם את לשונו של רמב"ן בתוך מערכת מסועפת זו. העבודה תבדוק גם את השימושים החריגים והמסומנים בלשון רמב"ן ותנסה לברר אם יש התניות המזמנות שימוש בהם.

ב. שיטת המחקר

1. הקורפוס

קורפוס המחקר משתנה מחלק לחלק בהתאם לכל מטרה שהוזכרה בסעיף הקודם. לשם המטרה הראשונה והשלישית הקורפוס כולל את פירושו של רמב"ן לפרקים א–ל בספר בראשית. במטרה השנייה הקורפוס מתרחב לכל פירושו לתורה. נוסח הפירוש שנבחר הוא כמופיע במהדורת שעוועל (1962) שנסקרה בסקירת הספרות. אתעלם מציטוטי הפסוקים, המדרשים, הפרשנים וכל המקורות שקדמו לרמב"ן ושמשולבים בפירושו, אך אכלול דברי פרשנים אחרים שרמב"ן ניסח אותם בלשונו.

2. כלים

לשם איתור תופעות מלשון ימי הביניים בלשון רמב"ן איעזר בחיבורו של גושן (תשס"ו) שמוקדש ללשון המשוערבת, וכן במילונו של קלצקין (תשכ"ח) למונחי הפילוסופיה בעברית של ימי הביניים ולאוצר המילים הערבי שחדר לכתיבה העברית, מתוך הנחה שהערבית השפיעה על לשון רמב"ן. כמו כן איעזר באתר "מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית לשם חיפוש במקורות שקדמו ללשון רמב"ן כדי לבחון אילו תופעות חודשו בלשונו ובלשון ימי הביניים ולאילו כבר היה מקור לפניו, וכן כדי להשוות את לשונו ללשונות כותבים אחרים.

לבניית מודל ובו מגוון תופעות מלשון המקרא ומלשון המשנה שייבדקו בלשונו של רמב"ן איעזר בספרי דקדוק ובמילונים, ולהלן חלק מהם: סגל תרצ"ו, יסטרוב 1903, גזניוס 1910, מורשת

תשכ"ז, הנמן תש"ם, בלאו תש"ע, פאול ומוראוקה 2013 ועוד. מקורות נוספים יוזכרו בגוף העבודה כל אחד במקומו. מלבד זאת אסתייע בחיבורו של בנדויד (תשכ"ז), שבו הוא מציג תרגילי תרגום מלשון המקרא ללשון חכמים. מעבודה זו אפשר לדלות הבדלי לשון רבים בין שני רובדי הלשון, ועל כן זה כלי עזר מועיל למחקר הנוכחי. אסתייע גם בקונקורדנציה של אבן-שושן למקרא (אבן-שושן תשמ"א) ובתוכנת "אקורדנס" לחיפוש במקרא. להכרעות מילוניות איעזר במילונו של אבן-שושן (2003).

3. מהלך המחקר

העבודה נחלקת לשלושה חלקים:

א. שיטת המחקר בחלק הראשון

הרמב"ן ידע ערבית והשתמש בה (ישפה תשמ"ח; ישראלי תשפ"א, עמ' 34), והיא גם חדרה ללשונו במורפולוגיה ובתחביר כבלשון המשוערבת (חזן 1999, עמ' 171). נראה שהשפעה זו הייתה עקיפה, שכן רמב"ן חי בין נוצרים ולא בין מוסלמים (שם; ליכט תשמ"ג א, עמ' 232), והיא התאפשרה בזכות היכרותו של רמב"ן עם לשון התרגומים מערבית כפי שניכר, למשל, מהתייחסויותיו לכתבי הרמב"ם (למשל בפירושו לבראשית ה, ד). לפיכך, בחלק הראשון יתוארו תופעות לשוניות בפירוש רמב"ן האופייניות לזרם המשוערב של לשון ימי הביניים ומשתייכות לענפי לשון שונים. בכל סעיף בפרק זה תיסקר תחילה באופן כללי תופעה בלשון המשוערבת, ולאחר מכן תיבדק הימצאותה בלשון רמב"ן בליווי דוגמות ומסקנות רלוונטיות.

ב. שיטת המחקר בחלק השני

בחלק השני אבדוק את מקומה של לשון חכמים בפירוש רמב"ן לתורה ואבחן את מודעותו להבחנה בינה ובין לשון המקרא. אאתר מקומות שבהם רמב"ן מזכיר במפורש את לשון חכמים, אסווג אותם לקבוצות לפי טיב השימוש שרמב"ן עושה בלשון זו ואבדוק מה היחס שלו אליה ועד כמה הוא היה מודע להיותה לשון עצמאית. לאחר מכן אפנה לבדוק את סגנון לשונו.

ג. שיטת המחקר בחלק השלישי

בחלק זה אבדוק את לשונו של רמב"ן בהשוואה לשני רובדי הלשון שקדמו לו: אבחן תופעות לשוניות מלשון המקרא ומלשון חכמים ואת שימושן בלשון רמב"ן, כאשר את לשון המקרא מייצגים ספרי המקרא הכתובים עברית, ואת לשון חכמים מייצגים ששת סדרי המשנה על פי כתב יד קאופמן, המצוי באתר "מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית. לכל תופעת לשון ייוחד פרק אחד, שבו תוצג תחילה התופעה בלשון המקרא ובלשון חכמים ויינתן עליה רקע תאורטי רלוונטי. לאחר מכן תיבדק התופעה בלשון כותבים שונים מימי הביניים, וכן בלשון רש"י ובלשון אבן עזרא בפירושים לכל ספר בראשית.² לבסוף תיבחן התופעה בלשון רמב"ן בקורפוס שנבחר, ויוסקו מסקנות בהתאם.

² לעניין העבודה, לשון פרשן מסוים כוללת את לשונו בלבד ולא ציטוטים ממקורות אחרים, אפילו אם הם מופיעים באותו חיבור בלא ציון המקור אלא בלשון "וכן אמרו", "כמו שנאמר" וכדומה.

ב. חלק ראשון – ממאפייני הלשון המשוערבת בלשון רמב"ן

רבים מזכירים את השיבוץ המקראי כמאפיין סגנוני בולט ללשונו של רמב"ן, אולם אין ספק שלשונו כוללת גם חידושים שאינם ירושה מלשון המקרא או מלשון חז"ל, ושיש לה מאפיינים "בניימים" מרובד הלשון שאליו היא משתייכת.

כבר הזכרתי את דברי חזן (1999, עמ' 171), שמעיר כי בלשון רמב"ן ניכרים סימני שערוב, כלומר שימושי לשון על דרך הערבית, במורפולוגיה ובתחביר. הרמב"ן ידע ערבית והשתמש בה (ישפה תשמ"ח, עמ' 67; ישראלי תשפ"א, עמ' 34). נראה שהשפעה זו הייתה עקיפה, שכן רמב"ן חי בין נוצרים (ישפה תשמ"ח, עמ' 67), שפת הדיבור שלו לא הייתה ערבית (שם), וההשפעת הערבית מקורה בהיכרותו של רמב"ן עם לשון התרגומים מערבית כפי שניכר, למשל, מהתייחסויותיו לכתבי הרמב"ם (למשל בפירושו לבראשית ה, ד) ומן הידע של רמב"ן במדעי הרפואה (ישראלי תשפ"א, עמ' 34–35).

לפיכך, בחלק הראשון יתוארו תופעות לשוניות בפירוש רמב"ן האופייניות לזרם המשוערב של לשון ימי הביניים ומשתייכות לענפי לשון שונים. מטרת הפרק הזה היא להדגים תופעות לשוניות שונות ביטוי להשפעת הערבית על לשון רמב"ן.

1. תופעות מתחום המורפולוגיה

א. שימוש בסיומת "-ות" ליצירת שמות עצם מופשטים

1. רקע

סיומת זו נמצאת בשימוש במקרא בעיקר בלשון המאוחרת, כמו "פִּי הַיְלָדוֹת וְהַשְּׂחָרוֹת הַבָּל" (קהלת יא, י). לשון חז"ל הרחיבה את השימוש בה ויצרה מילים כמו "עניות" (נדריים ט, י), "אבילות" (ירושלמי ברכות ו, ה) השימוש בסיומת זו ברובדי לשון אלו הושפע מצורת המקור הארמית בעמדת הנסמך (ילין תש"ה, עמ' 244). בימי הביניים, עם פריחת הספרות המדעית, נזקקו הכותבים למילים מופשטות רבות, והורחבה הגזירה הלקסיקלית באמצעות סיומת -ות, המקבילה לסיומת הערבית **يَه** (צרפתי תשס"ג, עמ' 59; גושן תשס"ו, עמ' 84; גולדנברג 2007,

עמ' 662) שמשמשת בערבית ליצירת שמות עצם מופשטים, כמו המילה *كَيْفِيَّة* (מילסון 2021), שבהשפעתה נוצרה "איכות" בעברית (למשל בכוזרי א, עט, ובעוד הרבה מקומות שם). כך מוצאים למשל בתרגום למורה נבוכים (ב, ד): "ואין שינוי בו כלל ולא התחדשות ענין", ובכוזרי (ד, ג): "ולא יעמוד על המהות ועל הענין".

2. הממצאים

רמב"ן משתמש בסיומת זו בקורפוס שנבדק בחלק זה ב-17 מילים שונות.

1. "רק הזכיר בשמים שהם נבראים כלומר שקדמותם אפס" (א, ח).³
2. "לכבודות העפר ולקלות המים" (א, ט).
3. "כי אדם הראשון מעשה ידיו של הקב"ה נעשה בתכלית השלימות" (ה, ד).
4. "כי היא הפך הספינות ויש בה כבודות גדולה" (ח, ד).
5. "כי בהם עיקר הרבוי והתגברות" (ח, ד).
6. "ואם לא מפני זה היתה נטבעת בכבודות" (ח, ה).
7. "מודיע אותו ואלהות לבני אדם" (יב, ח).
8. "היה למוד ללמד ולפרסם האלהות" (יב, ח).
9. "או שיאמינו בכל הנסים שיהיו בכשפים או מקרה באפשרות רחוקה" (יד, י).
10. "והנה בדרך גררא פירשנו ענין ענין מהותם" (יט, ח).
11. "לא ידעתי טעם להתנצלות הזה" (כ, יב).
12. "שהוא רומז לקדמות האל" (כא, לג).
13. "יכנה האיש במעשה לתדירות" (כד, כח).
14. "ועל דרך הפשט יהיה זה בעבור טביעות הקול" (כז, כא).
15. "שיהא משמרת אמונת האלהות שהאמין בשם המיוחד" (כו, ה).
16. "והוא משמעות הכתוב באמת" (כט, כא).
17. "וענין ההסתלקות תבין אותו מדברי מנוח" (יח, א).

³ סתם הפניה בספר זה מכוונת לפירוש לספר בראשית מאת הפרשן הנידון באותה פסקה.

18. "אשר איבריהם קשורים זה בזה קשר אמיץ כי זה סיבת הבריאות" (ל, מא).

19. "ויתכן שהממשלה עוד כח אצילות" (א, יח).

20. "והאריכות ביצירת אדם וחיה" (א, א).

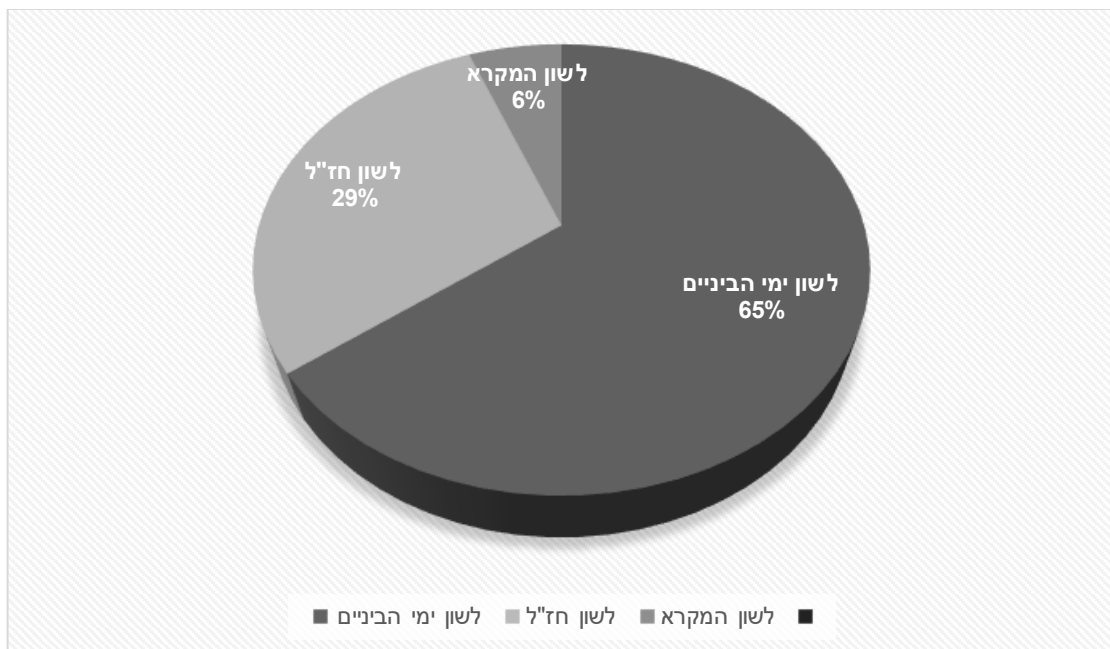
21. "אלא שהוא פתר הכתוב להסתלקות השכינה שהיתה שורה בגן עדן" (ג, ח).

22. "שאינו צריך במציאות מה שנמצא ולא בקיום מציאות לזולתו אבל מציאות תספיק

בעצמה" (יז, א).

3. מקור הצורות

בחינה של הופעות הצורות הללו ברובדי הלשון שקדמו לרמב"ן עשויה ללמד עד כמה הייתה השפעת הערבית על לשונו נרחבת או מצומצמת, שכן ככל שנמצא בפרושו יותר מילים בסיומת ו-ת שחידש הרמב"ן או שחידשו המתרגמים, כך תתחזק השפעת הערבית על לשונו. התחקות אחר מוצא המילים האלו מלמדת ש-11 מהן מקורן בלשון ימי הביניים (65%), חמש מהן מקורן בלשון חז"ל (29%) ורק מילה אחת מקורה בלשון המקרא (6%) (תרשים 1).

תרשים מס' 1: תפוצת שמות העצם בסיומת -ות ברובדי הלשון שעד רמב"ן

א. הצורה מן המקרא

שם העצם היחיד בקטגוריה הזאת בלשון המקרא הוא "כבודות": "וַיִּסַּר אֶת אֶפְן מִרְקַבְתִּי וַיְנַהֲגֵהוּ בְּכַבְדֹּת" (שמות יד, כה). רמב"ן משתמש בו בצורת נסמך: "לכבודות העפר ולקלות המים" (א, ט). העובדה שרק שם עצם אחד מן המילים שבסיומת -ות בלשון רמב"ן מקורו במקרא אינה מפתיעה, כי ידוע שמילים כאלו נדירות בו.

ב. הצורות מלשון חכמים

חמש מילים בסיומת זו אנו מוצאים בלשון חז"ל על ענפיה השונים, ובייחוד במדרשים המאוחרים. המילה "קלות", למשל, מצויה במשנה ובתוספתא בעיקר כנסמך בצירוף "קלות ראש": "כדי שלא ינהגו בקלות ראש בנדרים" (נדרים ב, ה), "בתי כנסיות אין נוהגין בהן קלות ראש" (תוספתא מגילה ב, יח). גם המילה "אלהות" מקורה בלשון חכמים, ומופיעה בייחוד כחלק מן הצירוף הפרוד "אלהותו של הקב"ה": "מקבל את אלהותו של הקב"ה" (שיר השירים רבה, פרשה א, ב, ב), "שהן מייחדים אלהותו של הקב"ה" (דברים רבה, ליברמן, עמ' 65). גם "טביעות", "אריכות" ו"בריאות" באות מרובד לשון זה, כאשר לאחרונה מקור יחידאי במדרש תהילים: "ה' אלהיך – בבריאות הגוף" (מדרש תהילים, כג, ג).

ג. הצורות מלשון ימי הביניים

זה חלק הארי בקבוצת שמות העצם הנידונה, ומשם שאב רמב"ן את רוב הצורות בקטגוריה זו. המילה "קדמות", למשל, מצויה לראשונה בלשון הפיוט: "ובידך כח וגבורה לחדשם ולהשיבן לקדמות" (בקשה ב לרבי סעדיה גאון). בצורות "מציאות", "מהות", "אצילות" ו"הסתלקות" אפשר להיתקל לראשונה בספרות הקראים ובספרות התרגומים מערבית: "כי לא יתכן מציאותו על התנאי הזכור" (ספר הישר), "ולא יעמוד על המהות ועל הענין" (הכוזרי ד, ג), "אבל הוא אצילות" (הכוזרי א, א), "ואלו היו מעלין על לב הסתלקות השגחתו" (הכוזרי ג, יא). נראה ששתי צורות חידושן נזקף לזכות הרמב"ן עצמו: "תדירות" ו"אפשרות": "יכנה האיש במעשה לתדירות" (כד, כח), "באפשרות רחוקה" (יד, י).

ד. מסקנות

נראה שהשימוש בסיומת -ות בלשון רמב"ן מושפע מכל אחד מן הרבדים שקדמו לו באותה מידה שבה הסיומת הזאת שכיחה בכל רובד: לשון המקרא, שבה אין צורות רבות כאלו, תורמת רק צורה אחת, לשון חז"ל קצת יותר, ולשון ימי הביניים מנדבת את רוב הצורות בקטגוריה זו. דומה שהשפעת הערבית כאן מובהקת, וגם את הבחירה בצורות המקראיות והחז"ליות אפשר לתלות בעובדה שבלשון ימי הביניים היו צורות אלו נפוצות וזמינות יותר לכותבים העבריים.

ב. שימוש ביו"ד ההתייחסות לגזירת שמות תואר1. רקע

במקרא ובלשון חכמים סיומת זו מורה בעיקר על השתייכות למוצא או למקום, והשימוש בה כמעט מוגבל להוראה זו, להוציא מקרים חריגים ספורים (כגון "אֵוִילִי", זכריה יא, טו). דוגמות: "יִתְרָא הַיִּשְׂרָאֵלִי" (שמ"ב יז, כה), "שְׁמִשׁוֹן חֵתֵן הַתְּמָנִי" (שופטים טו, ו), "מִתֵּי הָאֲרָבִלִי" (חגיגה ב, ב), "כַּפִּיפָה מִצְרִית" (סוטה ג, א). לשון ימי הביניים חיקתה את הערבית, שבה הסיומת הזו פרודוקטיבית ביותר, וכך הפכה ביה"ד ההתייחסות כמעט לצורן נטייה (צרפתי תשס"ג, עמ' 58; גולדנברג 2007, עמ' 662; סאנז-בדיליוס 2021): "אבל המעלה הזאת אלהית מלאכותית [...] וזה מדין הענין האלהי לא מן השכלי ולא מן הנפשי ולא מן הטבעי" (הכוזרי א, מב).

2. הממצאים

ההיקריות של סיומת זו בלשון רמב"ן בקורפוס שנבחר מסתכמות ב-15 מופעים של עשר מילים שונות.

1. "מפני שהאש היסודית חשוכה" (א, א).
2. "להיות עמוד הארץ אמצעי והמים מכסים עליה" (א, ט).
3. "או שמא שתהיה כדורית מקצתה מגולה ורובה משוקעת" (א, ט).
4. "ויקראו השרצים כן בעבור שתנועתם תמידית" (א, כ).
5. "ונתן בו הנפש הזאת ואחר כן נפח בו נשמה עליונית" (ב, ז).

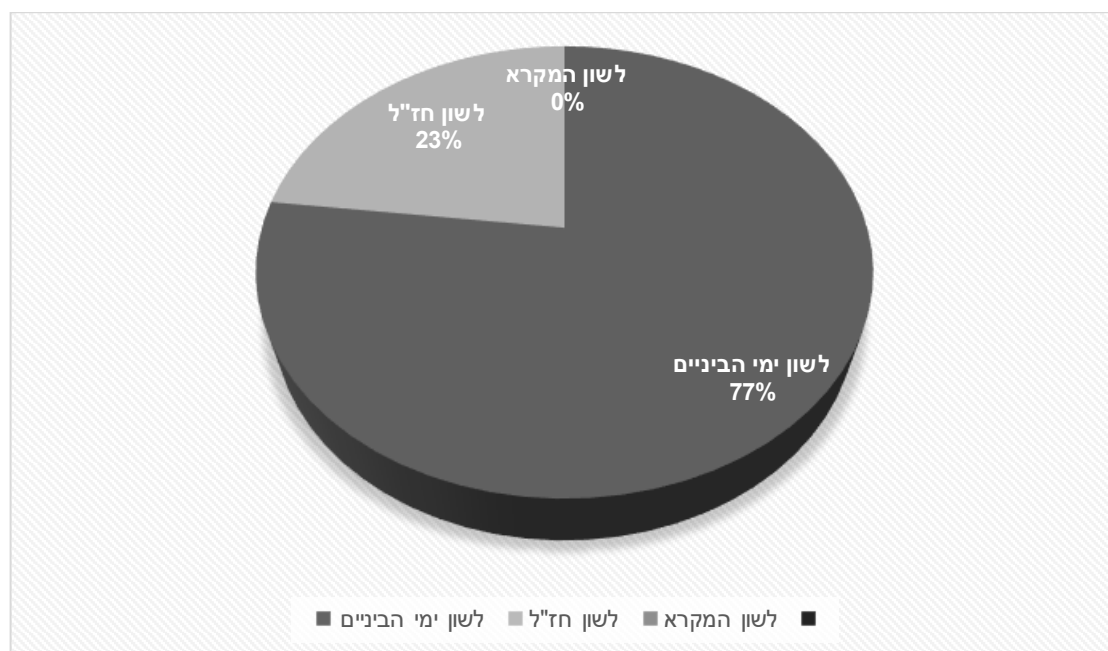
בדוגמה האחרונה ניכר גיבוב של שני צורני גזירה לשם תואר (וּן+י), מה שמחזק את הדומיננטיות של סיומת יו"ד ההתייחסות בצורה זו, שכן הסיומת המסורתית "וּן" לא סיפקה את הכותב ולא שיקפה בעבורו את המשמעות התוארית, ולשם כך הוא גייס את יו"ד ההתייחסות, שהייתה טבעית יותר בלשונו.

6. "וזו מדה **אלהית** מצד אחד ורעה לאדם" (ב, ט).
 7. "אבל לדעת אנשי האמונה האומרים כי העולם מחודש בחפץ **אלהי**" (ב, יז).
 8. "ואפילו אם נאמין בשמות שהם בהסכמה לא **טבעיות**" (ב, כ).
 9. "מפני ששם אדם כלל לכל המין **האנושי**" (ה, א).
 10. "ושאר בני אדם בדורות ההם היו שנות חייהם השנים **הטבעיים** והמורגלים" (ה, ד).
 11. "אבל בקש אברהם שידע ידיעה **אמיתית** שיירשנה" (טו, ז).
 12. "ושני הדעות האלו **אפשריים**" (ז, כג).
 13. "וחלילה להם שיוציאו ברכתו של אברהם שהיא גדולה ו**כללית** לענין זה" (כד, א).
בשתי דוגמות שם התואר נגזר בדרך של בסיס שאליו מצטרפים נטע וגזיר:
 14. "ולכן לא ידון עוד רוח אלהים בקרבו כי הוא **גופני** לא **אלהי**" (ו, ג).
 15. "והנה נמשך אחרי הבשר ובתאוות **הגופניות** נמשל כבהמות נדמו" (ו, ג).
- אל הבסיס, "גוף", מצטרף תחילה הנטע (גופן) ואליו מצרפת יו"ד ההתייחסות כגזיר (גופני). כך נתקבלה הצורה "גופני" ולא הצורה "גופי", שהיא הצורה הצפויה בהשוואה ליתר שמות התואר הנגזרים ביו"ד ההתייחסות. ייתכן שהחריגה הזאת נובעת מקוצר המילה "גוף", שהיא חד הברתית, בהשוואה לרוב הבסיסים של שמות התואר האחרים, שהם דו הברתיים: "על-יון", "אפ-שר" וכולי. גם "כלל" ו"יסוד" הן צורות ארוכות מן הצורה "גוף". הכותב חש בקוצר המילה, וכדי לסגל אותה לנטייה הנדרשת האריך אותה באמצעות נטע. הסבר אפשרי אחר להעדפת הצורה "גופני" על פני "גופי" הוא הרצון להימנע מצורה הומוגרפית העשויה להתפרש גם כ"גוף שלי". תהליך דומה ניכר גם בערבית, כמו במילה יד (يَد), שבה יש תוספת ו' לפני יו"ד ההתייחסות, וכך מתקבלת הצורה *يدوي* ולא *يدي* (ראו ערך *يدوي* במילונו של מילסון 2021).

3. מקור הצורות

כמו בשמות העצם מסיומת -ות, גם בשמות התואר מסיומת יו"ד ההתייחסות יש חשיבות למקור ההיסטורי של הצורות ולשאלה כמה מהן נתחדשו ברובד לשונו של הרמב"ן ואף בידי הרמב"ן עצמו, שכן בדיקה כזאת מאירה את טיב הקשר בין לשון הרמב"ן לעברית המשוערבת לעומת הקשר שבין לשונו ללשונות שקדמו לו.

התחקות אחר המופע הראשון של כל אחת מן הצורות שנמנו מלמדת ש-77% מהן מקורן בלשון ימי הביניים ו-23% מהן הן מירושת לשון חז"ל. שלא במפתיע, אין לשון המקרא תורמת בקטגוריה זו וזו צורה אחת (תרשים 2).

תרשים מס' 2: תפוצת שמות התואר בסיומת יו"ד ברובדי הלשון שעד רמב"ן

א. הצורות מלשון חכמים

שתי צורות מקורן בלשון חז"ל – "אמיתית" ו"אמצעי": "יודעין הן הנביאים שאלוהן אמיתי" (ירושלמי ברכות ז, ג), "ורואין את האמצעיות כאילו אינן" (כלאים ה, ב).

ב. הצורות מלשון ימי הביניים

שאר הצורות (עשר במספר) באות מרבדים שונים של לשון ימי הביניים – מספרות הקראים, מספרות המתרגמים וגם משירת ספרד. דוגמות: "כי החיותו יהיה כן לטבעי" (בראשית רבה לישוע בן יהודה הקראי כ, א), "שהארץ כדורית" (הכוזרי ג, מט), "יחיה החיים התמידיים בתענוג מתמיד" (הכוזרי ג, סו), "ועל הכאב האפשרי לבוא" (משיבת נפש קיז, ע"א, מספרות הקראים), "וילדה אותו אנושי" (הכוזרי א, ד), "ובשובו משם נעזר עזר אלהי" ("מה לך אל צבי" לשמואל הנגיד).

ג. מסקנות

השפעת הערבית בשימוש במילים מסיומת יו"ד ההתייחסות בלשון רמב"ן ברורה וניכרת, שכן רוב מוחץ מהן חודשו בספרות המתורגמת מערבית, אם מדובר בספרות הקראים ואם בספר הכוזרי. בקטגוריה זו נדמה שרמב"ן אינו מחדש צורות מקוריות.

2. תופעות מחום התחביר

א. סמיכות חבורה

אומנם הסמיכות החבורה דומיננטית מאוד במקרא (גזניוס 1910, עמ' 413; וולטקה ואוקונור 1990, עמ' 143–154) ובלשון חכמים (עמרוסי 1993; עמ' 150), אך לא מן הנמנע שהשימוש הרחב בה בלשון המשוערבת של ימי הביניים הוזן גם מן הערבית (צרפתי תשס"ג, עמ' 91), שבה אין סמיכות פרודה וכפולה, והסמיכות החבורה תופסת מקום רחב אף יותר מבעברית (בקר 1996, עמ' 52–53; בנמון 2021). הפתיחה לספר הכוזרי, למשל, מדגימה יפה את השימוש המוגבר במבנה התחבירי הזה: "מן הפילוסופים ואנשי התורות [...] ששמעתיו כבר מטענות החבר [...] הנכנס בדת היהודים [...] שהיה משמש בעבודת ההיכל" (הכוזרי א, א). רמב"ן עושה שימוש נרחב בסמיכויות חבורות לא רק להבעת משמעות הבעלות, הטיפוסית לסמיכות, אלא גם להבעת משמעויות מגוונות רבות אחרות (בביאן 2019) כפי הקיים גם בערבית (בנמון 2021), ובקורפוס הנוכחי נמצאו בלשונו 721 סמיכויות כאלה. להלן דוגמות

מייצגות הממוינות לפי הקשרים הסמנטיים העיקריים שבין מרכיבי הסמיכות. המיון מבוסס על עבודתי הקודמת בלשון רמב"ן (בביאן 2019) (ניתוח מעמיק של הסמיכויות החבורות בלשון רמב"ן והשוואתן לסמיכויות פרודות וכפולות בלשונו ייעשו בהמשך המחקר, מעמ' 168 ואילך).

1. סמיכות בעלות – הסומך מציין את הבעלים של הישות המסומנת בנסמך

- א. "ולא יתכן שיהיה עבר במקום הזה **שם האיש** אבי פלג" (ד, כא).
- ב. "ויתכן שהיו כל **בני הקדמונים** אדם שת אנוש נקראים בני האלהים" (ו, ד).
- ג. "ויקראו הצאן "מקנה" בעבור היותו עיקר **רכוש האדם**" (יד, יט).
- ד. "והנה מכאן שלא הוכשרו **בקרבות בני נח** אלא בהמה טהורה ועוף טהור" (ו, כ).

2. סמיכות עושה הפעולה – הסומך מציין את עושה הפעולה המסומנת

בנסמך

- ה. "והוא יום **מנוח התיבה**" (ח, ד).
- ו. "שדברה דרך **געגועי הנשים** האהובות" (ל, א).
- ז. "**וקריאת בני האדם** לשם ה' בארץ הנבחרת" (יב, ב).
- ח. "כי האדם איננו נשגב ונמלט בכחו רק **בשמירת עליון** עליו" (ד, יג).

3. סמיכות מקבל הפעולה – הסומך מציין את המושפע מן הפעולה

המסומנת בנסמך

- ט. "להודיע **סבת שנוי הלשונות**" (י, ה).
- י. "ולכן חשש אברהם פן יהיה **בירושת הארץ** תנאי המעשים" (טו, ז).
- יא. "כי חשבה שאברהם **בהכרת פניה** יאמר כן" (יח, טו).
- יב. "והנה **רפואות אבימלך** גם חלוי לא נתפרשו" (כ, ז).
- יג. "ולכן יאריכו הכתובים **בסיפור המסעות וחפירת הבארות**" (יב, ו).
- יד. "וחזר וברך יפת **בהרחבת הגבול**" (ט, כו).

4. סמיכות מקום – אחד מאיברי הסמיכות מסמן ישות המצויה במרחב

המסומן באיבר האחר

- טו. "שיש בכר נהרות גדולים ישקו אילני הגנות" (יג, י).
 טז. "מפני שעשו אנשי אור כשדים עמו רעות רבות" (יב, ב).
 יז. "ואמר ה' יראה על מקום המקדש העתיד" (יז, א).

5. סמיכות זמן - אחד מאיברי הסמיכות מסמן ישות המצויה במועד המסומן

באיבר האחר

- יח. "כי ביום רדת הגשם נבקעו מעינות תהום" (ח, ד).
 יט. "ולא הודיעו כמה ימי הגלות" (טו, ג).
 כ. "כי איננו איש חמס ומשחית דרכו כבני דורו החייבים" (ו, ט).

6. סמיכות אטריבוטיבית – הסומך הוא אטריבוט (מעין תואר נשוא) של מה

שמסומן בנסמך

- כא. "הקב"ה פירש לו סימני הטהרה" (ו, כ).
 כב. "והיו חושבים בנסו שהוא מעשה כשפים" (יא, כח).
 כג. "ועל כן אמר יקוו המים מתחת השמים כלומר אל מקום שפלות" (א, ט).
 כד. "ויתכן שהממשלה עוד כח אצילות" (א, יח).

7. סמיכות של חלק משלם – הנסמך מציין חלק משלם שמסומן בסומך

- כה. "ויקרא קרקע הים תהום" (א, ב).
 כו. "לעבוד אדמת הגן הערוגו שיעשה שם" (ב, ח).
 כז. "לכך אמר רבי יצחק שאין להתחלת התרה צורך בבראשית ברא" (א, א).
 כח. "יהיה ראש השנים מתשרי" (ח, ה).

8. סמיכות העניין – הסומך מציין את עניינו של מה שמסומן בנוסמך

ט. "השלים לו נבואת המצוה במילה" (יז, ג).

ל. "כי כאשר הכניס פסוקי קריאת השמות בתוך דבר העזר יכריח זה" (ב, כ).

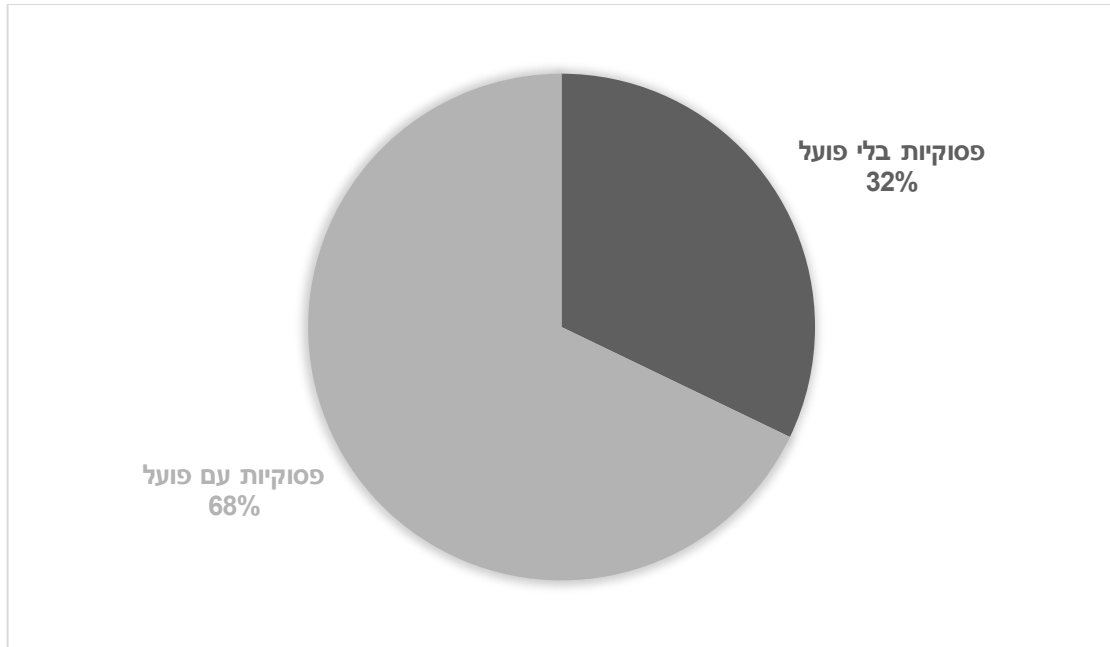
לא. "ולמד לבנו הבכור ענין המרעה כפי טבעי הבהמות ולמד את השני חכמת הנגון" (ד, כג).

ב. פסוקית זיקה בלתי מקושרת

מבנה תחבירי זה משמש עוד בלשון המקרא, בעיקר בשירה, כמו "בְּאַרְץ לֹא עָבַר בָּהּ אִישׁ" (ירמיהו ב, ו), אך השימוש בו בכתיבה של ימי הביניים נעשה נפוץ מאוד, בא בפרוזה רגילה ולא בהכרח בשירה והוסבר כהשפעה של הערבית, שבה מבנה זה משמש כאשר הזוקק אינו מיודע (משפט צפה) (גושן תשס"ו, עמ' 225; גולדנברג 2007, עמ' 664), או של האיטלקית, במקרים שבהם הזוקק מיודע (ריז'יק 2010, עמ' 442).

התופעה לא פסחה גם על לשונו של הרמב"ן, כפי שאפשר להתרשם מ-29 ההיקרויות של מבנה זה שנמצאו בקורפוס, ובכולן הזוקק אינו מיודע. אבל הפסוקיות הבלתי מקושרות הן המיעוט: בבדיקה של כלל פסוקיות הזיקה בלשון רמב"ן בקורפוס הזה (שלה ייחדתי דיון נרחב נפרד בעמ' 162) מצאתי 408 פסוקיות זיקה מקושרות, אם בכינוי הזיקה המקראי "אשר" ואם בכינוי החז"לי "ש". עליהן יש להוסיף פסוקיות בעלות כינוי זיקה אחרים, ומכאן ברור שהשפעת הערבית על לשונו של רמב"ן, לפחות במבנה התחבירי הזה, מוגבלת למדי.

את ההיקרויות של פסוקיות הזיקה הבלתי מקושרות אפשר לסווג על פי המבנה שלהן לפסוקיות שאין בהן פועל (9) ולפסוקיות שיש בהן פועל (20) (תרשים מס' 3).

תרשים מס' 3: מיון פסוקיות הזיקה הבלתי מקושרות למבנים פועליים ולמבנים שמניים

1. פסוקיות בלי פועל

זהו כאמור מיעוט המקרים. המבנה הבלתי מקושר השמני בא עוד בשירה המקראית, כמו "כְּכֹלֵי אֵין חֶפֶץ בּוֹ" (ירמיהו מח, לח), "מְבוֹר אֵין מַיִם בּוֹ" (זכריה ט, יא), "אוּ עִם שְׂרִים זָהָב לָהֶם" (איוב ג, טו). גם הלשון המשוערבת משתמשת בו תכופות, כמו בתשובות הרמב"ם: "הוא דבר אין לו עיקר", ובתרגום ל"ספר ההתחלות": "יש דברים הם מזון יפה" (גושן תשס"ו, עמ' 226).

אפשר שרמב"ן השתמש במבנה זה בהשפעת הערבית במסווה של חיקוי לשון השירה במקרא:

1. "מפני שמעשה בראשית סוד עמוק אינו מובן מן המקראות" (א, א).

2. "והרמז רב הנזק כי יסברו בו סברות אין בהם אמת" (א, א).

3. "אבל הוציא מן האפס הגמור המוחלט יסוד דק מאד אין בו ממש" (א, א).

4. "כי הארץ אחר הבריאה הזו היתה תהו כלומר חומר אין בו ממש" (א, א).

5. "לפי שהוא ענין מושכל איננו צריך לתרה" (ו, ב).

6. "מפני שהוא מצוה מושכלת אין להם בה צורך לנביא מזהיר" (ו, ג).

7. "מינים רבים אין להם מספר" (ו, יט).

8. "כי היה מקור נובע מים חיים אין מימיו מן הנחל" (כו, יז).

9. "מפני שהוליד **בנים רבים כלם עובדי ה'**" (יב, ח).

דוגמה (10) מסופקת מעט, שכן אפשר להעמיד אותה על מבנה תחבירי של תמורה (בנים רבים, כולם עובדי ה') ולא דווקא של פסוקית זיקה (בנים רבים שכולם עובדי ה').

2. פסוקיות עם פועל

רוב הפסוקיות הן פועליות, וגם את השימוש בהן אפשר לתלות הן בשירה שבמקרא, שבה מצויים שימושי לשון כאלה דוגמת "וְהַעֲבַרְתִּי אֶת אֵיבֶיךָ בְּאַרְץ לֹא יְדַעַת" (ירמיהו טו, יד), "שְׁמַיִם תִּכַּן אֲמוֹנֶתְךָ בְּהֵם" (תהילים פט, ג), והן בהשפעת הערבית כרגיל בלשון המתרגמים, כמו בספרות הקראית: "קִבֵּץ סְבִיבוֹתָיו אֲנָשִׁים רִיקִים וּפּוֹחֲזִים שֹׁכְרֵי אֹתָם בַּכֶּסֶף" ובספר הרקמה: "הנה **מילה אחת זכרה ר' יהודה**" (גושן תשס"ו עמ' 226–227). לאור העובדה שבלשון פרוזה עיונית עסקינן, נראה נכון לייחס את הבחירה במבנה הזה בלשון רמב"ן לערבית דווקא ולא ללשון המקרא:

1. "וגם זה **דעת רבותינו הזכירוהו** בבראשית רבה" (א, ח).
2. "אבל יש לרבותינו בפרשה הזאת **סוד נעלם אמרו בבראשית רבה**" (ט, יב).
3. "והוא **סוד גדול לא ניתן ליכתב**" (ו, ו).
4. "והוא **ענין גדול הזכירוהו רבותינו בדרך קצרה**" (יב, ו).
5. "והיתה לו **קהלה גדולה נקראת עדת ישראל**" (יב, ח).
6. "**ושדה קבורה אחד יקברו בו כל הגרים**" (כג, ד).
7. "ויש בזה **סוד עוד אכתבנו בעזרת השם**" (כג, ד).
8. "ויש אומרים הדודאים **עשבים יוסיפו התאוה לנשים**" (ל, טו).
9. "ואין הרואים מלאכים והמדברים עמם מכלל הנביאים כאשר הזכרתי בדניאל אבל היא **מראה תקרא גלוי עינים**" (יח, א).
10. "אבל כאשר הם בארץ כן יש בשמים **דברים יקראו כן** והם לאלה יסוד" (ג, כב).
11. "שיש בכך **נהרות גדולים ישקו אילני הגנות**" (יג, י).
12. "ועץ החיים **אילן פריו נותן באוכליו חיים ארוכים**" (ב, ט).
13. "ואולי הוא **כח בצמיחה לא יקרא נפש**" (א, כ).

חלק מן ההיקרויות שהחשבתי כפסוקיות זיקה אפשר לשייך למבנים תחביריים אחרים ולא דווקא למבנה משועבד לא מקושר. בדוגמות הבאות אפשר שלא שייך הזיקה חסרה אלא ו"ו החיבור:

14. "והנה הן שתי גזרות כלומר **שני ענינים נעשים בחפץ אלהים**" (א, ט).

15. "ואולי היה לו **פירוש נסתר לא רצה לגלות סודו**" (א, ז).

בדוגמה הבאה אפשר להבין את המשפט כמשפט רגיל ולא כפסוקית:

16. "ואלה **דברים סותרים הכתוב** אסור לשומעם אף כי להאמין בהם" (יח, א).

ההבנה בין שני המבנים נגזרת מקביעת התפקיד התחבירי של הצירוף "ואלה דברים". מצד אחד אפשר שמדובר בנושא ונשוא, כלומר "ואלה (הם) דברים סותרים הכתוב", ולפי הבנה זו אכן מדובר בפסוקית, ומצד שני אפשר לנתח את "ואלה דברים" כנושא המורכב מכינוי רומז ומשם עצם, כלומר "ודברים אלה סותרים הכתוב", ואז לפנינו משפט רגיל. גם הדוגמה הבאה היא דו-משמעית מבחינה תחבירית:

17. "או שהיה משנה קולו לדבר כלשון אחיו **כי יש בבני אדם יודעים לעשות כן**" (כז, יב).

אף כאן הניתוח התחבירי קם ונופל על צירוף אחד, והוא "יודעים". אם מדובר בשם תואר מועצם (אנשים שידועים), אז המשפט הוא משפט שמני רגיל – "יש יודעים לעשות כן". מצד שני, אם מזהים את המילה "יודעים" כפועל, הרי ש"יש בבני אדם" הוא מבנה שהנושא מושמט ממנו, כלומר "יש (כאלה) בבני אדם שידועים לעשות כן", ואז בפסוקית זיקה בלתי מקושרת אנו עוסקים.

אף על פי שיד הערבית בבחירת המבנה הבלתי מקושר הפועלי ברורה, בחלק מן המקרים ניכרת השפעת המקרא בתוך הפסוקית, בניסיון לחקות שימושי לשון מקראיים שייטכן שיונקים את חיותם מהמבנה הבלתי מקושר:

18. "או שראה אותם **כהולכי ארחות לא יתעכבו בעיר**" (יט, ב).

הביטוי "הולכי ארחות" נסמך על הכתוב בשופטים ה, ו: "חָדְלוּ אֲרָחוֹת וְהִלְכִי נְתִיבוֹת יִלְכוּ אֲרָחוֹת עֵקֶלְקֵלוֹת".

19. "היא עשוקים יזעקו וישועו מזרוע רשתם" (יח, כ).

גם כאן ברור שרמב"ן מחקה סגנון מקראי על סמך הפסוק "מִרְבַּע עֲשׂוּקִים יִזְעִקוּ וְיִשְׁעוּ מִזְרֹעַ רְבִי'ם" (איוב לח, ט).

20. "כי היה מישור נאה מעותד למלכים שם ישבו לשפוט את כל הגוים בארצות ההם" (יד, ז).

הפסוק העומד ברקע לשון הפירוש הזה הוא "עֲוֹרוּ וְיַעֲלוּ הַגּוֹיִם אֶל עֵמֶק יְהוֹשֻׁפֵט כִּי שָׁם אָשַׁב לְשֹׁפֵט אֶת כָּל הַגּוֹיִם מִסְבִּיב" (יואל ד, יב).

ג. חוסר התאם במין

בחלק מן המילים שבהן העברית והערבית נבדלות במין הדקדוקי שלהן, נקבע ההתאם בלשון ימי הביניים, זאת המשוערבת וזאת המושפעת מן הערבית, על פי המין הדקדוקי של המילה בערבית (צרפתי תשס"ד, עמ' 85; גושן תשס"ו, עמ' 80), כמו שקרה לחלק מן המילים בלשון חז"ל בהשפעת הארמית (ישי 2021), למשל: "והדבקות קדמון" (הכוזרי א, א), "עת שיתיחד בו" (הכוזרי ה, יח), "עד שלא נשארה בה ריח" (הלכות דעות לרמב"ם ד, י). יש להסתייג ולומר שבכתיבה העברית בימי הביניים, בעיקר בארצות שאינן דוברות ערבית, הייתה נטייה לשייך כל מילה שמסתיימת בעיצור למין זכר (גולדנברג 2007, עמ' 663), ונטייה זו מייתרת את הצורך בהשפעת הערבית כמקור לשינוי המין הדקדוקי במילים אלו. למרות זאת, נראה לי שאין לבטל את חלקה של הערבית גם בתופעה הזאת, בייחוד משום שיד הערבית ניכרת בשימושי לשון הנוספים על שינוי המין הדקדוקי. נמצאו 20 מקרים כאלו מ-14 מילים שונות, רובן מילים ממין נקבה שמשנות את מינן לזכר:

1. "וגם זה דעת רבותינו הזכירוהו בבראשית רבה" (א, ח).

"דעה" בערבית (رأي) מינה זכר. כך גם במובאה הבאה.

2. "ושני הדעות האלו אפשריים" (ז, כג).

3. "וזה אמת ברור" (ב, יז).

"אמת" בערבית של ימי הביניים (حق) מינה זכר.

4. "או תאמר זרע כפי המחלוקת הידוע בעיבור" (ב, יח).

"מחלוקת" בערבית (جدل) מינה זכר.

5. "לא ידעתי טעם להתנצלות הזה" (כ, יב).

"התנצלות" בערבית (اعتذار) מינה זכר.

בדוגמה הזאת (ובדוגמות נוספות) אפשר להסביר את ההתאם במין לא על פי המין הדקדוקי של שם העצם המקביל כי אם על פי המין הדקדוקי של צורת המקור בערבית שמקבילה לסיומת "-ות" העברית (צרפתי תשס"ד, עמ' 85; גושן תשס"ו, עמ' 80).

6. "ועתה נודעה במעשה והיה זכותו שלם" (כב, יב).

"זכות" בערבית (امتنياز) מינה זכר.

שינוי המין של מילת "זכות" בדוגמה הזאת מוכר גם מן הנוטריקון "זיע"א" = זכותו יגן עלינו אמן, ונראה שגם שם מדובר בהשפעה דומה של סיומת -ות (השוו צרפתי תשס"ד, עמ' 85).

7. "אבל ישתנה העת בעבור החמס שאתה עושה" (כו, כט).

"עת" בערבית (وقت) מינה זכר. כך גם בדוגמה הבאה.

8. "או שלא יבא יומו בעת הנגזר עליו ועל תולדותיו" (ג, כב).

9. "שמשם היו שואבין רוח הקודש והשיבו את האבן מונח לרגל הבא" (כט, ב).

"אבן" בערבית (حجر) מינה זכר.

10. "ודע כי הגלות הנזכר ירמוז למעשה יצחק" (כו, א).

"גלות" בערבית (منفى) מינה זכר.

11. "ושם בארות אחרים שחפר אברהם שגר במקום ההוא" (כו, יז).

"באר" בערבית (بئر) מינה זכר. כך גם במובאה הבאה.

12. "וקרוב לי שהוא הבאר שכרה אברהם" (כו, לב).

13. "לאמר שיזכה לשתי שולחנות בכל הטוב הראוי לצדיקים הגמורים" (טו, יב).

"שולחן" בערבית (طاولة) מינה נקבה.

14. "והרבה **מקראות מסורסות** יש בכתוב" (טו, יג).

"מקרא" בערבית (اسطورة) מינה נקבה. כך גם בדוגמה הבאה.

15. "זו אחד מן **המקראות** שהרעיש בן זומא את העולם" (א, ז).

16. "כי הצמחים וכל בעלי חיים צריכים **לכוחות הראשונות**" (ב, ח).

"כוח" בערבית (قوة) מינה נקבה. כך גם בדוגמה הבאה:

17. "כי זאת הנפש אשר באדם מפי עליון בה ימצאו **שלוש הכחות** האלה" (ב, ז).

בשש הדוגמות האחרונות השפעת הערבית אינה הדרך היחידה להסביר את השינוי במין הדקדוקי, שכן יש בידינו הסבר חלופי בדמות הגררה: צורן הריבוי -ות, המאפיין בדרך כלל מילים ממין נקבה, הוא שהכריע את מינו של שם העצם לנקבה: בארות, שולחנות, מקראות, כוחות (השוו: גושן תשס"ו, עמ' 79).

18. "וקרא למקוה המים ימים כאילו הוא ים מים לפי **שקרקע המקוה נקרא** ים" (א, י).

"קרקע" במובן "תחתית" בערבית (قاع) מינה זכר. כך גם במובאה הבאה.

19. "**ויקרא קרקע** הים תהום" (א, א).

20. "כי **הקשת** לא **עשאו** שיהיו רגליו למעלה" (ט, יב).

"קשת" בערבית (قوس) מינה זכר.

ד. ריבוי שאינו מציין בני אדם

בערבית שם עצם שאינו מציין אנשים גורר בצורת הרבים שלו תארים ומשלימים על דרך נקבה יחידה (בקר 1996, עמ' 62; צרפתי תשס"ד, עמ' 86). התופעה הזאת באה לידי ביטוי כבר במקרא: "אם לא אָשִׁיתֶךָ מְדַבֵּר עֲרִים לֹא נוֹשְׁבָה" (קרי: נוֹשְׁבוּ, ירמיהו כב, ו), "גַּם בְּהֵמוֹת שָׂדֶה תַעֲרוֹג אֱלִיף" (יואל א, כ), אבל הגיעה לשיא פריחתה בלשון המשוערבת של ימי הביניים בהשפעת הערבית (גושן תשס"ו, עמ' 80), למשל "כי **הידות תיטמא** מן האוכל" (פירוש המשניות לרמב"ם, עוקצין א, א), "שבע **המצוות** האלה סומכין **אותה**" (הכוזרי ג, עג).

אצל רמב"ן תופעה זו באה לידי ביטוי פעמים יחידות, וגם הן מסופקות:

1. "יקשה בעיניהם כשלא סדר **חיו ומיתתו** על הסדר ויכתוב **אותה בזמנה**" (יא, לב).

בדוגמה הראשונה ייתכן שנטיית הנקבה של "אותה" ו"בזמנה" מושפעת ממילת "מיתתו", ועליה הן מוסבות.

בשני מקומות בפירוש רמב"ן ניכר תהליך דומה לריבוי שאינו מציין בני אדם, אם כי הוא נעצר באמצעו: בתיאור השם "שמות" משנה רמב"ן את המין הדקדוקי לנקבה, אך מותיר את צורת הרבות על כנה:

2. "ואפילו אם נאמין בשמות שהם בהסכמה לא **טבעיות**" (ב, כ).

כך גם בייחוס פועל לשם העצם "עופות":

3. "וימצאו **העופות** להם מנוח באשר **תקנינה**" (ח, ה).

את השינוי במין בשתי המובאות האלה אין לתלות במין הדקדוקי של המילה המקבילה בערבית, שכן גם המילה اسم, המקבילה ל"שם", וגם המילה دجاج, המקבילה ל"עוף", ממין זכר הן. כמובן, גם כאן אפשר לתלות את השימוש החריג לא בתופעה של "ריבוי שאינו מציין בני אדם" אלא בגררה: סיומת -ית כצורן ריבוי לנקבה (שמות, עופות) מזמנת שמות תואר ופעלים על דרך הנקבה.

ה. הקדמת הכינוי הרומז לשם העצם הנרמז

במקרא הכינוי הרומז מופיע בדרך כלל לאחר השם, כמו "**הַאֲנָשִׁים הָאֵלֶּה**" (בראשית לד, כה). במקרים מעטים הסדר הוא הפוך, כמו "**כִּי זֶה מֹשֶׁה הָאִישׁ**" (שמות לב, כג). לשון חז"ל שומרת ברובה על הנוהג המצוי במקרא: "**בדרך הזו**" (נדרים ג, ב); "מחוללת על **המעוֹת האלו**" (מעשר שני ד, ו). בערבית הסדר "כינוי+שם" הוא השכיח, והלשון המשוערבת הושפעה ממנו ואימצה אותו כמעין כלל (צרפתי תשס"ד, עמ' 83–84; גושן תשס"ו, עמ' 155; גולדנברג 2007, עמ' 664). כך אנו מוצאים למשל בכוזרי (א, ג): "**וזו הדמיון** איננו נאות בכל" ובפירוש המשניות להרמב"ם (ברכות ז, א): "ועל כן שמור **אלו העיקרים** כולן".

בדרך כלל הרמב"ן שומר על סדר המילים המוכר מן המקרא ומן המשנה ומקפיד להקדים את השם לכינוי: "ומה צורך לטענה הזאת" (ו, ג), "וקרא להם שמות בהיותם לובשים הצורות האלו" (א, ט), "לא ידעתי טעם להתנצלות הזה" (כ, יב). אבל בכמה מקומות הוא סוטה מן הכלל הזה, כנראה בהשפעת הערבית בתיווך לשון המתרגמים. ייתכן שכאן לשון הרמב"ן הושפעה גם מן השפות הרומאניות, שבהן סדר זה רגיל, כפי שבא לידי ביטוי בלטינית, למשל (וואלקר 1916, עמ' 648). באחד עשר מקומות רמב"ן מקדים את הכינוי לשם:

1. "וקרא גם לאלו הכדורים שמים" (א, ח).
2. "מלמד שלא נהיו אלו המאורות מגוף הרקיע" (א, טז).
3. "וזאת הנפש המשכלת [...] היתה בו לנפש מדברת" (ב, ז).
4. "בעבור ארך חיי אלה הראשונים יפרוט ימיהם קודם הולידם" (ה, ד).
5. "וכאשר החל האדם לרוב ונולדו להם הבנות היו אלה בני הראשונים בחזקם" (ו, ד).
6. "אבל הזהיר על אלה בעלי בריתו וכל שכן על האחרים" (כד, ח).
7. "כי יזכיר מספרם לאמר כי אלה שלשה לבדם היו תולדותיו" (ו, ט).
8. "והקרוב אלי שזאת הברית רמז לקשת" (ו, יח).
9. "ואי אפשר להאריך בפירוש זה העניין במכתב" (א, א).
10. "ונכתבה זאת הפרשה להודיע כי בחטאו היה כנען עבד עולם" (ט, כו).
11. "והנה זאת הפרשה לא בארה כל הענין" (יב, ב).

הסדר מן הערבית השפיע במקום אחד בפירוש רמב"ן לא רק על לשונו אלא גם על תוכן פירושו. בפירושו לפסוק "זאת הפעם עָצַם מְעַצְמֵי וּבָשָׂר מִבְּשָׂרֵי" (ב, כ) רמב"ן כותב: "כלומר הפעם הזאת מצאתי עזר לי". כאן רמב"ן אומנם מקדים את השם לכינוי, אך מעניין לראות שהוא מפרש את "זאת" שבפסוק כלואי (של "הפעם") ולא כגרעין, ולפי זה מדובר בכינוי המקדים את שם העצם, שלא כרגיל במקרא. התופעה של הקדמת הכינוי לשם בלשון רמב"ן, הגם

שאינה כה רווחת בלשונו, השפיעה עליו לפרש את "זאת" שבפסוק המדובר כלואי המתאר שם עצם, אף על פי שאפשרות זו כופה סדר מילים שהוא חריג במקרא.⁴

1. שינוי בהצרכת מילות היחס

השימוש במיליות היחס הוא שרירותי ומשתנה משפה לשפה (פדידה 2012, עמ' 49), וזאת בגלל הפער בין ההצרכה הסמנטית של הפועל לבין מימושה התחבירי (ארן 2012, עמ' 4). למשל, בעברית יש לומר "שואלים את" (במשמעות של ASK), ואילו בפרסית מילית היחס שתצטרף אל פועל זה היא מקבילתה הפרסית של "מ" דווקא, אז.

בלשון ימי הביניים חלק מן הפעלים מצריכים מילות יחס על פי הנהוג בערבית (צרפתי תשס"ד, עמ' 83; גושן תשס"ו, עמ' 183; גולדנברג 2007, עמ' 664), לרוב בשונה מלשון המקרא ומלשון חז"ל. הפועל "חקר", למשל, מצריך בלשון המקרא כאשר המושא מיודע את מילית היחס "את": "לְכוּ חִקְרוּ אֶת הָאָרֶץ" (שופטים יח, ב). כך הדבר גם בלשון חז"ל: "הווי מרבה לחקור את העדים" (אבות א, ט). ואילו בכוזרי (א, א) מסופר על מלך כוזר שביקש "לחקור על האמונות והדתות" (וכן בעוד מקומות בספר, למשל א, ח), זאת בהשפעת הפועל הערבי بِحَثِّ ש מצריך את מיליות היחס המקבילות ל"על" – فِي وَ-عَنْ (השוו: גושן תשס"ו, עמ' 305; וכן במילונו של מילסון 2021).

הצרכת מילות יחס שלא כבעברית הקלסית בהשפעת הערבית היא אחד מן המאפיינים של לשון רמב"ן שתוארו בספרות המחקר (חזן 1999, עמ' 171). להלן הפעלים שנמצאו בלשון רמב"ן בקורפוס של מחקר זה (שלושה פעלים ושם תואר אחד). בכל אחד מהם מפורטות מילות היחס המוצרכות לו הן בלשון המקרא והן בלשון חז"ל, ולבסוף גם בלשון המשוערבת ובלשון רמב"ן.

⁴ וכך אומנם פירשו רוב הפרשנים, אך אפשרות אחרת לפרש את הפסוק היא לומר ש"זאת" הוא כינוי המשמש גרעין ומורה על האישה המופיעה בפסוק הקודם, שנעשתה עזר כנגדו של האדם (ולא על "פעם"). כך מפרשים למשל הספורנו, בעל העמק דבר, בעל דעת מקרא ושד"ל (האחרון גם מנמק ומדגיש שאילו היה מדובר בכינוי רומז, היה צריך להיכתב "הפעם הזאת", כרגיל במקרא).

א. קיווה

הפועל "קיווה" מצריך בלשון המקרא מושא ישיר או את מילת היחס "ל", כמו: "וְחִפְּיִי לָהּ" [...]. וְקִיִּיתִי לוֹ" (ישעיהו ח, יז), "אֲךָ זֶה הַיּוֹם שֶׁקִּיִּינָהוּ" (איכה ב, טז), ובלשון חז"ל אף פסוקים מושא: "ואין מי שיקוה שלא ימות" (בראשית רבה צו, א). רק בלשון המשוערבת אנו מוצאים שלפועל "קיווה" מצטרפת "מ" היחס, כמו בספרות הקראים: "וממי יקוה הנועם אם יעשה הטוב" (מרפא לעצם א, ה). סביר להניח שמדובר בהשפעת הפועל הערבי "أمل", המצריך בין השאר מושא עקיף בתיווך מילת היחס "מ" (ראו במילונו של מילסון 2021), שהשפיע באופן דומה על הפועל הנרדף "ציפה".

פעם אחת מצריך הפועל "קיווה" את "מ" היחס בלשון רמב"ן:

1. "ואל תקוה ממני שאכתוב בו דבר שהענין הוא מסתרי התורה" (א, ו).

ב. שתק

הפועל הזה נדיר במקרא, ומילת היחס המשלימה אותו באחת מהיקריותיו היחידות היא "מעל": "וַיִּשְׁתַּק הַיָּם מֵעֲלֵינוּ" (יונה א, יא). בלשון חז"ל פועל זה הוא בדרך כלל פועל עומד, דהיינו שאין מצטרפים אליו משלימים, ובמקומות מעטים מצטרפת אליו המילית "על", כמו "אין את רשיי לשתק עליה" (ספרא, קדושים ב, ב), או מילית היחס "לפני", כמו "שתק ר' יהודה בן פתירה לפניו" (תוספתא נזיר, ה, א). בלשון המשוערבת מצטרפת לפועל זה מילית היחס "מן" (גושן תשס"ו, עמ' 428): "וראוי לשתק ממנו" (מורה נבוכים ג, מט), "ענינים שצריך לשתק מהם" (שם ג, ח). כך גם בלשון רמב"ן:

1. "ועל כן לא אבו לשמוע לו וכאשר הוציא את פילגשו לבדה שתקו ממנו" (יט, ח).

2. "ואברהם שתק ממנו ולא השיב אותו דבר מרוב פחדו" (יב, יח).

ג. התאוה

בלשון המקרא פועל זה מושך אחריו לרוב מושא פנימי, כמו "וְהֶאֱסֹפֶסֶף אֲשֶׁר בְּקֶרְבוֹ הַתְּאוּה" (שמות יא, ד). בלשון חז"ל מצטרפות לפועל זה "ל" היחס, כמו "שנפשו שלאדם מתאוה להן" (מכות ג, טו), או פסוקים מושא, כמו "מתאוה שיהוא ישראל עמלים בתורה" (ספרא,

בחוקותי, א, א. העברית המשוערבת מכירה הצרכה אחרת לפועל זה – "על" (גושן תשס"ו, עמ' 257): "וגם אני הייתי מתאווה על זאת" (מספרות הקראים).

גם בלשון רמב"ן מוצבת "על" בעמדת המשלים לפועל זה:

1. "אם כן גדול צער העבור למה זה אנכי מתפללת ומתאווה על ההריון" (כה, כב).

ד. קרוב

מאפייני הלשון המשוערבת בלשון הרמב"ן ניכרים לא רק במילות יחס שמצריכים פעלים אלא גם בכאלה המוצרכות על ידי תארים, כמו "קרוב". בלשון המקרא תואר זה גורר ברוב הפעמים את מילית היחס "אל", כמו "כִּי קְרִיבִים הֵם אֵלָיו" (יהושע ט, טז), ובמקרים נדירים גם את "אצל", כמו "קְרִיב אֶצֶל בֵּיתִי" (מל"א כא, ב), ואת ב היחס, כמו "קְרִיב אֶתָּה בְּפִיָּהֶם" (ירמיהו יב, ב). בלשון חכמים נשתמרו הצורות הנדירות במקרא דווקא, ונוספה עליהן "ל" היחס, כמו: "ספק קרוב לה ספק קרוב לו" (יבמות ג, ח). לשון התרגומים מחדשת שימוש לא מוכר בהקשר זה: שימוש במילת היחס "מ" (גושן תשס"ו, עמ' 400; וכן במילונו של מילסון 2021): "גלגל הקרוב ממנו הוא גלגל הירח" (משנה תורה לרמב"ם), "כשהוא קרוב מהם" (פירוש הרמב"ם למשנה, בבא בתרא ב, י).

גם בלשון רמב"ן נספחת "מ" היחס לתואר זה:

2. "והוא יושב בארץ הנגב קרוב משם" (כד, סב).

ז. שימוש בזמן מורכב באמצעות תואר הפועל "כבר"

תואר הפועל "כבר" מצטרף לפעלים כבר במקרא המאוחר: "כְּבָר הִיָּה לְעֹלָמִים" (קהלת א, י), "אֵת אֲשֶׁר כְּבָר עָשׂוּהוּ" (שם, ב, יב). כך גם בלשון חז"ל: "שכבר כיפרו הבעלים" (תרומות ד, ד), "כבר עלה סנחריב מלך אשור" (ידיים ד, ד). בלשון ימי הביניים הוגבר השימוש במבנה הזה, שבו המירה "כבר" את המילה הערבית **كَبَّر**, שאחת ממשמעויותיה בבואה לפני פועל בעבר היא "כבר", ומילאה את תפקידה התחבירי בצירוף (צרפתי תשס"ד, עמ' 87; גושן תשס"ו, עמ' 87).

61; והשוו למילונו של מילסון (2021): "וכבר ידעת מאמר שלמה" (מורה נבוכים פתיחה א, ח), "כבר הראית לנו זה" (הכוזרי א, קט). בלשון רמב"ן נמצאו 42 שימושים כאלו, שברובם בא תואר הפועל "כבר" לפני הפועל, כבעברית הקלסית. להלן דוגמות.

1. "וכבר נודע כי היסודות הארבעה מקשה אחת" (א, א).
2. "כי אמצע הדק כבר אמרו שאין יודע בו אמתת הנקודה בלתי השם לבדו" (ב, ט).
3. "כי גשם המבול כבר כלה מיום הארבעים" (ח, ד).
4. "ואף על פי שכבר אמר למעלה" (ו, ט).
5. "וכבר כתבתי בזה סוד נרמז לרבותינו" (ח, כא).
6. "כי הזרע שכבר נולד איננו בכללו ואולי לא יוליד" (ט, יח).
7. "וכבר הוזכר זה בפירוש רש"י" (י, א).
8. "אבל העיקר כבר ידעת אותו ממה שכתבנו בסדר שלפני זה" (יב, א).
9. "ויש עליך לשאול שכבר נאמר לו לאברהם" (טו, ב).
10. "וכבר טעו בה גם כן מן המפרשים טעות אחרת" (טז, ג).
11. "כי ותאמר אל העבד וכבר אמרה אל העבד ורבים בתורה כן" (כד, סד).
12. "שכבר הודה בצירוף הזה" (יח, כד).
13. "כבר חטא בהם להביא עליהם חטאה גדולה" (כ, יב).
14. "וכאן אמר שהיה זקן מאד שכבר בא בימים" (כד, א).
15. "וכבר נשלם הספור במות יעקב ולא רצה לחזור אלה חיי עשו שכבר הזכיר תולדותיו במקום הראוי להם" (כה, יז).
16. "אבל כבר אמר הטעם שבעבורו נאות למכירה מפני שהיה הולך למות בצודו החיות" (כה, לד).
17. "שכבר אמר הן גביר שמתיו לך" (כז, לז).
18. "שהוא גלות מצרים שכבר נענש בו כאשר פירשתי" (טו, יב).

נמצאו חמש מובאות שבהן הסדר הפוך. אף סדר זה הושפע מתואר הפועל ܩܕܩܒܐ בערבית, שעשוי לבוא בה לעיתים לאחר הפועל (גושן תשס"ו, עמ' 62):

19. "כי אברהם נתבשר בבן מפי השכינה **כבר**" (יח, א).
 20. "ואין גלוי השכינה כאן וכאן לצוות להם מצוה או לדבור כלל אלא גמול המצוה **הנעשית כבר**" (יח, א).
 21. "יותר ממה **שנתקללה** היא **כבר** בעונה" (ד, יא).
 22. "עד אשר ינחיל אותה השם לזרע אוהבו כאשר **הזכרתי כבר**" (יד, יח).
 23. "ואין גלוי השכינה כאן וכאן לצוות להם מצוה או לדבור כלל אלא גמול המצוה **הנעשית כבר**" (יח, א).

נראה שהמשתף לרוב ההיקריות בעלות הסדר המסומן הוא שבהן תואר הפועל מצטרף לפועל סביל: "נתבשר", "נעשית", נתקללה". כך או כך, אין בזה כדי לגרוע מן העובדה שמדובר בחיקוי של מבנה ערבי, שכן במקורות העבריים שקדמו ללשון הרמב"ן וללשון המשוערבת (לשון המקרא ולשון חכמים) סדר זה נעדר כליל.

ח. הצרכת מושא ישיר על ידי שם פעולה בעמדת נסמך

שימוש זה, כגון "**ראיית את העולם**", נקרה בלשון המקרא פעמים ספורות (כמו דברים ז, ח, וראו עוד אצל מירקין תשל"ו, עמ' 287), ואילו בלשון התרגומים הוא רגיל ביותר בהשפעת המבנה הערבי המקביל (צרפתי תשס"ג, עמ' 87), למשל: "**בהקמת משה את המשכן**" (הכוזרי ג, נג), "**הנהגת את המציאות**" (מורה נבוכים א, מ). רמב"ן משתמש בו פעמים יחידות בקורפוס שנבדק, ורק באחת מן ההיקריות הללו אפשר שיד הערבית בדבר:

1. "והנראה אלי מדעת רבותינו שלמד אברהם אבינו התורה כלה [...] **ושמירת אותה** היה בארץ בלבד".

בכל ההיקריות האחרות ברור שרמב"ן מחקה לשון מקראית:

2. "ורחק ממנו מנחם עד שנחם באשתו **באהבת אותה**" (כד, זס).
 3. "כי אמרה **באהבת אות** לא יברך יעקב ויניח הכל בידי שמים" (כז, ד).
 4. "חמל עליה שלא תשוב לרעות צאן עוד והיה הוא רועה אותן **באהבת אותה**" (כט,

5. "וחשבה כי באהבתו אותה יתענה יעקב וילבש שק ואפר ויתפלל" (ל, א).

כל המובאות הללו (2-5) נשענות בלשון על הפסוק "וַיְהִי בְעֵינָיו כְּיָמִים אֶחָדִים בְּאַהֲבַתוֹ אֹתָהּ" (בראשית כט, כ).

ט. שימוש במושא ישיר מיודע בלי מילית היחס "את"

תופעת השמטת "את" לפני מושא ישיר מיודע אינה ייחודית ללשון ימי הביניים. היא מכה שורש כבר במקרא, כמו "וַיִּחַדְדֻּלוּ לְבִנְתֵי הָעִיר" (בראשית יא, ח), "וַיֵּט אֶהְלֵה" (בראשית לה, כא), ובאה גם בלשון חז"ל, כמו "כיצד מפרישין הביכורים" (ביכורים ג, א) (כהן תשמ"ג), אבל נראה שבלשונו של רמב"ן הושפעה הבחירה במבנה זה גם מן הערבית, שבה אין מילית היחס "את", והמושא מסומן ביחסה (בקר 1996, עמ' 61).

בקורפוס שנבדק נמצאו לא פחות מ-92 שימושים כאלו. להלן דוגמות מייצגות:

1. "נרמז לו כי יבאו העמים לבטל הקרבנות וזרע אברהם יבריחום" (טו, יא).
2. "כי בכל בקש ממנו הנפש ובכל היתה טענתו" (יד, כא).
3. "כי שם יהיה בית אלהים ושם יוציא זרעו המעשר והתרומה" (יד, יח).
4. "כי חפץ להציל המלכים ולהשיב להם רכושם" (יד, י).
5. "מלך יין הוא המלך הראשון ומשם נתפשט מלכותו כשנצח דרוש" (יד, א).
6. "יש בככר נהרות גדולים ישקו אילני הגנות כגן ה' ובו יאורים כארץ מצרים ישקו גן הירק" (יג, י).
7. "פחד אברהם פן ישמע הכנעני והפריזי יושב הארץ כובד מקניהם ויגרשום" (יג, ט).
8. "ואמר לו בספק מה זאת עשית לי להוציא מפיו האמת" (יב, יח).
9. "נרמז לו מזה כי בניו יכבשו המקום הוא תחלה" (יב, ו).
10. "וכן בענין אלישע בהניחו זרועו על הקשת" (יב, ו).
11. "עד שגברו המים וכסו פני כל הארץ" (ז, א).
12. "שעשה ככל אשר נצטווה לא הפיל מכל הענין דבר עשה התיבה ואסף המאכל" (ז, טו).

13. "ופירש החדש והיום שבא המבול וכיצד בא" (ז, ח).
14. "כי יתכן שמימי המבול הרוותחים יתערבו בימים ויחממו עליוני הים" (ז, כג).
15. "וכאשר חטא לאביו קלל זרעו" (ט, יח).
16. "שגלה חרפתו לרבים והיה בוש בדבר" (ט, יח).
17. "כאדם שמפקיד נכסי בן האדון לעבדו עד שיגדל ויזכה בנכסים" (טו, י).
18. "אבל התורה לא תרצה להאריך בדעות עובדי עבודה זרה ולפרש הענין שהיה בינו ובין הכשדים" (יב, ב).
19. "כי רצה להוריענו מקום קבורת האבות באשר אנחנו חייבים לכבד מקום קבורת אבותינו" (כג, יט).
20. "ששם העקודים לפני העזים" (ל, מ).
21. "ולבן חשש לזרע האב והפריש הזכרים והנקבות והפריש אפילו העקודים" (ל, לה).
22. "ואז אתן לך האחרת בעבוד אשר תעבוד עמדי לאחר הנישואין" (כט, כא).
23. "כי יאמר מעת שהוצאתיך מאור כשדים ועשיתי לך נס היה הרצון לפני לתת לך הארץ הזאת" (טו, ז).
- הדוגמה האחרונה מובהקת מן האחרות, שכן בלשון פירוש זה רמב"ן נשען על דברי ה' לאברהם "אָנִי ה' אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֹרֶץ כְּשָׁדִים לְתֵת לְךָ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת לְרִשְׁתָּהּ" (טו, ז), ואף על פי שהמקרא נוקט את מילת היחס "את" בפעם הזאת, רמב"ן חורג מלשון הפסוק ומשמיט מילית זו. דוגמה זו מוכיחה שנטיית רמב"ן להשמיט את מילית "את", לפחות בחלק מן המקרים, אינה מוזנת מלשון המקרא דווקא. עם זאת, יש מקרים שבהם אפשר להסביר את המבנה כחלק משיבוץ מקראי ולא כהשפעה ערבית דווקא, כגון:
24. "ואחרי שאמרה אליו בת בתואל אנכי שם הנזם על אפה והצמידים על ידיה" (כד, כב).
- בדוגמה הזו השפעת הערבית מצומצמת וייתכן אף שאינה קיימת, כי ברור שלשון הפירוש כאן אינה אלא שכתוב של הפסוק "וְאִשָּׁם הַנְּזָם עַל אִפּוֹ וְהַצְּמִידִים עַל יְדֵיהָ" (כד, מז).
25. "אליעזר הוא האיש הבא ויפתח הגמלים" (כד, לב).

גם כאן ההשפעה מן המקרא: הפסוק העומד ברקע לשון פירוש זה הוא "וַיָּבֵא הָאִישׁ הַבְּיָתָה וַיִּפְתַּח הַגַּמְלִים" (כד, ל).

3. תופעות מתחום אוצר המילים – שאילות לקסיקליות

ושאילות סמנטיות

בלשון ימי הביניים נוספו לעברית לא מעט מילים מלשונות זרות, בעיקר מערבית, בדרך גלויה של שאילה לקסיקלית או בדרך סמויה של שאילה סמנטית, כלומר שינוי במשמעות של מילה עברית מקורית על דרך מה שנהוג בשפה המשאילה (צרפתי תשס"ד, עמ' 87). נמצאו 11 מילים וצירופים מושאלים, רובם בשאילה סמנטית, ואחד מהם חידוש לשוני של הרמב"ן. להלן דוגמות לשאילות כאלו בלשון רמב"ן.

א. רַק

מילה זו נושאת בלשון המתרגמים גם הוראה של "אלא", "כי אם". הוראה זו הוענקה למילה העברית בהשפעת הערבית (גושן תשס"ו, עמ' 150), ורמב"ן משתמש בה כִּךְ 17 פעמים בקורפוס שנבדק:

1. "ולא מצאתי לשון תשוקה רַק בחשק ותאוה" (ג, טז).
2. "ולא נגזר עליהם העונש רַק על החמס" (ו, ב).
3. "כי הכתוב לא יספר רַק שאין צדיק ראוי להנצל מן המבול מכל הדורות ההם" (ו, ט).
4. "לא נולדו להם גם למאה רַק אחר המבול" (י, א).
5. "כי בצאתו מאור כשדים לא לקח את רַק אברם בנו ולוט בן הרן בן בנו ושרי כלתו" (יא, כח).
6. "ולכן אמר לו לאשה שלא תהיה כפלגש רַק כאשה נשואה לו" (טז, ב).
7. "לא נראו אליו רַק אנשים אוכלים בשר" (יח, א).
8. "ולא לקחו מערי המלכים רַק רכוש סדום ועמורה" (יד, כ).
9. "כי גם באנשי ארצו לא יחפוץ רַק במשפחתו" (כד, ז).

10. "ויצחק לא פחד בארצו ובעירו **רק** בבואו אל ארץ פלשתים" (יב, יא).
11. "כי איננו שומר **רק** זרע יצחק" (כה, ו).
12. "כי אין מחיר הבכורה הנזיד **רק** הכתוב יספר כי בבקשו לאכול והוא עיף [...]" (כה, לא).
13. "כי אין חפץ בכסילים **רק** שיאכלו וישתו ויעשו חפצם בעתם" (כה, לד).
14. "ולא ירצה לבן שייחסו אותו האנשים **רק** לאבי אביו" (כט, ה).
15. "ואיננו נקרא לו בן האמה **רק** בן ליעקב" (ל, ה).
16. "כי הוא ישופך ראש ואתה לא תשופנו **רק** בעקבו" (ג, טו).
17. " והקרוב כי לא היו תולדותיו **רק** ששה דורות עד המבול" (ד, יז).

ב. כוח ופועל

בלשון ימי הביניים רווחת במשמעות פוטנציאל המילה "כוח" (בלטינית POTENTIA = כוח), בייחוד בצירוף 'בכוח'. היפוכם 'פועל' ו'בפועל', ומכאן הביטוי 'הוציא מן הכוח אל הפועל' (קלצקין תשכ"ח, עמ' 267; האקדמיה 2021ג). הביטוי הזה מצוי גם בגרמנית: ÜBERGANG VON DER POTENZ ZUM AKT ובצרפתית: PASSER DE LA PUISSANCE À L'ACTE (רוזנטל 2021). נוסח הניב העברי מושפע מהתרגום הערבי של המשפט: "خرج من القوة إلى الفعل", וטבע אותו לראשונה הרמב"ן, שבפירושו לבראשית הוא משתמש בו בווריאציות שונות:

1. "אבל הוא כוח ממציא מוכן לקבל הצורה ולצאת מן הכוח אל הפועל" (א, א).
2. "פירש שיצא אל הפועל והיה כאשר נגזר" (א, ז).
3. "כאשר תצא מכוח גזירה אל פועל דמיון" (יב, ו).
4. "אבל המנסה יתברך יצוה בו להוציא הדבר מן הכח אל הפועל" (כב, א).
5. "מתחילה היתה יראתו בכח לא יצא לפועל" (כב, יב).

ג. טבע

שורש זה מופיע כבר במקרא (שמות טו, ד) ומשמעותו "שקיעה בנוזל". בלשון חכמים נוספה לו גם משמעות של "התקנת צורה, קביעת דפוס", כמו "הקב'ה טבע את כל האדם בחותמו"

(סנהדרין ד, ה). בלשון ימי הביניים התחדש השם "טבע" בשתי משמעויות אחרות: "יסוד" ו"כלל הבריאה", על דרך המילה הערבית *طبيعة*. מן השם הזה נגזר גם שם התואר "טבעי", ושניהם מופיעים בלשון רמב"ן:

6. "כפי טבעי הבהמות" (ד, כג).
7. "ועל דעת אנשי הטבע" (ב, יז).
8. "ונעשו שיהיה בהם טבע" (ב, יח).
9. "ואפילו אם נאמין בשמות שהם בהסכמה לא טבעיות" (ב, כ).
10. "ושאר בני אדם בדורות ההם היו שנות חייהם השנים הטבעיים והמורגלים" (ה, ד).

ד. התגשם

השורש גש"ם משמש במקרא במשמעות של מטר, ובלשון חכמים המאוחרת גם במשמעות של הוצאה לפועל ויצירה. בלשון המשוערבת של ימי הביניים יוחדה לשורש זה גם המשמעות של יצירת גוף, בהשפעת השורש הערבי *جسم*, שזו משמעותו (קלצקין תשכ"ח, עמ' 73). כך גם בלשון רמב"ן:

11. "ועתה גזר שיתגשם ויתהוה ממנו גוף מאיר" (א, יד).

ה. רד"ף

כמו יסודות לשוניים רבים, גם השורש המקראי רד"ף נוצל בלשון ימי הביניים להבעת משמעות דקדוקית בהשפעתה של הערבית. השורש הערבי המקביל הוא *رَدَف*, והוא מביע גם משמעות של זהות ודמיון בין מילים ומשמעויות. הלשון המשוערבת השתמשה בשורש זה במשמעות הזאת, וכך גם רמב"ן:

12. "אלא שהוא רודף הענין לא המלות" (יד, ו).

1. היולי

"היולי" הוא מונח בערבית המציין את החומר הקדמון שממנו נברא העולם (קלצקין תשכ"ח, 108; גלוסקין 2010, עמ' 182). רמב"ן משתמש בו בדיון על בריאת העולם. מילה זו שונה מן האחרות שכן היא נכנסה מן הערבית ללשון המתרגמים והכותבים כפי שהיא, ואין מדובר בשינוי משמעות של מילה עברית קיימת:

13. "והוא החומר הראשון נקרא ליוונים **היולי**" (א, א).

2. הפרש

שם זה מציין בלשון הפילוסופית של ימי הביניים בין היתר "הבדלה וחילוק" (קלצקין תשכ"ח, עמ' 128), זאת בהשפעת הערבית (צרפתי תשכ"ד, עמ' 183). בלשון רמב"ן הוא בא בשלושה מקומות שונים:

14. "כמו שיש **הפרש** בין הרקיע למים שעל הארץ כך יש **הפרש** בין מים העליונים לרקיע"

(א, ו).

15. "כך בצומח בנפש יגדל יהיה **הפרש**" (א, כ).

16. "ורבותינו שמו **הפרש** בין כבישה ורדייה" (א, כח).

ח. תנועה

מילה זו נוצרה בלשון המתרגמים כתרגום שאילה, ובהשפעת הערבית הורתה בין היתר על העתק מקום (קלצקין תשכ"ח, עמ' 789; בלאו תש"ן, עמ' 311). להלן חלק מהיקריותיה בלשון רמב"ן:

1. "ויקראו השרצים כן בעבור **שתנועתם** תמידית" (א, כ).

2. "ואשר איננו כן יקרא עוף כנף שעיקר **תנועתו** לעופף" (א, כ).

3. "ואם כן יאמר הכתוב וייצר ה' אלהים את האדם יצירת תנועה שהיה האדם נוצר כלומר

בעל **תנועה**" (ב, ז).

ט. תכונה

מילה זו מופיעה כבר במקרא (למשל נחום ב, י), אך המשמעות של "אופי", "אופן" הוענקה לה רק בלשון ימי הביניים (קלצקין תשכ"ח, עמ' 774). רמב"ן משתמש בה במשמעות הזאת במקום אחד:

1. "לפי שלא עמד האור בתכונה הזאת כל הימים כשאר מעשה בראשית" (א, ג).

י. גוף

שלל משמעויות נספחו למילה זו בלשון ימי הביניים בהשפעת הערבית, אחת מהן היא "יסוד מיסודות העולם" (קלצקין תשכ"ח, עמ' 65). בדיון על בריאת העולם רמב"ן משתמש ב"גוף" בהוראה הזאת:

1. "והגופים האלה מקבלי אור מזהירים כגון האספקלריאות ואבני השהם" (בראשית א, יד).

2. "ועתה גזר שיתגשם ויתהוה ממנו גוף מאיר ביום גדול האורה וגוף אחר קטן האורה מאיר בלילה" (א, יד).

3. "מלמד שלא נהיו אלו המאורות מגוף הרקיע אבל גופים נקבעים בו" (בראשית א, טז).

יא. גלגל

מדובר בעוד מילה מקראית שקיבלה משמעות חדשה בלשון ימי הביניים, והיא "ספֶרה, עיגול שמימי שבו קבועים הכוכבים" (קלצקין תשכ"ח, עמ' 69; והשוו: צרפתי תשכ"ד, עמ' 122). גם את המונח הזה רמב"ן מזכיר כשהוא נוגע בסיפור הבריאה:

א. "כי השמים הנזכרים בפסוק הראשון הם השמים העליונים אינם מכלל הגלגלים" (א, ח).

ב. "ומאמר זה יתפשט לכדורי הגלגלים שבהם תחתונים ועליונים" (א, ח).

4. סיכום ומסקנות

נראה כי השפעת הערבית על לשון חלק מהכותבים העבריים בימי הביניים לא פסחה גם על הרמב"ן, לפחות לא על פירושו לבראשית בפרקים שנבדקו. אף על פי שאין מדובר בטקסט מתורגם מערבית אלא נכתב עברית במקורו, ואף על פי שרמב"ן התאמץ לשוות ללשונו סגנון מקראי באמצעות השיבוצים המקראיים שפירושו גדוש בהם, חדר הרכיב הערבי ללשונו: הוא משתמש תכופות במבנה הסמיכות החבורה, במושא ישיר מיודע נטול מילית יחס ומעט גם בפסוקיות זיקה לא מקושרות, ההתאם במין ובמספר בלשונו מושפע במידת מה מן הערבית וכך גם סדר המילים בכינויי רמז והצרכת מילות היחס. רמב"ן גם שואל ערכים לקסיקליים ומשמעויות של מילים מן הערבית.

למרות זאת, ברור שהשפעת הערבית על לשון רמב"ן מצומצמת. הדוגמות המעידות על השפעה זו אינן רבות, ורוב הדפוסים הלשוניים מהעברית המשוערבת יש להם מקורות כבר בלשון המקרא ובלשון חכמים: מילים בסיומת -ות נוצרו כבר במקרא ורווחות בלשון חז"ל, הסמיכות החבורה שולטת בשתיהן, ויש עדויות לא מעטות לשימוש בפסוקית זיקה בלתי מקושרת בשירה המקראית. גם השימוש במושא ישיר מיודע בלא מילת "את" נפוץ במקרא, ואפשר אפילו למצוא בו שמות תואר בסיומת יו"ד ההתייחסות שאינה מורה על מוצא או על קרבה משפחתית וכן שמות פעולה בעמדת נסמך המצריכים מושא ישיר.

רמב"ן, שחי בין נוצרים ולא דיבר ערבית, לא הושפע ממנה ישירות, ופירושו לתורה לא נכתב בצילה כבלשון המתרגמים, ולכן היא לא עיצבה ממש את לשונו אלא השאירה בה מעט עקבות בדמות מבנים תחביריים ספורים וערכים לקסיקליים יחידים. גם ההשפעה שבלקסיקון היא סמויה בעיקרה, כלומר רמב"ן אינו מרבה לשאול מילים מן הערבית על כרעיהן ועל קרבן אלא שואל בעיקר את משמעותן (אם כי הדבר נכון לגבי כותבי העברית המשוערבת בכלל).

כל העובדות הללו מלמדות שעיקר תיאור לשונו של רמב"ן צריך להיעשות לא מתוך התמקדות בלשון ימי הביניים שהושפעה מן הערבית אלא מתוך השוואת לשונו ללשון המקרא וללשון חכמים, ובזה עוסקים החלקים הבאים במחקר.

ג. חלק שני: לשון המקרא ולשון חכמים בפירוש רמב"ן

1. חלוקת העברית לתקופות

מבחינה דיאכרונית מקובל כיום במחקר לחלק את העברית לארבע תקופות, ארבעה רבדים: לשון המקרא, לשון חכמים, לשון ימי הביניים ולשון העברית החדשה. מובן שגם בכל אחד מן הרבדים הללו יש להכיר בחלוקות פנימיות, שכן לא הרי לשון המקרא הקלסית כהרי לשון המקרא המאוחרת, ולשון חכמים א נבדלת באופן משמעותי מלשון חכמים ב. בבואנו לחקור את לשונו של הרמב"ן ואת זיקתה למקורות שקדמו לה עלינו לברר תחילה אם רמב"ן היה מודע לחלוקה זו. אין הכוונה למודעות אקטיבית: סביר להניח שהרמב"ן מעולם לא חשב במודע על חלוקת העברית שעד ימיו לתקופות ולרבדים, אך מן הפירוש היוצא תחת ידו אפשר ללמוד אם בפועל הוא הבחין בין לשון המקרא ללשון חז"ל. רק אם נגלה שאכן הבחנה כזאת משתמעת מדבריו, תהיה הצדקה לקבוע מה בחירתו הסגנונית, שכן אם אינו מודע לה בכתיבתו, אין היא בבחינת בחירה אלא יד המקרה.

2. היחס ללשון המקרא וללשון חז"ל לפני הרמב"ן

עוד בלשון חכמים עצמה אנו מוצאים יחס דו ערכי באשר לקשר בין רבדים אלו. התלמוד (חולין קלו, ע"ב) מספר על איסי בר היני, שכשלימד את בנו את המשנה העוסקת בגודל עדר הצאן החייב בראשית הגז, תיקן את לשון המשנה ואמר "רחלים" כבלשון המקרא ולא "רחלות" כבלשון חז"ל. ההנחה העומדת בבסיס התיקון הזה היא שלשון המקרא היא הלשון המופתית והסמכות הבלעדית לענייני לשון ותיקנות. כששמע על כך רבי יוחנן, הגיב: "לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמן". נראה שרבי יוחנן מציג דעה מנוגדת, ולפיה לשון חכמים יש לה תעודת זהות משלה וזכות קיום משלה, ואין צריכים ללשון המקרא כדי להכריע בסוגיות לשוניות. גם אם הערתו של רבי יוחנן מכוונת להבדל פילולוגי גרידא, כלומר שמה שנמסר בלשון המקרא

יש למסור בלשון המקרא ומה שנמסר בלשון חכמים יש למסור בלשון חכמים,⁵ גם אז ברור שיש לאחרונה מקום משלה, מקום נפרד מן הלשון המקראית ובלתי תלוי בה.

מגמתו של איסי נמשכה באופן סמוי בידי פייטני ארץ ישראל ובאופן גלוי בידי חלק מראשוני מדקדקי ימי הביניים. פייטני ארץ ישראל ביקשו לתת לפיוטיהם "גוון של מקרא" (יהלום תשל"ד, עמ' 23), ולצורך כך העדיפו שימושי לשון מקראיים, בייחוד בכל מה שנוגע לאוצר המילים (גמליאל תשס"ג, עמ' 78). חלק מראשוני המדקדקים בימי הביניים הביעו את העדפתם ללשון המקרא בפירוש. מנחם בן סרוק כותב: "אין מביאין ראייה מלשון חכמים" (פרנק תשע"א–תשע"ב, עמ' 279; והשוו: מחברת מנחם, עמ' 10). עימו נמנים גם תלמידיו ואבו אלפרג' הרון הקראי, שייטכן שגם הושפעו מתהליך חוץ לשוני בדמות הקראות, שאבו אלפרג' דגל בה ומנחם בן סרוק נחשד בה (נצר תשמ"ג, עמ' 329; אלוני תשמ"ט, עמ' 27). המדקדקים שבקבוצה זו התייחסו ללשון חכמים כשפה מקולקלת ומשובשת ודבקו במקרא כסמכות הלשונית הבלעדית, חלק מהם בהשפעת המדקדקים הערביים שחיו בימיהם ויחסם לקוראן כמקור ללשון המופת (נצר תש"ן, עמ' 125; גמליאל תשס"ג, עמ' 78; והשוו: חרל"פ תשע"א–תשע"ב, עמ' 58).

לעומת זאת, גם התפיסה ההפוכה מוצאת לה ביטוי בימי הביניים (נצר תש"ן, שם). בין המצדדים בגישה זו אפשר למנות את רבי סעדיה גאון ואת תלמידיו, שראו בלשון חכמים לשון ראויה ולגיטימית והסתמכו עליה בעבודתם הבלשנית (נצר תשמ"ג, עמ' 327–328), את רבי יונה אבן ג'נאח, שסבר כי לשון חכמים יש לה חוקיות משלה וכי מדובר בהתפתחות לשון חיה ומשתנה (נצר תשמ"ג, עמ' 327; חרל"פ תשע"א–תשע"ב, עמ' 57) וכן את הרמב"ם, שבהקדמתו למסכת תרומות אגב דיון בשורש התנייני תר"ם, שנוצר בלשון המשנה, הוא מלמד זכות על לשון חכמים ומצדיק את קיומה בזו הלשון:

"אמרם בכל המשנה תרם ותורם ויתרום, מקשים עליו הבלשנים החדשים ואומרים שהעיקר הרים ומרים וירים. ואינו קשה באמת, כיון שהעיקר בכל לשון חוזר למה שדברו בו בעלי אותו הלשון ונשמע מהם, ואילו בלי ספק עבריים בארצם, כלומר בארץ ישראל,

⁵ תפיסה זו מוצאת את ביטוייה במימרה "שאדם חייב לומר כלשון רבו", המוסבת על מסורת לשון חכמים (עדויות א, ג, וראו אצל שרביט תשס"ח, עמ' 33).

והנה נשמע מהם תרם וכל מה שהופעל ממנו. וזו ראייה שזה אפשרי בלשון, ושזה מונח מכלל המונחים העבריים. ועל זה הדרך תהיה תשובתך לכל מי שחושב מן החדשים שלשון המשנה אינו צח ושהם עשו פעלים שאינם נכונים באיזו מלה מן המלים" (פירוש המשניות להרמב"ם, תרומות א, א, בתרגום של יוסף קאפח).

לפני שניגיע ברמב"ן עצמו, נזכיר עוד שניים מפרשני המקרא. לאבן עזרא הייתה בתחילת דרכו גישה דומה לזו של מנחם, אך עם הזמן הוא נפתח יותר ויותר לחידושים לשוניים בתר מקראיים (חרל"פ תש"ע; תשע"א, עמ' 61–65). רש"י אינו מרבה להתייחס במפורש לשאלת זכות קיומה של לשון חכמים, אך מתוך הנחה שאפשר ללמוד על דעותיו מפירושו בפועל, הרי שבפירושו הוא משלב את שני הרבדים – לשון המקרא ולשון חז"ל – גם בסגנון כתיבתו וגם כסמכות לקביעותיו הלשוניות (אבינרי תשכ"ד, עמ' 195), מה שמעיד על יחס אוהד ללשון חכמים.

3. המצב אצל רמב"ן

ההבחנה האפשרית של רמב"ן בין לשון המקרא ובין לשון חכמים ויחסו ללשון חכמים עשויים להיחשף במקומות שבהם רמב"ן מזכיר את לשון חז"ל, שכן בלשון המקרא הוא בלאו הכי עוסק בפירושו.

רמב"ן מרבה לצטט את חז"ל, אם מן המשנה, אם מן המדרשים או מן התלמודים (אונא תשל"ז עמ' 28; קאפח תשס"ו, עמ' 6). יחסו לדברי חז"ל, לפסיקתם ההלכתית ולמדרשים השונים הוזכר ונדון בכמה מחקרים, שאינם עוסקים בלשון דווקא (למשל קאפח תשס"ו; אראל 2009). במחקר זה אבקש כמובן להתייחס לאזכורי דברי חז"ל בפירוש רמב"ן לתורה הנוגעים לענייני לשון בלבד.

על יחסו של רמב"ן להבחנה בין לשון המקרא ובין ללשון חז"ל כותב מורשת (תשכ"ז, עמ' רז): "בקיאותו הרבה של הרמב"ן במכמניה של כל הספרות התלמודית הענפה לא נפלה מהתמצאותו בכל שבילי המקרא [...] על כן אין ספק, כי ידע הרמב"ן את דברי ר' יוחנן (עבודה זרה נ"ח, ב): "לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן".

מורשת (שם, עמ' רז-רי), ממיין מקצת האזכורים הנידונים לפי תחומי הלשון: הגה, אטימולוגיה, סמנטיקה ותחומים דקדוקיים נוספים. הוא מציין כי רמב"ן מזכיר את לשון חכמים בכמה כינויים – לשון חכמים, לשון רבותינו, דברי רבותינו ועוד. מטרתו כאן לערוך מיון משלים שיכלול את כל האזכורים הללו (כולל אלו שלא צוינו אצל מורשת) ויסווג אותם על בסיס הקשר שבין לשון המקרא ובין לשון חכמים ויאיר עוד יותר את ההבחנה שמבחין רמב"ן בין שתי הלשונות. בבדיקה זו כללתי כאמור את פירושו של רמב"ן לתורה כולה.

בפירושו לתורה מזכיר רמב"ן את לשון חכמים בהקשר לשוני לפחות 91 פעמים ב-59 מקומות שונים. אפשר להבחין באזכורים אלו בשלוש קבוצות על פי הקשר שבין לשון המקרא ללשון חז"ל בכל אחת מהן. ריכזתי כאן את הממצאים וסיווגתי אותם לקבוצות. ההתייחסות ללשון חז"ל מודגשת באות שמנה, ואילו הציטוטים, הראיות, מודגשים בקו תחתון. במקומות שבהם רמב"ן מזכיר את לשון חכמים וגם מצטט ממנה התחקיתי אחרי המקור בתוך לשון חז"ל שממנו לקוחה הראיה, וצינתי אותו בסוגריים.

א. קבוצה 1 – ראיות שמהן משתמע שרמב"ן ראה את לשון המקרא

ולשון חכמים כלשון אחת

בתוך קבוצה זו יש להפריד את הדיון לתתי-קבוצות.

1. הבאת תופעות לשוניות מלשון חכמים לשם פתרון קשיים בלשון המקרא

או בתרגומו

התת-קבוצה הראשונה היא הקבוצה שדובר בעיקר בה במחקר, ובה כלולות המובאות שבהן רמב"ן מסתייע בתופעות לשון המצויות בלשון חכמים כדי לבאר קשיים בטקסט המקראי. את הקבוצה הזאת ראוי לחלק לפי ענפי הלשון שהראיות מלשון חכמים משתייכות אליהם:

א. תורת ההגה

1. היחלשות העיצורים הגרוניים

תופעה מוכרת בפונולוגיה של לשון חכמים היא היחלשותם והתערערותם של העיצורים הגרוניים שמייצגות האותיות א, ה, ח, ע (שרביט תשע"ו, עמ' 15; ישי 2021). התערערות זו

התרחשה עוד בתקופת בית שני ונתנה את אותותיה פה ושם במגילות קומראן ובתורה השומרונית, ובלשון חכמים הגיעה לשיא התפשטותה. בארמית של תקופת חז"ל, שהשפיעה מאוד על לשון חכמים כמעט בכל רובדי הלשון, נחלשו עיצורים אלו (למשל "ילפינן", שמקורו "יאלפינן"), והתופעה לא פסחה גם על תורת ההגה בלשון חז"ל (שרביט תשע"ו, עמ' 15). מהתחקות אחר אופיים הדתי של המקומות שלשון הדיבור בהם התאפיינה בהיחלשות עיצורים גרוניים, כמו בית שאן, טבעון וחיפה, שתושביהם היו מתיוונים, יש המסיקים שידה של היוונית בדבר, שכן אין בה עיצורים גרוניים (ישי 2021).

העדויות להתערעות העיצורים הגרוניים בלשון חז"ל מתחלקות לשתיים: עדויות ישירות ועדויות עקיפות (שרביט תשע"ו, עמ' 20 ואילך).

עדויות ישירות הן עדויות שבהן לשון חכמים מתארת את הנוהג הפונולוגי שאפיין את דיבורם של האנשים בני התקופה, כמו הכתוב בתלמוד הירושלמי בברכות ב, ד: "אין מעבירין לפני התיבה לא חיפנין ולא בישנין ולא טיבעונין מפני שהן עושין היהין חיתין ועיינין אין". ה"בישנין", אנשי בית שאן, שהיו הוגים את העיצורים שמייצגות האותיות ה"א וחי"ת שלא כשורה, היו כאמור לעיל מן המתיוונים, ועובדה זו עשויה להסביר את החסם הפונטי הזה בלשונם.

עדויות עקיפות אפשר למצוא בצמדי מילים או צורות שחל בהן מעתק פונטי מעיצור גרוני אחד לעיצור גרוני אחר, כמו השורשים אמ"ד-עמ"ד, עו"ג-חו"ג והצורות היכן-איכן. עוד מתבטאת היחלשות הגרוניים בנשילת אל"ף וה"א בראשי מילים ובאמצען, כגון "ליזר" במקום "אליעזר" (השוו: בירנבאום תשס"ח, עמ' 328), "לישרף" במקום "להישרף" (וראו דוגמות נוספות אצל שרביט תשס"ח, עמ' 93 ואילך; ואצל בר-אשר תשע"ח, עמ' 246).

גם רמב"ן נדרש למעמד של העיצורים הללו בלשון חכמים והסביר אותו מנקודת מוצא מקראית.

בדיון על הפסוק "ויאבק איש עמו" (בראשית לא, כג) נעזר רמב"ן בארמית שבתלמוד כדי להסביר את משמעות הפסוק על בסיס תהליך פונטי של התערעות העיצורים הגרוניים.

א. בראשית לא, כג: "ואביקה בלשון חכמים חביקה שמשו בה הרבה אבקתא אית בה

דרגש עיולי ואפוקי באבקתא (בבלי נדרים נו, ע"ב) וכן אבוקה בלשונם בעבור היותה

מעצים דקים חגורים וקשורים יחד כי החי"ת תכבד בלשונם והקלו אותה לאל"ף ופעמים רבים יבליעו החי"ת תותב (בבלי חולין ז, ע"א) במקום תחותב (בבלי זבחים נד, ע"א) מסותא (בבלי בבא מציעא ו, ע"א) במקום מסחותא (בבלי קידושין לג, ע"א) אסיתא חסיתא (בבלי שבת עז, ע"א) ואפשר שיהיה ויאבק ויחבק כמו ויחבקהו כי אולי כן הלשון".

רמב"ן מכנה כאן את הארמית "לשון חכמים". נראה כי הדבר מושפע מן העובדה שהארמית מצויה באותו חיבור שרובו כתוב בלשון חכמים – התלמוד. אפשר שהדבר מלמד על תפיסה פילולוגית ולא בלשנית של המושג "לשון" או "שפה": מושגים אלו אולי משקפים לדעת הרמב"ן מערכת של אוצר מילים ודקדוק כפי שהיא מצויה בספר מסוים או בחיבור מסוים, ולא כישות עצמאית. מסקנה זו מבוססת לא רק על הדוגמה הזאת אלא על דוגמות רבות נוספות. גם בדוגמה הבאה רמב"ן מגייס את הארמית התלמודית, אם כי הפעם היא נתמכת בראיה נוספת מלשון חז"ל העברית:

ב. דברים ב, כג: "ועל דעתי העוים הם החוים כי המנהג בכתוב שיחליפו השמות כאשר אמרנו בהיותם מורים על ענין אחד והנחש יעות עצמו בדרך ובבראשית רבה אמר ר' אלעזר ברבי שמעון שהיו בקיאיין בעפרות כנחש בגלילא צוחין לחויא עויא (בראשית רבה כו, ז) ונהגו בו חכמים לקרותו עכנא (בבלי בבא קמא קיז, ע"א) ולקרותו חכינא (דברים רבה, תבוא, י) ואמרו ויעתר לו וישמע תחנתו אמר רבי לוי בערביא צוחין לחתירה (רות רבה ה, ו) עתירה ואמרו איכה יעיב באפו ה' אמר רבי חמא בר' חנינא איך חייב ה' ברוגזו אית אתרא דצוחין לחיבא איבא (איכה רבה ב, ב) חוקים עוקים (פרקי דרבי אליעזר לה) ומורגל הוא בלשון ומה עויא אומר בדבר זה (תנחומא ויצא, ב) על רבי חייא וכן נהגו רבותינו לומר על היסח הדעת (ירושלמי תרומות מו, ב) שהוא במקום היסע הדעת ובירושלמי לעולם הסיעו ובמשנה והסיע את לבו מלאכול (טהרות ז, ח)."

ג. דברים כא, יב: "והנראה בעיני לפי פשוטו כי לא תתעמר הוא כמו לא תתאמר מלשון יתאמרו כל פועלי און וכן את ה' האמרת היום וכן ובכבודם תתימרו בחלוף האל"ף ביו"ד

וכלם רוממות וגדולה האמרת היום רוממת וגדלת אותו להיות לך לאלהים האמירך היום רומם וגדל אותך על כל העמים להיות לו לעם סגולה וכולם נגזרו מן בראש אמיר [...] וכן יקראו בערבי האדון אמיר ושמוש העי"ן והאל"ף כאחד מורגל בלשון פדעהו מרדת שחת פדאהו כמו שפירשתי במלת פתע וכן מעשה צעצועים כמו באל"ף מן הצאצאים והצפיעות הבנים והבנות כי תרגום כרובים כרביא **ובלשון חכמים עומדות אומדות** (אבות א, ח) **בקיאיין בקיעיין** (תוספתא סנהדרין ט, א) **עדין אדיין** (סוטה א, ב) **עורכי הדיינין ארכי** (אבות א, ח) **עריס אריס** (כלאים ו, א) ושנינו **חלב כדי גמיעה** (שבת ח, א) ושאלו בגמרא **גמיעה או גמיאה** (בבלי שבת עז, ע"א) ותרצו **הגמיאיני נא מעט מים ואעפ"כ אומרים ממנו מגמע לא יגמע ופולט אבל מגמע ובוּלע ובמשנה** במסכת כלים בתוספתא שנינו **מרדא** במקום מרדע (כלים ט, ז) ואין מקפידין כלל בחלוף שתי אותיות הללו וכן במקומות רבים".

בכל הדוגמות שעד כאן ניכר שרמב"ן לא היה ער לשינוי שחל במערכת ההגה בין שתי התקופות, והוא משליך את התהליך המאוחר מלשון חכמים על לשון המקרא הקדומה. כך גם בסעיף ד להלן.

2. מעתיק העיצורים השפתיים בי"ת ופ"א

ד. ויקרא יט, כ: "בקרת תהיה [...] ואני סובר שהיא מלה יחידית בכתוב אבל היא **מורגלת** בלשון ארמית **ובדברי רבותינו** מלשון הפקר כי עיקר הלשון הבקר כמו שאמרו **בית שמאי אומרים הבקר לעניים הבקר ובית הלל אומרים עד שיבקר אף לעשירים כשמיטה** (פאה ו, א) ותנן נמי **אוכלין על המובקר אבל לא על השמור** (שביעית ט, ד) ותרגם יונתן אנשים רקים ופוחזים סריקין ובקרין כלומר בעלי הבקר בשקריהם ובפחזותם ובקרותהון ואמרו כי תשמטנה ונטשתה תרגמו הירושלמי ותבקרנה **וכן בכל מקום במשנה הלשון בבי"ת אבל הרגילו בגמרא** לומר ממנו הפקר כי האותיות האלה מתחלפות אצלם תמיד כאשר אומרים מן עבשו פרודות **עפשו** (בבלי פסחים מה, ע"א) וכן בכתוב במקומות הרבה כמו שהזכרתי בפסוק נשפת ברוחך".

ה. בראשית ל, כ: "והו"ו והבי"ת ישתוו בלשוננו במקומות רבים כמו תאוה ותאבה גוי נתתי למכים על גבי חרשו חורשים וכן לקצבי הרים ירדתי כמו לקצוי וכן לפרבר למערב ארבעה יאמרו ממנו פרוור דכתיב אל לשכת נתן מלך הסריס אשר בפרוורים ופירוש שניהם מה שהוא מקיר החומה לחוצה ומגרש לערים תרגום ירושלמי ופרוור וכן תרגום יונתן מגרשות **ובמשנה מלא תרווד תרוד** (נזיר ז, ב) **בטבלא שאין לה לבזביז** (עוקצין ב, י) במקומות שונים ממנו **לזביז** ובמקומות שונים ממנו **לזויז איצטבא איצטוא** (בבלי סוכה ד, ע"א) וכן כיוצא בהן הרבה".

בביטוי "במקומות שונים ממנו" ייתכן שרמב"ן מתכוון למקומות נוספים בתוך המשנה או לכתבי יד אחרים של המשנה של אותו המקור. כך או כך, התופעה הייתה ידועה לו, והוא זיהה אותה כתהליך פנימי בתוך העברית, כלומר לשון המקרא ולשון חז"ל – אחת הן.

ב. תחביר

1. התאם במין הדקדוקי

כאן רמב"ן נוגע בתופעה ידועה בלשון חכמים, והיא שינוי המין הדקדוקי של מילים מקראיות. לשון חז"ל המשיכה להשתמש במילים מן המקרא, אבל בחלקן היא שאלה את המין הדקדוקי של המילה המקבילה בארמית והחליפה בו את המין הדקדוקי של המילה במקרא. שם העצם "שדה", למשל, מינו במקרא זכר: "**הַשָּׂדֶה** [...] וְהַמְעָרָה אֲשֶׁר בּוֹ" (בראשית כג, יא). בארמית, לעומת זאת, שם העצם המקביל, "חקל", מינו נקבה. לשון חכמים שימרה את המילה המקראית, אבל שינתה את מינה הדקדוקי לנקבה, ולכן אנו מוצאים: "**היתה שדה זרועה** חיטים" (כלאים ב, ג), "**ונסתחפה שדר**" (כתובות א, ו) (קוטשר תשכ"ד, עמ' 128–129). גם בדוגמה הבאה תהליך זה בא לידי ביטוי, אך לא בלשון חז"ל אלא כבר בלשון המקרא: המילה "רצון" בפסוק "**וּרְצוֹן שְׁכֵנֵי סָנָה תְּבֹאֲתָה לְרֹאשׁ יוֹסֵף**" (דברים לג, טז) משנה את מינה הדקדוקי מזכר לנקבה וגוררת את הפועל "תבואתה" הנקבי, וזאת בהשפעת "רעות" בארמית, שמינה נקבה (קוטשר תשכ"ד, עמ' 128–129). בלשון חכמים חל שינוי לקסיקלי, ו"רצון" הוחלפה ב"חפצה". כך נשמר בלשון חז"ל המין הדקדוקי ששאלה לשון המקרא מן הארמית:

1. דברים לג, טז: "ואל תתמה על החפץ שיכנה אותו בלשון נקבה כי כן בלשון ארמית

ורעות מלכא ולשון חכמים חפצת נפש⁶."

2. משמעות הסמיכות

הסמיכות החבורה, הבנויה משני יחידות שמניות הסמוכות זו לזו, מבטאת גם בלשון המקרא וגם בלשון חכמים קשרים סמנטיים מגוונים מאוד (גזניוס 1910, עמ' 416–419; עמרוסי 1993, עמ' 153–157; אזר תשנ"ה, עמ' 201–209). בעבודתי הקודמת בלשון רמב"ן (בביאן 2019) עסקתי בביטוי של הקשרים הללו בסמיכויות החבורות שבלשון רמב"ן. אחד מן הקשרים הגניטיביים שמתקיימים בסמיכות בכל רובדי העברית הוא קשר של מקום: הנסמך מורה על ישות מסוימת הנמצאת במרחב שמסומן על ידי המילה שבעמדת הסומך. בדוגמה הבאה רמב"ן עומד על הקשר הזה בלשון המקרא ובלשון חז"ל:

2. בראשית ט, כ: "אבל איש האדמה כמו אנשי העיר בעבור היותו דר בכל האדמה לא

בנה עיר ומדינה שיתייחס אליה וכן איש שדה העומד שם כל היום תמיד ובמשנה יוסי

בן יועזר איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים (סוטה ט, ט)."

ג. אוצר מילים

בתחום הזה, הקשור כמובן גם בסמנטיקה הלקסיקלית, נפוצות הראיות מלשון חכמים יותר מבכל תחום אחר (בעניין אוצר המילים והסמנטיקה של לשון חז"ל ארחיב בהמשך העבודה, בעמ' 179 ובעמ' 199).

ח. בראשית א, ג: "כי הוצאת הדברים אל הפועל יקרא אמירה [...] וקיומם יקרא ראייה

כעניין וְרֵאִיתִי אֲנִי דַקְהַלְתָּ וְכֵן וְתֵרָא אִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לִמְאֹכֵל וְהוּא כְעֵנִיין שֶׁאִמְרוּ

רואה אני את דברי אדמון".

בדוגמה האחרונה משולבות שתי ראיות – אחת מלשון המקרא בקהלת ואחת מלשון חכמים.

ידוע שמגילת קהלת קרובה בלשונה למשנה ולמדרשי חז"ל, ורבים היסודות המאחרים בה

⁶ שעוועל (1962) מציין בהערה לפירוש זה כי לא מצא את הצירוף המדובר בלשון חכמים, וגם חיפוש במאגר האקדמיה ללשון עברית ובפרויקט השו"ת אינו מעלה אזכור לצירוף זה בלשון חז"ל, אולם לא מן הנמנע שבידי רמב"ן היו מקורות מלשון חז"ל של שרדו ושאיין אנו מכירים אותם כיום, שבהם הצירוף מופיע.

(ראו למשל טיילר 1947; סיו 2007, עמ' 944), ועל כן אפשר לומר שלפנינו שתי ראיות מאוחרות לתופעה מקורפוס הקדום להן בהרבה. זה ממחיש עוד יותר כמה היו שתי הלשונות, שבימינו ההבדל ביניהן ברור לנו, לשון אחת בעיני רמב"ן.

ט. בראשית ז, טז, על המילים "ויגברו המים": "וטעם ויגברו המים והמים גברו שנתרבו מאד כי לרובי הגדול יקרא הלשון גבורה וכן ופשעיהם כי יתגברו רבו מאד גבר חסדו על יראיו גדל וכן ואם בגבורות שמונים שנה ברובי גדול ויתכן כי טעם ויגברו שהיו באים בשטף ועוקרים האילנות ומפילים הבנינים כי לכח יקראו גבורה בעבור כי הגבורה בכח וכן גם גברו חיל והגביר ברית לרבים שבוע אחד יעמידנו בחוזק **ולשון חכמים גבורת גשמים** (ברכות ה, ב) מפני שיורדין בגבורה".

בדוגמה האחרונה אין רמב"ן מסתפק בהבאת ראייה מלשון חכמים אלא אף מסביר את הגורם הלשוני שבעטיו המשיך השורש גב"ר לשמש במשמעות של ירידת גשמים כבמקרא. מתן הסבר לשוני אחד לתופעה דומה בשתי חטיבות לשון מחדד את הדמיון ביניהן ואת אחידותן בעיני הכותב.

בדוגמה הבאה רמב"ן מתווך בין לשון המקרא לבין לשון חכמים באמצעות תרגום אונקלוס לארמית: הוא מצטט את התרגום לפסוק המקראי ומצביע על תופעה דומה בלשון חכמים שבאה בו לידי ביטוי:

י. בראשית יד, ז: "כי השם הזה "קדש" הוא יהיה עין משפט ואונקלוס אמר מישר פילוג דינא ולא ידעתי מהו אולי הוא מלשון פלגים יבלי מים מי פלג לשטף תעלה וכן **בלשון חכמים פלגו של ים** (ויקרא רבה יב, א)".

יא. בראשית יד, יט, על המילה "קנה": "והנכון מה שאמר עוד קנאן להיות לו כי כל אשר לאדם יקרא קנינו ויקראו הצאן מקנה בעבור היותו עיקר רכוש האדם **ולשון חכמים המגביה מציאה לחבירו קנה חבירו הבטה בהפקר קניא חצרו של אדם קונה לו שלא מדעתו** וכן בכל מקום תבוא להם במקום זכיה כלומר שהוא שלו ולזה נתכוין אונקלוס שתרגם דקניניה ולא אמר קנה".⁷

⁷ להרחבה בעניין הקשר בין הגבהה לקניין בלשון חכמים ראו אצל צרפתי תשס"א, עמ' 258.

יב. בראשית מט, י, על המילה "יקהת": "ואינו נראה לפרש ביקהת אם אסיפת אם ולשון מקהו קהיאתא אינו אלא לשון פירכות וקושיות שהיו מקשים ומפרכים בה קושיות הרבה כי המתקשה בדבר יקרא קוהה **בלשון חכמים** כמו שאמרו במדרש חזית כולם אחוזי חרב שהיו כולם שונים הלכה כחרב שאם בא מעשה אל ידיהם לא תהא הלכה קוהה להם (שיר השירים רבה ג, ז) וכן עוד שם רבים".

יג. בראשית מ, טז, על המילים "סלי חרי": "והגאון רב סעדיה פירש סלי לחם לבן כלחם המלך מלשון ולא עתה פניו יחורו מן הארמית שתאמר ללבן חיור והוא הנכון כי היה בכל הסלים מלחם המלך ובסל העליון מכל מיני מאכל פרעה שהיה מעשה אופה ולשון **רבתינו במשנה פתין גריצים וחירי** (ביצה ב, ו) **ואמרו בירושלמי רבנין שמעין לה מן הדא** והנה שלשה סלי חורי על ראשי (ירושלמי ביצה סא, ג)".

בדוגמה האחרונה אפשר להבחין ב"מעגל" דיאכרוני שנסגר: בפירוש המילה "חורי" מדברי שר האופים בפרשת וישב "וְהָיָה שְׁלֹשָׁה סְלֵי חָרִי עַל רֵאשֵׁי" רמב"ן מגייס את המשנה במסכת ביצה (ב, ו), ובדברי הירושלמי על אותה משנה, כפי שרמב"ן מצטט, האמוראים מעמידים את השימוש החז"לי במילה זו על יסוד אותו פסוק מקראי. כלומר, עצם השימוש באותו קו לשון כבמקרא היה ידוע היטב לדוברי לשון חז"ל.

יד. שמות יג, טז, על המילים "ולטוטפות בין עיניך": "אין למלה הזאת משפחה ידועה אבל בעלי הלשון יחשבו ליחס אותה אל לשון והטף אל דרום ועלימו תטוף מלתי ענין מושאל מן והטיפו ההרים עסיס יאמר שתעשה מיציאת מצרים על ירך אות ובין עיניך דבור יזל כטל על שומעיו אבל רבותינו יקראו הדבר המונח בראש "טוטפות" כמו שאמרו **לא בטוטפת ולא בסנבוטין ואמר רבי אבהו אי זהו טוטפת המקפת מאזן לאזן** (בבלי שבת נז, ב)".

בדוגמה האחרונה אין רמב"ן מסתפק בהוכחותיהם של "בעלי הלשון" שהוא מצטט בהרחבה, משום שראיות אלו נוגדות את המסקנה ההלכתית המשתמעת מדברי חכמים, ש"טוטפות" הן תפילין של ראש דווקא ולא כל תפילין אחרות המעטרות את המשתמש בהן.⁸ רמב"ן מוותר על

⁸ נאמנותו של רמב"ן להלכה החז"לית נזכרה קודם לכן בסקירת הספרות (עמ' 4), וכעת היא באה לידי ביטוי.

שלל הופעותיו של השורש נט"ף בלשון המקרא, שאת חלקן הוא מצטט בשם "בעלי הלשון", ומרחיק לכת עד לשון חכמים כדי למצוא סימוכין לשימוש באותה מילה, גם אם אין בסימוכין אלו כדי להסביר את משמעותה.

טו. שמות כא, יח, על המילים "באבן או באגרוף": "על לשון רבותינו אגרוף הוא היד שיקבצו האצבעות לתוך הכף להכות בה כמו שאומרים בעלי אגרופין אגרופו של בן אבטיח (כלים יז, יב)".

משונה הדבר שרמב"ן לא הזכיר בדוגמה האחרונה את הפסוק מישעיהו נח, ד, מקום מופעה השני והאחרון של המילה "אגרוף" בתנ"ך. ייתכן שיש בעובדה זו ללמד שרמב"ן לא ראה הבדל בין לשון המקרא לבין לשון חכמים בהבאת המקורות המסייעים לפירושו, ומתבונה זו משתמעות שתי מסקנות הקשורות זו בזו בעבותות של ברזל: רמב"ן, לפחות בדוגמה הספציפית הזאת, העריך והחשיב את לשון חז"ל, וכן ראה בה חלק בלתי נפרד מן הלשון המקראית.

טז. שמות כה, יב, על המילה "פעמון": "אבל לפי דעתי אין פעם רגל אבל הוא שם הפסיעה מה יפו פעמך פסיעותיך כענין שנאמר בתלמוד כמה נאות פסיעותיה של ריבה זו (בבלי עבודה זרה יח, ע"א) וכן מדוע אחרו פעמי מרכבותיו".

בדוגמה האחרונה רמב"ן קושר שני תארים נרדפים ("יפו", "נאות") לשתי מילים נרדפות, אחת מלשון המקרא ("פעם") ואחת מלשון חכמים ("פסיעה"). לשון חז"ל לא חיקתה את המקרא בשימוש בשמות העצם "פעם" ו"פסיעה", אלא בעצם הרעיון להצמיד למילים אלו תיאורים של נוי ויופי. כמו כן בדוגמה הזאת רמב"ן נעזר בשתי ראיות – אחת מלשון חכמים ואחת מן המקרא ("מדוע אָקְרוּ פְעָמֵי מַרְכְּבוֹתָיו", שופטים ה, כח), והוא מקדים את הראיה החז"לית לזו המקראית, וזו אינדיקציה נוספת לאחידות שתי הלשונות בעיני רמב"ן, שכן אין חשיבות לסדר הכרונולוגי של שתיהן דווקא מכיוון שמדובר בלשון אחת.

יז. ויקרא כג, ז: "ונראה לי כי עבודה אצל רבותינו ז"ל טורח ועמל שאדם עובד בו לאחר מלשון עבודת עבד עבד עבדים יהיה לאחיו עבדו את כדרלעומר וכן עבודת עבודה ועבודת משא עבודת כל טורח שבאהל ועבודת משא בכתף".

בדוגמה הזאת רמב"ן מזכיר את לשון חז"ל ואת הנהוג בה, אך אין הוא מצטט אותה כדי להוכיח זאת. ייתכן שהסיבה נעוצה בעובדה שהשורש עב"ד שכיח ואינו מצריך ראייה.

בדוגמה הבאה רמב"ן שוב מסביר את לשון תרגום אונקלוס באמצעות סיוע מלשון חז"ל: יח. ויקרא כג, כח, על המילים "בעצם היום הזה": "וכן אמר אונקלוס בקרן יומא הדין בקרנו של יום בגופו וכחו מלשון וכל קרני רשעים אגדע מגני וקרן ישעי כי בעבור שהכוח בקרנים יקראו גוף הדבר קרנו **ובלשון חכמים משלם את הקרן ואינו משלם את החומש** (תרומות ז, א) ויש גורסין בתרגום בכתוב כובע וקובע שוים **וישתמשו חכמים בכל לשון עכבה בכ"ף נגזר מולא יעקבם כי ישמע קולו ויאמרו מתקשט** (תוספתא כתובות ז, ג)."

יט. במדבר כד, ג, על המילים: "שתם העין": "לא מצאו מוצא למלה הזאת מן המקרא ואונקלוס אמר דשפיר חזי כמו פתוח העין **לשון חכמים כדי שישתום ויסתום** (בבלי עבודה זרה ה, ד) כלומר שיפתח הנקב ואולי היא מלה מורכבת מן שיתי אותותי אלה שתוי מה הגבר ששיגי לכל מה שישית עינו".

כ. דברים ב, י, על המילה "'יחשבו': "לשון חשיבות ומעלה כמו נבזה ולא חשבנוהו אשר כסף לא יחשבו כי במה נחשב הוא וכן רבים **ובלשון חכמים "אדם חשוב"** (בבלי ברכות נג, ע"א)."

כא. דברים כט, יח, על המילים "בשרירות לבי": "התאוה הגוברת ומתחזקת בלב תקרא שרירות **כלשון חכמים שריר וקיים** (בבלי בבא בתרא קס, ע"ב) וכן בשרירי בטנו".

גם כאן, כמו בדוגמה כא, משמשות בדברי רמב"ן שתי ראיות – אחת מלשון חכמים ואחת מן המקרא ("בשרירי בטנו", איוב מ, טז), והוא נותן את משפט הבכורה לראיה החז"לית דווקא, מה שמחזק את ההערכה כי מדובר מבחינתו בשתי הוכחות מלשון אחת.

2. הבאת תופעות לשוניות מלשון חכמים התואמות את המצוי במקרא או

בתרגומו לצורך הצגת שגרת לשון חז"ל

ברוב המובאות הכלולות בקבוצה זו רמב"ן מציין תכונות לשון מקראיות שהולכות ומשמשות גם בלשון חז"ל באותה משמעות ובאותו תפקיד.

א. תופעות מתחום הלקסיקון

1. שימוש באותה מילה

כב. בראשית מא, כג, על המילה "צנומות": "והשבליים הדקות אינם קשות כסלע אבל פירוש צנומות פרודות לחתיכות הרבה **והוא לשון רבותינו פת הצנומה בקערה מברכין עליה המוציא** (בבלי ברכות לט, ע"א) פת החתוכה והוא הפת שאדם עושה ממנו חתיכות ונותן המרק עליו בקערה ואוכלו חתיכה חתיכה בלא בציעה אחרת".

כג. שמות כב, כה: "ועוד ישלח בהם את הצרעה והוא מין ידוע כגון הדבורה **ומזכירין אותה חכמים תדיר דבש דבורין דבש צרעין** (מכשירין ו, ד)".

בדוגמה האחרונה אין רמב"ן מסתפק בציון העובדה שבלשון חכמים ממשיכה המילה "צרעה" לשמש כבמקרא, אלא אף מסביר את משמעותה – "כגון הדבורה" – כבלשון חכמים על פי ציטוט מן המשנה.

כד. ויקרא יד, ד: "אמר צפור שמים עליהם כי הם לרובם יגביהו לעוף בשמים וכל צפור כל כנף שני מינין כל הקטנים וכל הגדולים כי יקרא קן צפור לפניך הם הקטנים שהן רבים שאפילו בקטניהם יחוס וכן אשר שם צפרים יקננו כי הם השוכנים בענפי ארזי הלבנון אמור לצפור כל כנף שיתאספו אפילו הקטנים עליהם כי הטורפים יבאו מעצמם וכן התשחק בו כצפור ותקשרנו לנערותיך כי דרך הנערים לשחק בעוף הקטן **ולשון חכמים כך הוא כל שיש בידו מקל או צפור** (עבודה זרה ג, א) האורג משער הנזיר כמלא הסיט בבגד בצפרתא (בבלי תמורה לד, ע"א) **ואמרו צפורת כרמים** (שבת ט, ז)".

שלושה מקורות שונים מלשון חז"ל משמשים בדוגמה האחרונה, ובכל אחד מהם מילה שונה מן השורש צפ"ר: צפור, צפרתא וצפורת. הגיוון שבראיות מלשון חז"ל ממחיש את הרלוונטיות של כל אחת מהן להבנת הפסוק המקראי ומחדד את הגישה שמדובר בלשון אחת.

כה. ויקרא כג, ח: "וכן באי השבת עם יוצאי השבת שבוע וכן מתי יעבור החדש ונשבירה שבר והשבת ונפתחה בר כי בעבור שיש בכל שבעה ימים שבת אחת וחשבון הימים ממנו יקרא שבוע אחד שבת אחד **והוא לשון ידוע ומורגל בדברי רבותינו שפעמים בשבת ב"ד יושבין בעירות** (כתובות א, א)".

כו. ויקרא כג, לו: "והנה היא שמינית עצרת היא כי שם נעצר הכל וצוה בחג המצות שבעה ימים בקדושה לפנייהם ולאחריהם כי כולם קדושים ובתוכם ה' ומנה ממנו תשעה וארבעים יום שבעה שבועות כימי עולם וקדש יום שמיני כשמיני של חג והימים הספורים בינתיים כחולו של מועד בין הראשון והשמיני בחג והוא יום מתן תורה שהראם בו את אשו הגדולה ודבריו שמעו מתוך האש **ולכך יקראו רבותינו ז"ל בכל מקום חג השבועות עצרת**".

אף כאן חסרה הוכחה, וברור מדוע רמב"ן נמנע ממנה: שבועות נקרא בלשון חכמים "עצרת", והמפורסמות אינן צריכות ראיה.

בדוגמה זו רמב"ן מציין תהליך דיאכרוני של מעתק משמעות בין לשון המקרא ללשון חכמים ואף מסביר את התהליך: מדובר בסוג של מטפורה, בדמיון בין מסומנים (שני ימי חג שבהם שובתים ממלאכה) שהעניק לאחד מהם שם של המסומן האחר. עם זאת הוא מציג את התהליך כשינוי פנימי שחל בתוך שפה אחת, ולכן גם לפי דוגמה זו רמב"ן אינו מבדיל בין שני הרבדים.

2. שימוש באותו צירוף

במובאות שלהלן רמב"ן מצביע על צירוף תחבירי מסוים שממשיך לשמש בלשון חז"ל באותו תפקיד כבמקרא.

בדיונו על הפסוק **וַיָּבֵא אֲבֹרָהֶם לְסֹפֵד לְשָׁרָה** (בראשית כג, ב) כותב רמב"ן על הצירוף "בא ל":

כז. בראשית כג, ב: "ונכנס אברהם באהל עם אחזת מרעיו לספוד אותה או שיהיה לשון ויבא לאמר שנתעורר אברהם להספד הזה והתחיל לעשותו כי כל מתעורר ומתחיל במלאכה יקרא בא אליה **זזה לשון מורגל בדברי חכמים** כמו ששינונו בתמיד **בא לו לגרה והניח בה שתי צלעות מכאן בא לו לדופן השמאלית בא לו לעוקץ** (תמיד ד, ג) ואמרם **אני לא באתי לידי המדה הזו** (בבלי בכורות כ, ע"א)".

בפירושו לדיני הצרעת מפנה רמב"ן את תשומת הלב לביטויים המכילים את צירוף היחס "בעיני":

כח. ויקרא יג, ה: "אם כן פירושו ואם בעיני הכהן הנזכר עמד הנגע כלומר שעמד על עמדו לא שינה את מקומו ולא פשה למראה עיני הכהן ולשון מורגל בדברי חכמים כך נראה בעיני וכן ועתה תיקר נפשי בעיניך בדעתך ובמחשבתך".⁹

הקדמת הראיה מלשון חכמים ("כך נראה בעיני") לראיה מלשון המקרא ("ועתה תיקר נפשי בעיניך", מל"ב א, יד) מטשטשת את ההבחנה בין שני הרבדים ומציגה את שתי התקופות כאחת, כפי שיודגם גם להלן (דוגמה כט).

3. שימוש באותו שורש

יש שדווקא יסוד לשוני מופשט כמו שורש מוצג בדברי רמב"ן כאלמנט מאחד בין לשון המקרא ללשון חז"ל. כך במובאות הבאות:

כט. ויקרא כ, יז: "כי האנשים כולם בטבעם יהיה להם בושתי בחטא המכוער הזה והוא כלשון ארמית שתרגם אונקלוס כי חרפה היא לנו ארי חסודא היא ויונתן תרגם ושמתי חרפה חיסודא ובלשון חכמים מפני שחסדו ברבים (רות רבה ז, יא) וכן פן יחסדך שומע יעשה לך חרפה בגלותך סוד אחר".

גם בדוגמה האחרונה יוקרתה של לשון חכמים והגישה שאין היא נופלת בחשיבותה מלשון המקרא ניכרות, שכן רמב"ן מקדים את הראיה מלשון חכמים ("מפני שחסדו ברבים", רות רבה ז, יא) לראיה מלשון המקרא ("פן יחסדך שומע", משלי כה, י). אפשר שהמניע לכך הוא שרמב"ן ראה בשתייהן לשון אחת ולא ייחס חשיבות לסדר הראיות. וכבר הוסבר ששתי הסברות יונקות את חיותן זו מזו.

ל. בראשית מט, כב, על המילים "בן פורת יוסף": "ועוד כי לפי הנמצא ממנו איננו רק לשון ברכה ושבח והנו"ן בו שרש וכן בבראשית רבה ויברכו את רבקה דוויין ושפופין ולא היו מפרנין אלא בפה (בראשית רבה ס, יג)".

לא. בראשית מט, יב, על המילים "חכלילי עינים": "אמרו המפרשים שהוא ענין אדמימות שיתאדמו עיניו מרוב שתית יין וכמוהו למי חכלילות עינים והנראה בעיני שהוא הפוך

⁹ גם כאן לא עלה בידי למצוא את הצירוף הנזכר בלשון חז"ל כפי שאנו מכירים אותה היום, וייתכן שצירוף זה לא שרד בעדויות ללשון חכמים שיש בידינו.

מן כחלת עיניך ונכפלה בו הלמ"ד כמנהג רבים והוא כענין מכחול העינים הידוע **ומורגל**

בדברי רבותינו".

לא ברור מדוע נמנע כאן הרמב"ן מציטוט מלשון חכמים כהוכחה לדבריו.

לב. שמות כו, יז, על המילה "משלבות": "משולבות אשה אל אחותה שם לשליבות עצמן והוא לשון נקבה בכאן וכן הזכירו אותן **חכמים** נשמטה שליבה מתחתיו (בבלי מכות ז, ע"ב) בסולם הלך אחר שליבותיו (בבלי שבת ס, ע"א).

לג. דברים ז, יב: "וכן אחורי הרגל שנקרא עקב וידו אוחזת בעקב עשו יקראנו כן בעבור היותו מעוגל כאשר יקרא הלשון אמצע היד והרגל כפות בעבור היותם כמו כפות הזהב ומורגל הוא בלשון **כמו שאמרו בספרי** מימינו אש דת למו כשהיה יוצא הדבור מפי הקב"ה היה יוצא דרך ימינו של קדש לשמאלן של ישראל ועוקב את מחנה ישראל שנים עשר מיל על שנים עשר מיל (ספרי דברים ברכה, ב) כלומר מקיף **וכן לשונם באים עליו בעקיפין בסבות וגלגולין** (בבלי בבא קמא קיג, ע"א) כמו עקיבין ששתי האותיות האלה שוות להן".

במקום אחד רמב"ן משווה את תרגומו של אונקלוס למילה "כפור" עם המצוי בלשון חכמים:

לד. שמות טז, י: "ואונקלוס תרגם במלת כפור בשני פנים עשאו תחלה מן וכפרת אותו מבית ומחוץ בכופר, ולכן אמר כגיר שבו טחין ומכסים ועשאו עוד מן כפור כאפר שהוא הקרח הדק היורד בקור כמו שתרגם וקרח בלילה וגלידא נחית עלי בליליא וממנו מינים והאחד יקרא גליד **כמו ששנינו במשנה** מקואות אלו מעלין ולא פוסלין השלג והברד והכפור והגליד (מקוואות ז, א)".

בפירושו לספר שמות משווה רמב"ן את תרגום יונתן בן עוזיאל לפסוק ברות ב, יט:

לה. שמות כ, טו: "ובתרגום מגלת רות איפה לקטת היום ואנה עשית ולאן אשתדלת למעבד שם האיש אשר עשיתי עמו היום בעז דאישתדלית עימיה כי תחבולת ענין אשר אדם מצדד לעשותו יקרא השתדלות **ואמרו במשנה** ובמקום שאין אנשים השתדל להיות

איש (אבות ב, ה) ובגמרא לעולם ישתדל אדם לצאת לקראת מלכי ישראל (בבלי ברכות נח, ע"א).

ב. תופעות מתחום הסמנטיקה

לו. בראשית ל, מא, על המילים "הצאן המקושרות": "הנכון בעיני בלשון הזה שהם הצאן אשר הזכרים מהם הולכים אחר הנקבות בכל עת לא יתפרדו מהם לרב תאותם מלשון ונפשו קשורה בנפשו ולשון חכמים כן הוא חזיר כרוך אחר רחל (בבלי בכורות כד, ע"א) בכרוכין אחריה (בבלי קידושין עט, ע"ב) ויקראו הנולדים בעת ההיא הקשורים על שם אביהם".

בדוגמה האחרונה רמב"ן מצביע על זוג מילים נרדפות שבאות, כל אחת מהן ברובד אחר של העברית, סמוך לשמות המציינים בעלי חיים. הנוהג הלשוני הממשיך מלשון המקרא ללשון חכמים הוא אפוא משמעות המילה, הממשיכה לשמש באותו הקשר לשוני בשני הרבדים: הפעלים "קשר" ו"כרך" נושאים אותה משמעות, ושתיהן משמשות לתיאור בעלי חיים, "צאן" במקרא ו"חזיר" ו"רחל" בלשון חכמים. כלומר, משותפים כאן רק הקשר הסמנטי שיש בין המילים והמשמעות שלהן, ולא המילה עצמה.

לז. ויקרא יט, כ: "יאמר הכתוב שהיא שפחה נערה לאיש ידוע כי הפילגש אשר היא משרת את האיש וישכב עמה תקרא נערה לו כי גם כל משרת האדם יקרא נערו ומורגל בלשון חכמים לאמר על השוכבת עם האיש משמשת עמו (במדבר רבה ט, ל) והיא נחרפת שנעשית נערה לאיש וידועה לו מנסיפד"ה בלע"ז וכן בלשון חכמים דקרו לה רביית דפלניא (בבלי סנהדרין נח, ב) והענין שאינה אשתו לגמרי אבל נתן לה קדושין והיא לו לנערה משמשת".

בדוגמה האחרונה מציג רמב"ן מילה נרדפת בלשון חכמים למילה המקראית "נחרפת", ובשתיהן נקשר התואר המדובר לשפחה העובדת אצל אדם, כלומר המשמעות בהקשר מסוים נשמרת.

בדיון על מאכלות אסורות מסביר רמב"ן מדוע בלשון חכמים שם עצם המציין בעל חיים עשוי לנטות במין שלא כמצוי במקרא. הסבר זה יוצא דופן בקבוצה זו, כי אין הוא בא לפתרון קושי לשוני בלשון הכתוב, אלא כמידע לשוני בעלמא:

לח. ויקרא יא, ו: "ואת הארנבת מין הוא שיקראו כן בלשון הקודש הזכר והנקבה ממנו וכן היענה ובעופות היונה אין שם הזכר חלוק מן הנקבה ויש רבים ששמותם בלשון זכר ואין לנקבותיהם שם אחר גמל שפן חזיר דוב אורב פרה ודוב תרעינה וכן תור בעופות ולכך אמר הכתוב שתי תורים או שני בני יונה יזכיר בתורים שהן בלשון זכר שתי וביונה שני להודיע שאין קפידא בהם ואל תשיב עלי מלשון רבותינו שיאמרו פרה וחזירה (בבלי בכורות כח, ע"א) ויאמרו גמל הבא מן הגמלה (בבלי בכורות ו, ע"א) כי ישאילו בהם לשון לבאר כוונתם".

ב. קבוצה 2 – ראיות שמהן משתמע שרמב"ן הבחין בין לשון המקרא

ובין לשון חז"ל

עד כאן הוצגו מקרים שבהם רמב"ן רואה את לשון המקרא ואת לשון חכמים כחטיבה אחת. אולם יש מקרים שמהם ברור כי רמב"ן מחלק את הלשון הזאת חלוקה ברורה ומבדיל בין לשון המקרא ללשון חכמים, בהביאו את המקרים שלשון חכמים מפתחת בה שימוש לשוני שונה ממה שמופיע במקרא או שימוש חדש לגמרי. זה יכול להיות שימוש במילים אחרות (תחום הלקסיקון), שינויי משמעות (סמנטיקה) או שינוי בנטיית הפועל (שינוי מורפולוגי).

1. שינויים בתחום הלקסיקון

א. שינויים במילים יחידות

בפירוש לסיפור הבריאה רמב"ן מציג את המקבילה החז"לית לפועל "אמר" המקראי במשמעות של רצון ואיווי:

לט. בראשית א, ג, על המילים "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי אוֹר": "מילת אמירה בכאן להורות על החפץ כדרך מה תאמר נפשך ואעשה לך מה תרצה ותחפוץ, וכן ותהי אשה לבן אדונך

כאשר דבר ה' כאשר רצה כי כן הוא הרצון לפניו. או הוא כגון מחשבה כמו האמרה בלבבה ואמרו אלופי יהודה בלבם והעניין לומר שלא היה בעמל **וכך קראו רבותינו לזה** מחשבה אמרו מחשבה ביום המעשה עם דמדומי חמה (בראשית רבה יב, יד)."

בדוגמה הבאה רמב"ן מסתייע בארמית שבתלמוד וכולל אותה בכינוי "לשון תלמוד".

מ. בראשית מב, כז, על המילה "אמתחת": "והקרוב אלי כי אמתחת שק גדול יש לו שני צדדים **הנקרא בלשון תלמוד מתראתא** (בבלי כתובות קע, ע"א) ובפי אחד מן הצדדין הושם הכסף לכולם ואירע לאחד שפתח הצד ההוא שהיה בו הכסף ולא לאחרים".

גם כאן, כמו בביטוי "לשון חכמים", העובדה שרמב"ן מכנה את הארמית שבגמרא "לשון תלמוד" מסגירה את הפרשנות שלו לגבי המושג "לשון". לדידו, לשון מסוימת היא עניין פילולוגי הרבה יותר מעניין בלשני, כלומר מתייחסת ללשון חיבור מסוים, ומכאן, כל מה שכלול בתלמוד – אף הארמית – הוא לשון תלמוד.

מא. בראשית מו, א: "ואם יאמר שהוא כבוד נברא כדעתו של הרב בפסוק וכבוד ה' מלא את המשכן וזולתו איך יקבעו בו ברוך והמברך והמתפלל לכבוד נברא כעובד אלילים **ובדברי רבותינו** דברים רבים יורו על שם השכינה שהוא האל יתברך".

בדוגמה האחרונה אין הוכחה. רמב"ן רק מתאר שיש דפוס לשוני מסוים בלשון חכמים, אך אין הוא עומד על תוכנו, אולי משום שכינויי האל והשכינה אמורים להיות ידועים לקורא הפירוש.

מב. שמות ל, לד, על המילה "צרי": "אבל הצרי הוא השרף כעין שמן הנוטף מעץ הבלסמון **הנקרא בלשון חכמים** קטף והוא מה ששינו רבן שמעון בן גמליאל אומר הצרי אינו אלא שרף הבא מעצי הקטף (בבלי כריתות ו, ע"ב) ושמה יקראוהו קטף בעבור ששוברים ענפיו בימי החום והצרי זב".

בדוגמה האחרונה יש לשים לב לעובדה שהציטוט מלשון חכמים המשמש ראיה כולל התייחסות מפורשת של דוברי לשון חז"ל להבדל שבין לשונם ללשון המקרא, שכן רבן שמעון בן גמליאל מציג את המילה המקראית ואת החלופה החז"לית לה.

מג. שמות לב, ז, על השורש שח"ת: "וענין ההשחתה הריסת בנין כענין שנאמר ואיש כלי משחתו בידו הנני אליך הר המשחית, בבל ההורס כל חומה ומגדל ופירוש ההשחתה בכאן הדבר **שקראו רבותינו מקצץ בנטיעות** (תוספתא חגיגה ב, ג)."

מד. ויקרא טז, ח, על המילה "לשעירים": "ומאצילות כחו יבא חורב ושממון כי הוא העילה לכוכבי החרב והדמים והמלחמות והמריבות והפצעים והמכות והפירוד והחרבן והכלל נפש לגלגל מאדים וחלקו מן האומות הוא עשו שהוא עם היורש החרב והמלחמות ומן הבהמות השעירים והעזים ובחלקו עוד השדים הנקראים **מזיקין** (בבלי ברכות ה, א) **בלשון רבותינו** ובלשון הכתוב שעירים כי כן יקרא הוא ואומתו שער".

גם בדוגמה זו רמב"ן מסתפק בקביעה ואינו מוכיח אותה בציטוט, אולי מתוך הרצון שלא להרחיב בעניין כוחות הטומאה ועולם המזיקין, שאפשר לראות בהם סוג של טאבו לשוני, שכן הוא עצמו כותב באחד מפירושיו על אם אשמדאי: "וממנה נולדו השדים כי כן ימצא שמה בכתבי שמושי השדים **והכתוב ירמוז ויקצר בתעלומות כאלה**" (ד, כב).

בדוגמה הבאה רמב"ן נדרש לשינוי בשמו של סממן מסממני הקטורת:

מה. שמות ל, כג: "ואולי נאמר שהצריך הכתוב להיותו חפשי לומר שיוקח מן הצבי ההוא בהיותו חפשי מתהלך בין ערוגות הבשמים ומתענג כרצונו כי כאשר ילכד ויעמוד ברשות אדם לא יעשה מור כי אם מעט ואיננו מבושם וזה דבר ברור ועם כל זה הנראה אלי **מדברי רבותינו** שאין המור מוס"ק שהם אמרו במדרש חזית מור אינמר"נון והמוסק **אף בלשון חכמים** כך שמו מוסק כמו שאמרו בברכות **חוץ ממוסק מפני שהוא מין חיה** (בבלי ברכות מג, ע"א) וכן שם בירושלמי **בר ממוסקים** (ירושלמי ברכות ו, ו)."

ב. שינויים בצירופים מעולם הריאליה שאינם קשורים בהכרח ללשון

בקבוצה זו כלולים הבדלים בין לשון המקרא ללשון חכמים שבאים לידי ביטוי בשינוי מונחים ומושגים, אך אין מדובר בתהליך לשוני טהור אלא בשינוי המונחים, בעיקר פילוסופיים או תאולוגיים, שקשורים יותר למציאות שהשתנתה בזמן שבין תקופת לשון המקרא לבין תקופת לשון חז"ל.

מו. שמות כב, טו: "אבל פירוש מהר השלוחים שאדם משלח לארוסתו כלי כסף וכלי זהב ובגדים לצרכי החופה והנשואין, והם הנקראים סבלונות (תוספתא קידושין ד, ד) **בלשון חכמים**".

בדוגמה האחרונה רמב"ן מבהיר שהנוהג החברתי להעניק מתנות לארוסה נשאר כבתקופת המקרא, אבל הכינוי שלו בלשון השתנה.

מז. שמות כ, ב: "כי הוא פדה אותם מעבדות מצרים כטעם עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים וכבר רמזתי עוד למעלה טעם שני השמות הקדושים על דרך האמת וזו המצוה **תקרא בדברי רבותינו** קבלת מלכות שמים (ברכות ב, ב)".

מח. שמות כ, ז: "כבר נתפרש זה הכתוב בדברי רבותינו שהוא אוסר להשבע בשם הנכבד לריק, כגון הנשבע על הידוע לאדם לשנותו או לקיימו על עמוד של שיש שהוא של זהב או שהוא של שיש והוא עומד לפניהם ומכירים בו ועל דרך הפשט יאסור עוד שלא ישא על שפתיו השם הנכבד על חנם כלשון לא תשא שמע שוא ובל אשא את שמותם על שפתי כי הדבור יקרא כן בעבור שישא בו קול וכן משא דבר ה' וכן ישא ביום ההוא לאמר לא אהיה חובש שישא קולו לאמר כן ובאמת שגם זה אסור ונקרא **בלשון חכמים** מוציא שם שמים לבטלה (בבלי מגילה ג, ע"א)".

מט. ויקרא כו, יב: "כמו שפירשתי ונתתי שלום בארץ ולא תגעל נפשי אתכם וכן והתהלכתי בתוכם רמז למדה **שקראו רבותינו** שכינה מן ונתתי משכני בתוכם ואומרים שכינה שורה בישראל (בבלי שבת כב, ע"א) ואמרו בבראשית רבה עיקר שכינה בתחתונים (בראשית רבה יט, ז)".

בדוגמה הזאת רמב"ן מציין באופן נקודתי ש"שכינה" נגזרת מן המילה "משכני", אך ייתכן שהוא רומז בדבריו לתופעה נרחבת בלשון חכמים של שימוש מורחב בשמות פעולה, ובייחוד בבניין קל. בעוד שהמקרא ממעט בשימוש בצורות כאלו ומעדיף צורות מקור נטוי כמו "צאת", "בוא", לשון חכמים, שבה נעלמו צורות המקור, משתמשת במקומן בשמות פעולה במשקל "קטילה": "אכילה", "ישיבה", וכמו שראינו בדוגמה הנידונה – "שכינה" (קוטשר תשכ"ה, עמ' 51–77);

מישור תש"ם, עמ' 7-11; בקום 1983, עמ' 247 ואילך; שרביט תשס"ח, עמ' 197; בר-אשר תשע"ה, עמ' 1259).

נ. שמות ל, יב: "ולפי השיעורין הנמצאים בדבריהם הדינרין שבתלמוד גדולים מן הזהובים הנמצאים היוצאים בזמננו קרוב לשליש השקל והשקל שלשה רביעי אוקיא למשקל של הארץ הזאת והוא האוקיא שהזכירה הרב ז"ל ודע כי שקלי התורה הם הסלעים האלו שכל סלע מהן ארבעה דינרין אבל שקל המוזכר בדברי חכמים כגון ששנינו שקל הלוייתי עליו וסלע היה שוה, סלע הלוייתיך עליו ושקל היה שוה (שבועות ו, ז) הוא ב' דינרין חצי הסלע".

2. שינויים בנטיית הפועל

נא. ויקרא יט, יט, על המילה "שעטנז": "רבי שמעון אומר נלוז ומליז אביו שבשמים עליו מטה השם הנכבד מדרכי רחמיו עליו כענין שנאמר ועם עקש תתפתל ובלשון חכמים משמשין בו בקוצר לבן מלכים שנוז לבו עליו ונטל את הצפורן לחתור על אביו שנטה לבו לדרך רעה (שמות רבה לז, ב)".

כאן רמב"ן עמל להסביר את הצורה המקראית הקשה "שעטנז", והוא מעמיד אותה על תוצאה של הלחם בסיסים שאחד מהם מקורו בשורש לו"ז. בלשון חכמים נוטה שורש זה בבניין נפעל בחסרון פה"פ ל: נוז.

4. שינויים סמנטיים

נב. במדבר ז, ב: "ודרך הלשון לומר עגלות על המלוי שבהן כמו אוכלי שולחן איזבל וכן כי יודע כל שער עמי ולשון חכמים מאה קרונות של כדי יין וכדי שמן ושל כלי כסף וזהב (בבלי בבא קמא קמו, ע"א)".

בדוגמה זו רמב"ן מתאר בלשון המקרא תופעה של מטונימיה, שהיא אחת מהדרכים של שינוי המשמעות הלקסיקלית, ובה מילה אחת מקבלת משמעות של מילה הסמוכה והקרובה אליה. במעבר ללשון חכמים, שבה החלה לשמש הסמיכות הפרודה, הנושאת בין היתר משמעות של תכולה (למשל פסחים י, א), אין צורך עוד בתופעת המטונימיה להסבר משמעות זו, מכיוון שהיא כלולה במבנה הסמיכות.

נג. בראשית כא, לג על המילים: "פי' הכתוב שקרא בשם ה' המנהיג בכחו הזמן או שיקראו

השמים והארץ עולם כלשון הבא תמיד בדברי רבותינו".

בדוגמה זו רמב"ן מציע שתי משמעויות למילה "עולם" – משמעות טמפורלית ומשמעות לוקטיבית – ומציין שלשון חכמים אוחזת אחת מהן (בדוגמה זו אעסוק גם בהמשך, בעמ' 189). גם כאן אין רמב"ן מצטט מלשון חכמים, וגם כאן הסיבה היא, כנראה, שכיחותה של המילה.

ג. קבוצה 3 – הבאת תופעות לשוניות מן הארמית שבלשון חכמים

לביאור קשיים בתרגום המקרא

בחרתי לייחד לקבוצה זו דיון נפרד, מכיוון שבה מדובר במקרים שבהם לא עסק הרמב"ן לא בלשון המקרא ולא בלשון חכמים עצמן, אלא בתרגום הארמי של המקרא ובארמית המתועדת בתלמודים לצד העברית של חז"ל. הצידוק להכליל מקרים כאלו בדיון הזה נעוץ באפשרות ללמוד מהי הגדרת הלשון מבחינת רמב"ן, כיצד הוא מתייחס לארמית המהלכת לצד לשון חכמים ומה לדעתו כלול בלשון הזאת.

בדוגמות הבאות רמב"ן נעזר בארמית המצויה בלשון חכמים ולא בלשון חכמים עצמה כדי לבאר קשיי המקרא או קשיים בתרגום אונקלוס:

נד. ויקרא יט, טז: "אחר שהכתוב אמר לא תלך רכיל בעמך למה יזכיר אונקלוס מנהג

השטות ההוא ואין לאזהרה ענין בו אבל עיקר לשון הארמית בכאן איננו אלא לשון

השמעת קול והוא מורגל בדברי חכמים ועיזא לאו אכלויי מכלו ליה ולא גברא בעי

לאכלויי (בבלי בבא בתרא ה, ע"א), ותרגם יונתן קרא בגרון אכלי ושרק לו מקצה הארץ

ויכלי ליה וינהום עליו כנהמת ים ויכלי עליהון וכן במקומות רבים".

על הגורם הפילולוגי – הרואה במושג "לשון" שפת חיבור מסוים – לעובדה שהארמית

שבתלמוד מכונה בפי רמב"ן "לשון חכמים" כתבתי לעיל (מובאה א). אותו גורם מסביר גם את

שתי המובאות הבאות, שבהן רמב"ן מכנה את הארמית התלמודית "דברי רבותינו" ו"לשון

חכמים".

בדוגמה הבאה רמב"ן מביא את דברי חז"ל כדי לדחות אפשרות שמציע רש"י, שלפיה "יאסמין" פירושו "דודאים":

נה. בראשית ל, יד, על המילה "דודאים": "סיגלי ובלשון ישמעאל יאסמין כך מצאתי בפירוש רש"י ואינו כן כי יאסמין בלשון ערבי **כך שמו בדברי רבותינו** כדאמרין בפרק במה טומנין האי כוספא דיאסמין (בבלי שבת נ, ע"ב).

נו. שמות כה, ז: "ואם היה פירוש במלאותם שימלאו האבנים את הגומות לא היה ראייה מכאן שלא לחרוץ בהן השמות באיזמל כלל ועוד כי ענין מושב האבנים שאמר הרב שהוא עשוי כמין גומא איננו כן אבל הוא כדברי אונקלוס שתרגם מרמצן והוא שעשו מלמטה מושב כמדת האבן ומוציאין ממנו מזלג שלש השנים שיאחזו את האבן **מלשון חכמים** ומפקי ליה ברמצא דפרזלא כגון דבזעא ברמצא דפרזלא (בבלי נידה סב, ע"א)".

בכותבו על מעשה הקטורת רמב"ן קושר את המצוי בארמית התלמוד עם לשון התרגום על הפסוק "נטף ושחלת וחלבנה":

נד. שמות ל, לד: "ויונתן תרגם צרי בכל מקום שעף והוא לשון שמן משחה **מלשון תלמוד עבדי** ליה שיפא בצעא (בבלי חולין קיא, ע"א) והוא מבולע העי"ן שעיפא דשייף ליה מההוא מינא בפומיה דשעיף (בבלי ביצה טז, ע"א)".

גם במונח "לשון תלמוד" כבר הרחבתי, וצינתי שהוא מצביע על תפיסת לשון פילולוגית ולא בלשנית. דברים אלו רלוונטיים גם לשתי המובאות הבאות.

בסיפור מכירת הבכורה רמב"ן מוכיח מה הנוסח הנכון בתרגום אונקלוס למילה "הזה" בפסוק "הלעיטני נא":

נח. בראשית כה, לא: "ואונקלוס תרגם זולתי אלהין אלא הן ובנוסחאות בדוקות ומדוקדקות מן התרגום כיום דלהי והוא כמו שפירשתי כי הי **בלשונם** איזה **כמו שאומר בתלמוד הי רבי מאיר הי רבי יהודה** (בבלי בבא קמא צט, ע"ב)".

פעם אחת רמב"ן מסתייע במילים זרות בלשון חכמים כדי לבקר את פירושו של רש"י בעניין זיהוי צמח ה"צרי":

נט. שמות ל, לד: "וכתוב בפירוש רש"י והצרי קורין לו טריאקה ועל שם שאינו אלא שרף הנוסף מעצי הקטף קרוי נטף ולא ידעתי אם הוא טעות סופרים או המגיד כחש לו כי הטריאקה איננה סם אחד אבל היא מרקחת רבת ההרכבה יכנס בה שאור ודבש ובשר שקצים ורמשים כי יכנסו בה אבק העקרבים ובשר האפעה כי לכך נקראת כן כי הארס בלשון יון תריאק וכן **בלשון תלמוד** טרקיה חויא (בבלי שבת קט, ע"א) וכן הוזכרה המרקחת בלשונם כי טוריאקה לכוליה גופא (בבלי נדרים מא, ע"א) וחלילה שיכנס בקטורת בשר שקצים ורמשים ושאר ודבש וכתוב כי כל שאור וכל דבש לא תקטירו ממנו אבל הצרי הוא השרף כעין שמן הנוסף מעץ הבלסמון הנקרא **בלשון חכמים** קטף (בבלי שבת כו, ע"א)".

ד. טבלאות מסכמות

להלן יוצגו טבלאות המסכמות את הממצאים שהובאו לעיל, ובעקבותיהן אציג את המסקנות המשתמעות מהם. טבלה (1) מציגה את החיבורים השונים של לשון חכמים שרמב"ן מצטט מהם את הוכחותיו. לצד כל חיבור או קבוצת חיבורים מאותו סוג מובא מספר ההוכחות שרמב"ן השתמש בהן מאותו חיבור, במספרים מוחלטים ובאחוזים.

טבלה מס' 1 – חיבורים בלשון חכמים ומידת אזכור ראיות מהם בפירוש רמב"ן

אחוזים	מספר מוחלט	החיבור	
23.66	26	משנה	
3.64	4	תוספתא	
40.04	44	תלמוד בבלי	תלמוד
3.64	4	תלמוד ירושלמי	
43.68	48	סך הכול	
0.91	1	מדרשי הלכה	מדרשים
10.92	12	מדרשי אגדה	
11.83	13	סך הכול	
100	91	סך הכול	

ניכר מהטבלה כי רמב"ן מזכיר יותר מכול את התלמוד הבבלי (44 אזכורים שהם 40.04 אחוזים) ואת המשנה (26 אזכורים שהם 23.66 אחוזים). באופן שכיח הרבה פחות הוא משתמש גם במובאות ממדרשי האגדה (12 אזכורים), פחות מזה במובאות מן התוספתא ומן הירושלמי (ארבע מובאות לכל חיבור) ופחות מזה במדרשי ההלכה (מובאה אחת בלבד). בטבלה (2) ריכזתי את הכינויים השונים שרמב"ן משתמש בהם כדי לאזכר את לשון חז"ל. הכינויים מוינו לשתי קבוצות: כינויים שאינם כוללים את שם החיבור הספציפי בלשון חז"ל לעומת כינויים ששם החיבור מוזכר בהם במפורש. הנתונים הובאו במילים-תבנית ובמילים-תמנית, ובעקבותיהם בא פירוט ההיקריות לפי סדר הא"ב בליווי מספר ההיקריות של כל כינוי בסוגריים.

טבלה מס' 2: הכינויים ללשון חז"ל בפירוש רמב"ן

עם שם החיבור		בלי שם החיבור		מספר הכינויים	פירוט ההיקריות
במילים-תמנית	במילים-תבנית	במילים-תמנית	במילים-תבנית		
17	11	58	22		
א. "הנקרא בלשון תלמוד" (2)	א. "הנקרא בלשון תלמוד" (2)	א. "אצל רבותינו" (1)	א. "אצל רבותינו" (1)		
ב. "ואמרו בירושלמי" (1)	ב. "ואמרו בירושלמי" (1)	ב. "בדברי חכמים" (2)	ב. "בדברי חכמים" (2)		
ג. "ואמרו במשנה" (1)	ג. "ואמרו במשנה" (1)	ג. "דברי רבותינו" (4)	ג. "דברי רבותינו" (4)		
ד. "ובגמרא" (2)	ד. "ובגמרא" (2)	ד. "הזכירו חכמים" (1)	ד. "הזכירו חכמים" (1)		
ה. "ובירושלמי" (1)	ה. "ובירושלמי" (1)	ה. "ואמרו" (2)	ה. "ואמרו" (2)		
ו. "ובלשון רבותינו במשנה" (1)	ו. "ובלשון רבותינו במשנה" (1)	ו. "והוא לשון ידוע ומורגל	ו. "והוא לשון ידוע ומורגל		
ז. "ובתוספתא שנינו" (1)	ז. "ובתוספתא שנינו" (1)	בדברי רבותינו" (2)	בדברי רבותינו" (2)		
ח. "וכן בבראשית רבה" (1)	ח. "וכן בבראשית רבה" (1)	ז. "וישתמשו [...] חכמים	ז. "וישתמשו [...] חכמים		
ט. "וכן בכל מקום במשנה" (1)	ט. "וכן בכל מקום במשנה" (1)	ויאמרו" (1)	ויאמרו" (1)		
י. "וכן בכל מקום בתלמוד" (1)	י. "וכן בכל מקום בתלמוד" (1)	ח. "וכך נהגו רבותינו לומר" (1)	ח. "וכך נהגו רבותינו לומר" (1)		
יא. "כמו שאומר בתלמוד" (1)	יא. "כמו שאומר בתלמוד" (1)	ט. "וכך קראו רבותינו לזה" (2)	ט. "וכך קראו רבותינו לזה" (2)		
יב. "כמו שאמרו בספרי" (1)	יב. "כמו שאמרו בספרי" (1)	י. "וכן בכל מקום" (1)	י. "וכן בכל מקום" (1)		
יג. "כמו ששנינו במשנה" (1)	יג. "כמו ששנינו במשנה" (1)	יא. "וכן לשונם" (1)	יא. "וכן לשונם" (1)		
יד. "כעניין שנאמר בתלמוד" (1)	יד. "כעניין שנאמר בתלמוד" (1)	יב. "וכן נהגו רבותינו לומר" (1)	יב. "וכן נהגו רבותינו לומר" (1)		
טו. "מלשון תלמוד" (1)	טו. "מלשון תלמוד" (1)	יג. "ומורגל הוא בלשון" (1)	יג. "ומורגל הוא בלשון" (1)		
		יד. "ומזכירין [...] חכמים תדיר"	יד. "ומזכירין [...] חכמים תדיר"		
		(1)	(1)		
		טו. "יקראו רבותינו [...] בכל	טו. "יקראו רבותינו [...] בכל		
		מקום" (4)	מקום" (4)		
		טז. "כמו שאמרו" (1)	טז. "כמו שאמרו" (1)		
		יז. "כעניין שאמרו" (1)	יז. "כעניין שאמרו" (1)		
		יח. "לשון חכמים" (25)	יח. "לשון חכמים" (25)		
		יט. "לשון מורגל בדברי חכמים"	יט. "לשון מורגל בדברי חכמים"		
		(2)	(2)		
		כ. "נהגו בו חכמים לקרותו"	כ. "נהגו בו חכמים לקרותו"		
		(1)	(1)		
		כא. "על לשון רבותינו" (2)	כא. "על לשון רבותינו" (2)		
		כב. "שקראו רבותינו" (1)	כב. "שקראו רבותינו" (1)		

הכינוי הנפוץ ביותר ללשון חז"ל אצל הרמב"ן הוא "לשון חכמים". הוא מופיע לא פחות מ-25 פעמים מתוך כלל האזכורים. ביטוי זה משתייך לקבוצה הראשונה, שהיא השלטת (58 היקרויות ל-22 אזכורים שונים), ובה אין רמב"ן מזכיר את שם החיבור בתוך לשון חכמים, אלא תוחם הכול תחת הכותרות השונות דוגמת "לשון חכמים", "וכן לשונם", "דברי רבותינו", "על לשון רבותינו", "כמו שאמרו", "כעניין שאמרו" ועוד. רק ב-11 אזכורים המגיעים לכדי 17 היקרויות טורח רמב"ן לפרש מאין בתוך לשון חז"ל הביא את ראיותיו – אם מדובר במשנה, בתוספתא, בתלמודים או במדרשים.

יושם אל לב שבחלק מן הכינויים ("לשון תלמוד", "דברי רבותינו", "לשון חכמים") רמב"ן כולל גם את הארמית שבשני התלמודים כחלק מלשון חז"ל, וזה מצביע על תפיסתו הפילולוגית כלפי המונח לשון, שמשמש לדידו לבטא לשון של חיבור או קורפוס מסוים. במיוחד בולט הדבר בכינוי "לשון תלמוד", שבו מוזכר שם חיבור ספציפי.

יש להעיר שאין מספר הכינויים במילים-תמנית מטבלה מס' 2 (75) תואם את מספר המובאות מטבלה מס' 1 (91) משום שלעיתים רמב"ן מביא רצף של מובאות אחרי כינוי אחד.

4. מסקנות

המסקנה העולה מבחינת רוב האזכורים של לשון חז"ל אצל רמב"ן היא שרמב"ן ראה בלשון חכמים חלק אינטגרלי מלשון המקרא וסבר שמדובר בהמשך של העברית המצויה במקרא. עם זאת, מבדיקת אזכורים לא מעטים אחרים ברור שהוא הבחין בין שתי הלשונות והיה ער להבדלים ביניהן. גם מבחינת הכינויים שהוא מעניק ללשון חכמים מודעות זו ניכרת: הוא מכנה אותה במונחים מוגדרים וקבועים פחות או יותר ("לשון חכמים", "דברי רבותינו", "משנה", "תלמוד" [בחלק מהם כלולה, כאמור, גם הארמית התלמודית]), ומשתמש בה לעיתים להבנת הטקסט המקראי ולעיתים לצרכים אחרים. מסיווג המובאות של לשון חכמים בתוך דבריו ניכר שהוא מתייחס ללשון חכמים כאל שפה נפרדת, כזאת שיש לה אוצר מילים, תחביר וסמנטיקה משל עצמה. אומנם במקומות רבים הוא מאחד את שתי הלשונות ומציג את קווי הלשון

המשותפים שלהן דווקא, ובכך הוא אוחז את דרכם של רוב מדקדקי ימי הביניים, שראו בלשון חכמים המשך ישיר של לשון המקרא (השוו: נצר תשמ"ג, עמ' 326–328, ובעבודתו בכלל), אך אין ספק שהאחדה זו נעשית על רקע הנחת היסוד שמדובר בשתי חטיבות לשון נפרדות. עוד נראה כי רמב"ן ראה במושג לשון מושג פילולוגי, כלומר מושג המבטא שפה הנתונה בחיבור מסוים, וכך הוא מתייחס גם ללשון המקרא וגם ללשון חכמים.

במסגרת עיסוקו בטקסט המקראי ובמה שנגזר ממנו נדרש רמב"ן גם לתרגום אונקלוס ולדברי פרשנים אחרים, וגם במהלך הדיון בהם הוא נעזר בלשון חכמים על רבדיה השונים.

אשר למקורות בתוך לשון חז"ל – מהתחקות אחר רוב מראי המקום של הראיות דומה שרמב"ן לא הבחין בבירור בין החטיבות השונות שבתוך לשון חכמים: הוא כולל בדבריו מקורות מן המשנה, מן התוספתא, מן התלמוד הירושלמי, מן התלמוד הבבלי ומן המדרשים הקדומים והמאוחרים, ואת כולם הוא מכנה "לשון חכמים" או "לשון רבותינו" או בכינויים דומים. רק במקומות מעטים הוא מזכיר במפורש את שם החיבור שממנו הראיה לקוחה. הוכחה נוספת לכך שרמב"ן ראה את לשון חכמים כולה כמקשה אחת היא השימוש בביטויים המכלילים "בכל מקום", "בא תדיר", "תמיד", "והוא מורגל", "כך הוא" וכיוצא באלו.

ד. חלק שלישי: בדיקת תופעות לשון מלשון המקרא ומלשון

חז"ל בפירוש רמב"ן

בחלק זה ייבדקו כאמור בלשון רמב"ן מגוון תופעות לשון שיש בהן כדי להבחין בין לשון המקרא ולשון חכמים. הקורפוס לחלק זה הוא פירוש רמב"ן לשלושים הפרקים הראשונים בספר בראשית.

אלו הקטגוריות הדקדוקיות שייבדקו:

1. חילופי מ"ם ונ"ן בצורן הריבוי
2. חילופים בבניינים התפעל ונתפעל
3. שימוש בבניין פועל
4. עבר פשוט בתחילת משפט – "ויקטול" לעומת "קטל"
5. הווה תמידי – "יקטול" לעומת צורת בינוני
6. כינויי גוף וכינויי רמז:
 - א. כינוי גוף למדברים – "אנחנו" לעומת "אנו"
 - ב. כינוי רמז לקרובים – "אלה" לעומת "אלו"
 - ג. כינוי רמז לקרובה – "זאת" לעומת "זו"
7. מקור נטוי בגזרות עלולות – הצורה המקראית לעומת הצורה החז"לית על דרך העתיד
8. קישור פסוקיות זיקה – "אשר" לעומת "ש"
9. סוגי סמיכויות – סמיכות חבורה לעומת סמיכות פרודה וכפולה
10. מעתקי משמעות
11. אוצר מילים

1. חילופי מ"ם ונו"ן בצורן הריבוי

א. רקע

1. צורן הריבוי במקרא ובמשנה

צורן הריבוי לשם העצם בעברית המקראית ובעברית שבמשנה הוא צורן סופי. במקרא חמישה צורני ריבוי, מהם נפוצים ומהם נדירים (גזניוס 1910, עמ' 241–244; ז'ואן ומוראוקה 2013, עמ' 247–249). אתמקד בשניים מהם, ששרדו מן המקרא ומשמשים גם בלשון המשנה:

1. סיומת "-ים", שזו ברירת המחדל לשמות שמינם הדקדוקי הוא זכר, כמו "סופים" (דברים יז, טז), "עצים" (יהושע י, כו). לעיתים באה סיומת זו בלשון נקבה: "ביצים" (ישעיהו י, יד), "חטים" (בראשית ל, יד).

2. סיומת "-ין", שזו סיומת לשם עצם שמינו הדקדוקי זכר או נקבה. סיומת זו נהוגה בארמית. במקרא שכיחותה נדירה באופן יחסי ומוצאים אותה לרוב בספרים מאוחרים, כמו המילה "חטין" המופיעה ביחזקאל ד, ט וכמו "מלין" המצויה באיוב יב, יא, וייתכן ששימוש זה מושפע מן הארמית.

2. הסבר התופעה

בעוד שבמקרא הוסברה צורת "-ין" כהשפעת הארמית (גזניוס 1910, עמ' 242; ז'ואן ומוראוקה 2013, עמ' 248; האקדמיה 2021ב), הרי שבלשון חכמים הוצע גורם נוסף שהביא להופעתה. החילופים בין "-ים" ל"-ין" אינם אלא ביטוי לתופעה רחבה יותר בלשון חכמים, והיא חילופי מ"ם ונו"ן בסוף תיבה, שהגורם להם הוא ככל הנראה פונטי: העיצורים המיוצגים במ"ם ובנו"ן קרובים מבחינת מוצאם הפונטי, שהרי שניהם עיצורים אפיים. בלשון חכמים חלה הידמות בין שני ההגאים בסוף תיבה, וזה הביא לשימוש בלתי מובחן במ"ם ובנו"ן. באופן ההגייה של העיצור המיוצג בלשון המשנה דעות שונות (קוטשר תש"י, עמ' רד; בן חיים תשל"ב, עמ' 45–46).

לצד ההסבר הפונטי הוצעו במחקר התניות חלקיות לשימוש בכל אחת מן הצורות בקטגוריה של צורני הריבוי. גינזברג (אצל נאה תשנ"ג, עמ' 371) מראה שנטיית לשון חז"ל לרבות מילים מקראיות במ"ם ומילים חדשות – בנו"ן (והשוו: בר-אשר תשע"ה, עמ' 62–63). אולם, נאה (תשנ"ג, עמ' 371 ואילך) מעיר שחלוקה זו נכונה לגבי הדפוסים בלבד, ואילו בכתבי היד הטובים של המשנה שורר "אי סדר יחסי". עובדה זו הביאה את נאה להבחין בין קטגוריות שונות של ריבוי: ריבוי של שמות עצם, ריבוי של צורות בינוני וריבוי של שמות תואר. בבדיקת כתב יד קאופמן של המשנה הוא הראה שהמשנה נוקטת יחס שונה בין הצורות בכל מסכת. מסקנתו של נאה מבדיקה זו היא שלשון המשנה משתמשת בשני הווריאנטים של צורן הריבוי לצורך הבחנה בין קטגוריות דקדוקיות סמנטיות, ושמדובר בקונבנציה של סופרים שהלכה והשתכללה עם הזמן.

ההצדקה לכלול גם קריטריון זה במסגרת הבדיקה של לשון רמב"ן והקשר שלה לרובדי הלשון שקדמו לה נשענת על העובדה שסוף סוף מדובר בצורה חדשה, שניצניה אומנם במקרא, אבל הגיעה לשיא השפעתה בלשון חכמים. אף על פי שסיומת "-ים" לא פסקה מלשמש בלשון חז"ל, יש בסיומת "-ין", שבאה בספרות חז"ל בממדים שלא הכרנו מן המקרא, כדי לאפיין את לשון חז"ל.¹⁰ על עובדה זו אפשר להוסיף גם את דעתו של קוטשר (תש"י, עמ' רד), הסובר כי ההגה של צורן הרבים בלשון המשנה בפועל היה ההגה שסיומת "-ין" מורה עליו, וכי השימוש בצורן "-ים" אינו משקף את הנוהג האמיתי בלשון חז"ל ומוזן מתהליכים חוץ לשוניים של שמרנות ומקראיזציה.

ב. לשון ימי הביניים

1. לשון רש"י

התחקות אחרי שני הווריאנטים של צורן הריבוי לזכר בפירוש רש"י לבראשית מראה שרש"י נוקט על פי רוב את הצורן המקראי, ואילו בזה החז"לי הוא משתמש מעט.

¹⁰ "בלשון חז"ל סיומת -ין רווחת מאוד והיא נחשבת אחד המאפיינים הבולטים של רובד הלשון הזה" (האקדמיה 2021ב).

א. דוגמות לשימוש בסיומת המקראית

- א. "ויש לך מקראות שמקצרים לשונם וממעטים תיבה אחת" (א, א).
- ב. "על כרחך לא לימד המקרא בסדר המוקדמים והמאוחרים כלום" (א, א).
- ג. "שלא היו יודעים דרך צניעות להבחין בין טוב לרע" (ב, כה).
- ד. "תעלה לך דברים ארוכים כגון זבובים ופרעושים ונמלים" (ג, יז).
- ה. "בארץ שכל הגולים נדים שם" (ד, טז).
- ו. "והיתה הארץ מוציאה קוצים ודרדרים כשזרעים חטים" (ה, כט).
- ז. "הוא זמן לקיטת תאנים וזמן שמייבשים אותן בשדות" (ח, כב).
- ח. "הם המתהלכים עם הבריות" (ט, י).
- ט. "יש מרבותינו אומרים" (ט, כב).
- י. "מקום שהיו בני המדינה מתקבצים שם לכל משפט" (יד, ח).

ב. דוגמות לשימוש בצורה החז"לית

- א. "אמרה יהיו מזונותי מרורין כזית בידו של הקב"ה ולא מתקין כדבש בידי בשר ודם" (ח, יא).
- פירוש זה בנוי על המדרש בילקוט שמעוני על בראשית ח, יא: "אמרה יונה לפני הקב"ה רבונו של עולם יהיו מזונותי מרורין כזית ומסורין בידך ואל יהיו מתקין כדבש ומסורים ביד אדם".
- ב. "אילו אנו רואים אותו נכנס לתיבה אנו שוברין אותה והורגין אותו" (ז, יג).
- ג. "שיראווה אנשי דו"ר המבול עוסק בה ק"כ שנה ושואלין אותו מה זאת לך" (ו, יד).
- לעיתים רש"י נוקט את הסיומת החז"לית כאשר הוא מתרגם את לשון המקרא ללעז:
- א. "ובלע"ז קורין לו אינצני"ר" (יד, יד).
- ב. "כמטבע העשויה על ידי רושם שקורין קוני"ץ" (א, כז).
- ג. "כוס ארוך וקורין לו מדרינ"ש" (מד, ב).

בדוגמה הבאה רש"י מזכיר חיבור חז"לי, ונראה שעובדה זו הכריעה את הכף לטובת סיומת -
 ין בצורה "מניין":

- ד. "זה אחד מעשרה קל וחומר האמורים בתורה וכלן **מניין** בבראשית רבה" (מד, ח).
 ה. "**בקי אין** באומנתן לרעות צאן" (מז, ו).
 ו. "**נותנין** לו את הכסף" (מז, יד).

ג. לשון אבן עזרא

אבן עזרא קיצוני מרש"י בשמירה על השימוש בצורה המקראית, ואת זו מלשון חז"ל הוא מנצל
 לשימוש פעמים ספורות בלבד:

- א. "ואדם נברא בתחלה בשני **פרצופין**" (א, כו).
 אין פלא שהמילה "פרצוף", שמקורה באוצר המילים של לשון חז"ל, שהושפעה מלשונות
 לועזיות, גוררת שימוש בצורן -ין, השולט ברובד זה.
 ב. "שממנו **תפרין** כל בגד" (יד, כג).
 השורש תפ"ר אומנם מופיע במקרא, אך רק פעם אחת (יחזקאל יג, יח). עיקר השימוש בו החל
 בלשון המשנה (מעל 150 היקריות), ואין זה פלא שבלשון אבן עזרא הוא נוטה במספר על
 דרך לשון חז"ל דווקא.
 ג. "ובמקרא **נמצאין** למאות כן" (כו, לד).

ב. לשון רמב"ן

1. מיון הממצאים לקטגוריות מורפולוגיות

הסיומת השלטת בלשון רמב"ן היא בלי ספק הסיומת במ"ם – היא נקרית בפירוש רמב"ן כארבע
 מאות פעם בכל הקטגוריות המורפולוגיות האפשריות:

1. בצורות בינוני

- א. "ירמוז לבהמה ולחיה ולעוף וגם לדגי הים כי כלם **נקראים** רמש" (ט, ג).

- ב. "והאיש בעל הבית גם האורח כולם היו **חפצים** להציל את האיש בפילגשו" (יט, ח).
- ג. "כי מדרשי הכתוב ורמזיהם **מקובלים**" (ג, יד).
- ד. "הנה הכסף לך כסות עיני כל **המביטים** ביפוך" (כ, טז).
- ה. "וכוונת המדרש הזה כי הם **סבורים** שיעקב בחברון נתברך" (כח, יב).
- ו. "ואיננו נקרא לו בן האמה רק בן ליעקב כבני הגבירות **המתחסיים** אליו" (ל, ה).
- ז. "שהיו **עומדים** לנגדו **מסתכלים**" (יח, א).
- ח. "כי לבן יתכן שהיו לו בנים קטנים מרחל בטרם בא יעקב ועתה הם **ראויים** לרעות הצאן"
 (ל, ל).
- ט. "אמרו **המפרשים** שתתפלל עלי ואם אין מתה אנכי" (לא, נ).

2. בשמות תואר

- י. "ויתכן שהיה אברהם גדול מאד ורב כח שהיו בביתו שלש מאות איש שולף חרב ולו בעלי ברית **רבים**" (כו, כט).
- יא. "כי יש באומות **רעים** וחטאים מאד ולא עשה בהם ככה" (יט, ה).
- יסוד לשון הפירוש האחרון בבראשית יג, יג: "וְאֶנְשֵׁי סְדֹם רְעִים וְחַטָּאִים לֵה' מְאֹד".
- יב. "ובהם להם סודות **עמוקים** בתולדות ובכל דבר" (ג, יד).
- יג. "באשר אנחנו חייבים לכבד מקום קבורת אבותינו **הקדושים**" (כג, יט).
- יד. "כי רוב הכשבים **שחורים** אף כי בארץ קדם שהיא חמה" (ל, לב).
- טו. "והיא שחכים מכנים שמה כנסת ישראל במקומות **רבים**" (כד, א).
- טז. "ואין הפסוקים **צריכים** לביאור הזה כי לא יאריך הכתוב בענינו" (א, ו).

3. בשמות עצם הנוטים נטייה מרובעת

- יז. "כי יש באומות רעים **וחטאים** מאד ולא עשה בהם ככה" (יט, ה).
- יח. "כי לא היה להם פחד רק בבואם בעיר מושב **המלכים**" (יב, יא).
- יט. "ובני בנימין היו **גבורים** ועריהם בצורות" (יט, ח).

4. בשמות עצים שאינם נוטים נטייה מורבעת

- כ. "ולשון נחשתי נסיתי וכל נחש נסיון ויש אומרים שהיה מנחש **בתרפים**" (ל, כז).
 כא. "והוא יראנו אחד **ההרים** ששם שנקרא ככה וצוהו להעלותו במקום ההוא" (כב, ב).
 כב. "והוא כדמות **תפוחים** ולהם ריח טוב" (ל, יד).
 כג. "לומר שהחזיק אותו **בנכסים** בשעת פטירתו שלא יערערו בו" (כד, י).
 כד. "אבל **מדרשים** הללו ענין אחר להם" (כח, יב).
 כה. "כי לה לבדה מסר אביה העדר והיא לבדה רועה אותם כל **הימים**" (כט, ט).

5. בשמות עצם ברבים שאינם נוטים כלל

- כו. "וכל שכן במדת **רחמים** שהוא שופט כל הארץ" (יח, כג).
 כז. "אבל כאשר הכו **בסנורים** את אנשי העיר ואמרו לו כי משחיתים אנחנו את המקום הזה" (יט, ח).

סיומת "-ין", שלה 32 היקרויות בלבד, היא החריגה, המסומנת, והיא תבוא על פי רוב בשמות תואר או בצורות בינוני או בשמות עצם הנוטים נטייה מרובעת:

- א. "ולא יודע על בוריו אלא מפי הקבלה עד משה רבינו מפי הגבורה ויודעיו **חייבין** להסתיר אותו" (א, א).
 ב. "והמים **מקיפין** על הארץ והאוויר מקיף על המים והאש מקיף על האוויר" (א, א).
 ג. "ויראה לי שהנקודה הזאת בלובשה הצורה והיתה בהו היא שהחכמים **קורין** אותה אבן שתיה" (א, א).
 ד. "לא יזקין בארץ שרשם ובעפר לא ימות גזעם אין **צריכין** לעובד וזומר שאילו היו **צריכין** עבודה אחרי שגורש האדם משם מי עבד אותם" (ב, ח).
 ה. "כי לא אמר הכתוב ויעבר אלהים רוח על המים ושכו המים שהיו **נובעין** מן התהום וינוחו" (ח, ד).
 ו. "שהיו דגי הימים שבתוך הארץ הקרובים מהם לאוקינוס בורחים שם בהרגישם רתיחת המים ו**ניצולין** מהם שם" (ז, כג).

- ז. "וטעם בעבור האדם כי בעבורו נענשו ואם אדם לא חטא היו הם **ניצולין** אף על פי שהשחיתו" (ח, כא).
- ח. "על דעתי כדבריהם כי הם ההרים הגבוהים ששם עושים אורות ומשיאין משואות להודיע החדשות" (יא, כח).
- ט. "לא כאשר עשו עמו באור כשדים שהיו **מבזין** ומקללים אותו" (יב, ב).
- י. "כי כן יקרא בלשון הקודש המקום שהנהרות מתפשטין בהם" (יד, ו).
- יא. "**שנותנין** להם זמן עשר שנים מעת ביאתם לארץ אולי בזכות הארץ יבנו" (טז, ג).
- יב. "שהיו קרובים אליו מן הצד האחר שלא כנגד הפתח והיו שם נצבים ולא היו **מתקרבין**" (יח, א).
- יג. "והלא ראוי הוא שיהיו ארבעים **מצילין** ארבעה ושלשים והעשרים יצילו לפי חשבון" (יח, כד).
- יד. "ואם **חייבין** הם לגמרי גם הוא יחפוץ במשפטם" (יח, יח).
- טו. "ודבר ברור הוא שלא היו **חייבין** מיתה בדין תורה" (יט, ח).
- טז. "אבל לפי המדרש **צריכין** אנו לומר" (כג, ב).
- יז. "להודיעו **שעתידין** לעמוד ממנו שנים עשר שבטים" (כח, יב).
- יח. "וטפלו אותה אל לשון הארמית שמתרגמין צדה "זוודין" (ל, כ).
- יט. "ובמשנה מלא 'תרווד' 'תרבד' 'בטבלא שאין לה לבזביז' במקומות **שונין** ממנו 'לזביז'" (ל, כ).
- כ. "והנכון דעת אונקלוס 'שחום' והוא קרוב לאדום וקורין אותו רו"ש" (ל, לב).
- אפשר לראות שבחלק גדול מן המקרים (כמו בדוגמות ז, ח, י, יא) שתי הסיימות משמשות בערבוביה.
- רק בשבעה מקרים סיומת -ין באה בשמות עצם שאינם נוטים נטייה מרובעת או אינם נוטים כלל:
- כא. "אבל רבקה הראת את אמה ה**תכשיטין** אשר נתנו לה כמנהג הנערות" (כט, ט).
- כב. "ואז אתן לך האחרת בעבודה אשר תעבוד עמדי לאחר ה**נישואין**" (כט, כא).

- כג. "קיום המינין לעד והנה לא נתיחד יום למאמר הזה" (א, יב).
- כד. "והביא לפניו המינין כולן וכל מין מהם שיקראנו האדם בשמו" (ב, יט).
- כה. "והרצון אשר לו בבריאת העולם עלה לפניו ורצה בקיום העולם במינין אשר ברא בו" (ח, א).
- כו. "מפני שאין בתולדתם להיותם בעלי גוונים כתישים והעזים" (ל, לה).
- כז. "והנה הוציאה מכל השלש סאין סלת נקיה מעט" (יח, ו).

הדוגמה האחרונה מאלפת במיוחד, שכן רמב"ן שינה מלשון הפסוק שהפירוש מתייחס אליו האומר "מְהָרִי שְׁלֹשׁ סָאִים קָמַח סֹלֶת" ובחר בסיומת החז"לית דווקא. הדבר נכון במידת מה גם לגבי המובאות הבאות, שבהן רמב"ן משתמש בצורה הנוטה במקרא בסיומת -ים וחותרמה בסיומת מלשון המשנה:

- כח. "והנכון דעת אונקלוס "שחום" והוא קרוב לאדום וקורין אותו רו"ש" (ל, לב).

בדוגמה האחרונה סיומת -ין משתלבת יפה בתופעה נוספת שהחלה בלשון המקרא והמשיכה ביתר עוז בלשון חכמים, והיא נטיית שורשי ל"א על דרך גזרת ל"י, כלומר "קורין" במקום "קוראים". כבר במופע היחיד של הצורה "קוראים" בלשון המקרא האל"ף נכתבת אך אינה נשמעת: "קָרָאִים אֶל ה' וְהוּא יַעֲנֵם" (תהילים צט, ו). בלשון חז"ל הושלם תהליך ההידמות ולה"פ אל"ף נשלה לגמרי, כמו "אלא שלימין קורין גדולה שהכבד תלויה בה" (תמיד ד, ג) (והשוו: הנמן תש"ם, עמ' 422), וזאת הצורה שאימץ רמב"ן בדוגמה זו. ההוכחה לכך שרמב"ן שאל את הצורה מן המשנה ולא עיבד את הצורה המקראית בעצמו היא שבמקרא משמעותה שונה, שכן היא מורה בפסוק המדובר על זעקה וצעקה לאל. גם בלשון חכמים משמעות זו משמשת, אך יחד איתה מצויה המשמעות של כינוי והענקת שם, כמו בדוגמה לעיל ממסכת תמיד. בדוגמה אחרת רמב"ן משתמש בסיומת -ין בפועל זה גם כשהוא נוטה כטבעו על דרך ל"א:

- כט. "שהיה נשיא אלהים בארץ אשר בא לגור שם והיחיד וכל העם היו קוראין לו אדוני" (כג, יט).

אף צורה זו מופיעה פה ושם במשנה באותה משמעות, כגון "לא היו קוראין אותן אלא אסופי שביעית" (סנהדרין ג, ג).

ל. "ואם סתם בני אדם מכירין כן מה יהיה ביצחק החכם והבקי" (כז, יב).

צורה זו באה בסיומת מ"ם פעמיים במקרא בעזרא (ג, יג) ובנחמיה (יג, כד).

לא. "וישראל עושין מלחמה שלא מן הדין וגם את פי ה' לא שאלו בזה" (יט, ח).

"עשים" (בכתיב הזה דווקא) באה במקרא 40 פעם, למשל "וְשָׁמְעוּ אֶת דְּבַרְיָךְ וְעָשִׂים אִינָם אוֹתָם" (יחזקאל לג, לב). ייתכן שהשימוש הנפוץ בפועל זה בצורן -ין בלשון חכמים (95 פעמים רק במשנה), הנובע מאופיו הסמנטי הכללי, הוא שהכריע בלשון רמב"ן את הכף לטובת הבחירה בצורה "עושין" דווקא.

ג. מסקנות

אפשר לקבוע כי לפי אמת המידה הלשונית הזאת, שרואה בחילופי מ"ם ונו"ן בצורן הריבוי סממן לשוני המעדיף רובד זה על פני רובד אחר, רמב"ן אוחז את לשון המקרא ודבק בה, אף על פי שפעמים מספר הוא חותם מילים מקראיות בסיומת המשנאית דווקא. בכך אין הוא נבדל משני הפרשנים שקדמו לו – רש"י ואבן עזרא.

כמו כן נראה כי סיומת "-ים" המקראית יפה בלשונו לכל הקטגוריות של צורני הריבוי, לעומת "-ין", שתחום תחולתה מצטמצם בעיקר לשמות הנוטים נטייה מרובעת או לתארים.

2. חילופי התפעל ונתפעל

א. רקע

הצורות "התפעל" ו"נתפעל" נבדלות זו מזו מבחינות רבות: מבחינה היסטורית, מבחינה מורפולוגית, מבחינה סמנטית, ובלשון ימינו אף מבחינה משלבית¹¹ ומבחינות נוספות.¹²

1. הבחינה ההיסטורית

מבחינה דיאכרונית, צורת "התפעל" היא האופיינית ללשון המקרא, ומקבילתה בלשון חכמים היא "נתפעל". הצורות הללו מאפיינות את רובדי הלשון הנזכרים אפיון מובהק, כלומר "התפעל" מצויה רק במקרא ו"נתפעל" מצויה רק בלשון חכמים, למעט מקומות ספורים במקרא, שגם אותם אפשר להסביר כווריאציה של בניין נפעל (גזניוס 1910, עמ' 153). המעבר בין הצורות מוסבר כהיקש של "התפעל" המקראי לבניין "נפעל", שנתן את אותותיו גם בנו"ן התחילית, שהחליפה את ת"ו התחילית, וגם בתנועת A בעה"פ, שהחליפה את התנועה המקורית E (סגל תרצ"ו, עמ' 118–120; ילון תשכ"ד, עמ' 15 ואילך; בר-אשר תשנ"ב ב, עמ' 124–125).

הסיבה להיקש הזה נעוצה במגמה המתחילה כבר במקרא, ובמסגרתה בניינים המציינים משמעות תיכונית שבין פעיל לסביל עוברים לציין משמעות סבילה. כפי שבניין נפעל עבר לציין את הסביל של קל ודחק החוצה את הסביל הפנימי של קל, כך גם התפעל הפך להיות הסביל של פיעל ודחק החוצה את פועל (פלורנטין תשנ"ב, עמ' 201–211). שינוי זה מוסבר כהתפתחות פנימית טבעית בעברית משום שמוצאים אותה גם בשפות אחיות אחרות – ערבית וארמית (בר-אשר תשל"ז, עמ' 88; שרביט תשס"ד, עמ' 45).

¹¹ על הבחינה המשלבית, שבה לא אעסוק כאן, ראו אצל בולוצקי תש"ע, עמ' 278.

¹² הכוונה בעיקר לתפוצת השימוש בהן, בכתב (ראו למשל אצל רשף תשס"ד, עמ' 130; בליבוים תשע"ב, עמ' 57; וויגדרסון 2015) בדיבור (ראו למשל אצל גונן ורשף תשע"ו, עמ' 66) ובכלל (שורצולד תשע"ז, עמ' 562).

2. הבחינה המורפולוגית

שתי הצורות בנויות מתחיליות שונות – ה"א להתפעל ונו"ן לנתפעל, וגם תנועת עה"פ של כל אחת מהן שונה: E להתפעל ו-A לנתפעל. על פי רוב, הבדלים אלו ניכרים רק בנטיית העבר של הפועל.¹³

3. הבחינה הסמנטית

גם מבחינת המשמעות אפשר להצביע על אילו הבדלים שהם בין שתי הצורות. בלשון המקרא מורה בניין התפעל על פעולה חוזרת, כמו "יִתְחַטֵּא" (=יחטא את עצמו, במדבר יט, יב), ועל פעולה הדדית, כמו "תִּתְרָאוּ" (=תראו זה את זה, בראשית מב, א), על העמדת פנים, כמו "וַיִּתְחַל" (=העמיד פני חולה, שמ"ב יג, ו) ולעיתים רחוקות אף על סבילות כבניין הסביל של פיעל, כמו "תִּתְהַלֵּל" (=יהללו אותה, משלי לא, ל) (מורג תשס"ט, עמ' 176; בלאו תש"ע, עמ' 218).

בלשון חכמים, שבה שימשה רק "נתפעל", מורה הצורה בעיקר על סבילות בהחליפה את בניין פועל: "גריסין שנתבשלו עם עדשים" (ערלה ב, ז), "שלא נתחתם גזר דין על אבותינו במדבר" (ערכין ג, ה). רק במיעוט המקרים נתפעל מורה על פעולה חוזרת או הדדית. לעיתים נדירות מציין נתפעל פעולה אקטיבית, כמו "נתקבלתי את גטי" (כתובות ו, ב) (שרביט תשס"ד, עמ' 47; והשוו: סגל תרצ"ו, עמ' 119–120, שמעריך אחרת את תפוצת השימושים).

להבדלי המשמעות שבין שני הבניינים נדרשו גם בולוצקי (תש"ע, עמ' 277–289) ושתיל (תשס"ט, עמ' 73–101). הם דנים בעיקר בעברית החדשה, אולם דבריהם יכולים להיות רלוונטיים גם לרובדי לשון אחרים של העברית. בולוצקי טוען כי "התפעל" עשויה להורות על התמקדות במקבל הפעולה הכוללת אינקואטיביות (כניסה למצב), פסיביות (כבלשון חז"ל),

¹³ בכתבי יד אחדים של המשנה (בר-אשר תשל"ז, עמ' 89 ואילך; קימרון תשל"ז, עמ' 144–157), של הספרי (בר-אשר תשע"ח, עמ' 255) ושל טקסטים מן הספרות הרבנית (קדרי תשל"ח, עמ' 190–202) מצויה תחילית הנו"ן גם בצורת בינוני, אך אלו מקרים חריגים שאין בהם ללמד על הכלל כולו.

פעולה חוזרת או פעולה הדדית. לטענתו, הוראותיו של צורת "נתפעל" מצטמצמות לאינקואטיביות ולפסיביות בלבד.

לטענת שתיל (תשס"ט, עמ' 73–75), שקרא את דבריו של בולוצקי בטרם פורסמו (שם, עמ' 75 הערה 5), מיון זה לוקה בחסר בכך שבקביעת המשמעויות על פי ממד הערכיות ועל פי מחלקות סמנטיות של פסיביות ואינקואטיביות בולוצקי מערב ניתוח מבני בניתוח סמנטי. שתיל מציע מיון אחר למשמעויות הצורות הנידונות, והוא מבוסס על קנה מידה פורמלי של ערכיות הפועל. בצורת "התפעל" הוא מבחין בין מבנים דו ערכיים ובין מבנים חד ערכיים. במבנים הדו ערכיים כלולים פעלים דו ערכיים, כלומר פעלים שיש להם הן משלים מבצע והן משלים של מקבל הפעולה, כמו "התעניין במוזיקה", "הסתמך על השוטה", וכן כלולה בהם ההדדיות, שבאה לידי ביטוי בפועל דו ערכי במשלים "עם" העשוי להישמט ברבים, כמו "התוכח עם אשתו". במבנים החד ערכיים כלולה הסבילות, שהיא תוצאה של טרנספורמציה של צורה אקטיבית ובה מקבל הפעולה הופך לנושא הדקדוקי, כמו "הסתפרתי"; פעולה חוזרת, שבה יש הפחתת ערכיות במבנה דו ערכי, כמו "התרחץ"; וכן אינקואטיביות, שהיא כניסה למצב או שינוי. לאינקואטיביות שני מבנים: מבנה דנומינלי, שבו שם עצם או שם תואר הופכים לפועל: הוא נהיה אלמן<התאלמן, הוא נהיה עצבני<התעצבן. המבנה השני הוא ייצוג אספקטואלי המנוגד לבניין פעל, ומייצג תהליך ולא מצב נקודתי, למשל: התבשל (תהליך) כנגד בושל (מצב נקודתי).

שתיל (שם, עמ' 78–79) מניח כי יש הבדל במידת האגנטיות, כלומר במידת מעורבותו של הנושא הדקדוקי בעשיית הפעולה, בכל אחת מן הצורות: צורת "התפעל" עשויה לבטא מידת אגנטיות רבה או מועטה, בעוד שהבחירה בצורת "נתפעל" מצמצמת את מידת האגנטיות למועטה בלבד. הבדל זה מתבטא, לדבריו, בבחירה בבניין "התפעל" כאשר הישות שהיא הנושא הדקדוקי היא ישות אנושית. כאשר אותה ישות היא דומם או ישות מופשטת, צפויה בחירה ב"התפעל" או ב"נתפעל".

עוד ניסיון להגדרת המשמעות של בניין התפעל נעשה בידי מור (תש"ס–תשס"א, עמ' 264–270), שבחן שימושים חדשים שלו בעברית החדשה והגיע לשלושה כאלו: הפיכת הישות

לשונה משהייתה קודם לכן, כמו "מתעלז", ביטוי למה שבין הישות לבין עצמה, כמו "התרסן", וביטוי ליחסי שלם-חלק או חלק-שלם בין ישויות, כמו "מתבחנים זה עם זה". למעשה, כל ההוראות שמור מזכיר כבר מוכרות, במינוח שונה, מהנוהג בלשון המקרא ובלשון חז"ל.

ב. לשון ימי הביניים

1. לשון התרגומים מערבית

לשון המתרגמים מכירה את שתי הצורות – גם את התפעל מלשון המקרא וגם את נתפעל מלשון חז"ל – בעיקר כתרגום לבניין החמישי בערבית. כך אנו מוצאים "כי בהם נתברר אצלנו שיש לנו מושל ומצוה" (הכוזרי ג, יז) ו"שכבר נתבאר ממעמד משה ואליהו" (הכוזרי ג, עג) כנגד "מאמרך אצל עמו כבר התבאר לי" (הכוזרי ב, ט), "אשר התברר אצלם המאמר ההוא" (הכוזרי א, כה), וכן "חייבים לשאול וממה נתהווה אדם זה" (מורה נבוכים א, עד) כנגד "ואחר כך באו אנשים אחרונים בספרד והתמחו במדעים מאוד" (מורה נבוכים ב, ט).

2. הלשון הרבנית

בספרות הרבנית שולטת ללא עוררין צורת "נתפעל". כך בלשון רמב"ם במשנה תורה, חיבור שרמב"ם התחייב בתחילתו לכותבו בלשון המשנה.¹⁴ רמב"ם עומד בהבטחתו, והוא משתמש בבניין זה אפילו בשורשים שלשון חז"ל אינה גוזרת מהם פעלים בו (אריאל 2018, עמ' 75), למשל: "נתחלפו לו כלים שלשבת בכלים שלחול" (ספר טהרה, הלכות מטמאי משכב ומושב, יג, ט), "ואברים ואמורים שלא נתאכלו" (ספר עבודה, הלכות תמידין ומוספין א, ו). הוא הדין במקורות אחרים מן הלשון הרבנית: "באותה שנה נתנבא יחזקאל בצורת" (פירוש חננאל בן חושיאל ליחזקאל מ, א), "והנה נתבאר בתורה ענש בטול המצוה" (שערי תשובה ג, יח). גם בספרות השו"ת יש נטייה מובהקת לשימוש בנתפעל (בצר תשס"א, עמ' 37).

3. לשון רש"י

רש"י נוקט כמעט תמיד את הצורה החז"לית "נתפעל", למשל:

א. "לאחר שנתעלל בה החזירה" (כט, ז).

¹⁴ "אחברו בלשון המשנה כדי שיקל זה לרוב" (רמב"ם בהקדמה לספר המצוות).

- ב. "הרבה חולים **נתרפאו** בו ביום" (כא, ו).
 ג. "אף על פי שמסר הקדוש ברוך הוא את הברכות לאברהם **נתיירא** לברך את יצחק"
 (כה, יא).
 ד. "ורוח הקדש נזרקה בה **ונתנבאה** שביום אחד ימותו" (כז, מה).
 צורת התפעל בלשון רש"י בפירושו לבראשית נדירה מאוד, והוא נוקט אותה רק כשמדובר בפועל "התפלל":

א. "**כשהתפללת** להקב"ה מה תתן לי ואנכי הולך ערירי לא **התפללת** אלא עליך" (טז, ה).
 בדוגמה הבאה משמשות שתי הצורות זו בצד זו:

- ב. "**נתנבא** שעתידין בניו להכשל שם על עון עכן **והתפלל** שם עליהם" (יב, ח).
 אין לדעת בבירור אם רש"י הושפע מן המקרא בבחירת בניין "התפעל" בשורש פל"ל, אך יושם אל לב כי צורה כזאת מצויה בלשון המקרא (דבה"ב ל, יח).

4. לשון אבן עזרא

בפירושו לבראשית אבן עזרא משתמש בשתי הצורות באופן שווה כמעט: עשרה מופעים לנתפעל ותשעה להתפעל. אלא שבניין נתפעל משמש בלשונו להוראה סבילה, ואילו בניין התפעל מורה על פעולה אקטיבית.

דוגמות לבניין נתפעל:

- א. "ונקרא כך **שנתערבו** בו הצורות" (א, ה).
 ב. "**נתקיים** ועמד השדה למקנה" (יז, כג).
 במובאה האחרונה נראה שאבן עזרא השתמש במכוון בצורה חז"לית בבואו לטפל במשמעות הפועל המקראי בפסוק "**ויקם** שדה עפרון" (כג, יז) כדי להביע את המשמעות באמצעות הבחנה בין שני הרבדים. שימוש זה השפיע כנראה גם על לשון הפירוש בקטע הבא:
 ג. "ומאז **נתקיים** השדה לאחוזת הקבר לו ולזרעו" (יז, יט).

ד. "על ידו **נתקיים** העולם" (ה, ה, כט).

ה. "ונפתחו חלונות האוצרות בשמים וירדו המים ו**נתבלבלה** הארץ" (ז, יא).

ו. "וכאילו נאספו ו**נתחברו** אצל השם" (ל, כג).

אפשר שבדוגמה האחרונה השימוש בנתפעל נגרר אחר הצורה מבניין נפעל הצמודה אליו ("נאספו"), שמתחילה בנו"ן אף היא.

ז. "**נתחברו** פה ל' זכרים ונקבות" (ל, לט).

ח. "**נתעברו**" (ל, לט).

ט. "כי לא היה יצחק נביא וברכתו לא **נתקיימה**" (כז, מ).

דוגמות לבניין התפעל:

א. "ויאמר רב סעדיה גאון אחר **שהתברר** לו שאין דבור ודעת" (ג, א).

ב. "וזה הי' סמוך לערב בעת **התנופף** רוח היום" (ג, ח).

ג. "שבירך אברם בתחלה בעבור **שהתנדב** להושיע" (יד, יח).

ד. "כי הוא **התנבא** על ירבעם בן יואש והוא היה בבית אל" (כח, יא).

ה. "להודיע הדברי' אחר **שהתהלכו** בארץ" (כח, יב).

ברקע לשון הפירוש האחרון אפשר שעומד הפסוק "**התהלכנו בארץ** וְהִנֵּה קַל הָאָרֶץ יִשְׁבֵּת וְשִׁקְטָת" (זכריה א, יא).

ו. "ויתכן **שהתפלל** ולא הגיע עת שמוע תפלתו" (ל, ב).

ז. "אם כן יודיענו מי **התפלל** על אשת פנחס" (לא, לב).

בשתי הדוגמות האחרונות אבן עזרא הולך בדרכו של רש"י ומאמץ אף הוא את הצורה "התפלל", המצויה כך במקרא (דבה"ב ל, יח).

ח. "שיגולו שם אבנים עד **שהתחברו**" (לא, מו).

ט. "ולפי דעתי יתכן **שהתעכב** בעיר שכם שנים רבות" (לג, כ).

י. "**התנבא** שיבא עליו גדוד והוא ינצחנו באחרונה" (מט, יט).

5. לשון הרמב"ן

א. הצגת הנתונים

מבחינה סטטיסטית, הצורה הדומיננטית בלשון רמב"ן היא בלי ספק צורת "נתפעל" המשנאית, ונמצאו לה 76 היקריות. להלן דוגמות מייצגות (עוד דוגמות יובאו בהמשך):

1. "ואמר כי שרה לא נתפייסה לו" (כט, ז).
2. "והנה נתאחר יפת ולא רצה הכתוב לומר שם ויפת וחם" (ו, י).
3. "אולי נחלשה מרוב הביאות ונתקררה בפתח עד האור ומתה שם" (יט, ח).
4. "ואפשר שנתכוון הכתוב לענין הזה" (ב, ט).
5. "אבל המים נתפשטו בכל העולם וכסו כל ההרים הגבוהים" (ח, יא).
6. "לרמוז כי שרה לא נתיאשה מאברם ולא הרחיקה עצמה מאצלו" (טז, ב).
7. "עד אשר נתמלא התהום כמו שהיה בתחלה" (ח, ד).
8. "ודבר השם לאברהם על כל הארץ היה ונתקיים רק בזרעו" (כג, יט).

לבניין "התפעל" המסומן שמונה היקריות בלבד, ובכולן הוא בא בניסיונות לשוניות מוגדרות:

1. כאשר הפועל מרמז למקור מקראי, קרוב לאותו קטע פירוש או רחוק ממנו

- א. "ירמוז לבית הראשון אשר התעשקו עמנו ועשו אותנו כמה מחלוקות" (כו, כ).
- הקטע מושפע מהפסוק המפורש שם: "וַיִּקְרָא שֵׁם הַבְּאֵר עֶשֶׂק כִּי הִתְעַשְׁקוּ עִמּוֹ" (בראשית כו, כ). זה מקור קרוב, כלומר מקור הלקוח מאותו הקשר טקסטואלי שלו נדרש רמב"ן.
- ב. "לאמר לפניו התהלכנו בארץ והנה יושבת בשלוח" (כח, יב).
- קטע זה בנוי בלשונו על הפסוק בזכריה א, יא: "הִתְהַלְכְנוּ בְּאֶרֶץ וְהִנֵּה כָּל הָאָרֶץ יֹשֶׁבֶת וְשִׁקְטָת". זה מקור רחוק שאינו שייך להקשר הטקסטואלי של הפירוש.
2. כשיש רצון להימנע מחזרה כפולה או משולשת על אותו עיצור (נ), מטעמים פונטיים
- ג. "כי עברו לפניו זכר ונקבה והתבונן בטבעם" (ב, כ).

כאן רמב"ן מעדיף את בניין התפעל, כי שימוש ב"נתפעל" היה יוצר קושי פונטי: "נתבונן". ייתכן שהסיבה לכך נעוצה גם בעובדה שמשקל "התפולל" כמעט אינו קיים בלשון חז"ל (שרביט תשס"ח, עמ' 178, הערה 10).

ד. "והתנצלו לאמר לו שלא הפרו הברית הראשונה שלא עשו עמו רק טוב" (כו, כט).

גם כאן הסיבה פונטית: הצורה "התנצלו" קלה יותר מבחינה פונטית מן הצורה "נתנצלו".

3. כאשר שורש הפועל הוא פל"ל

כפי שנזכר קודם, גם כאן תיתכן השפעה של המקרא, שהצורה "התפלל" מצויה בו (דבה"ב ל, יח).

ה. "פירש אונקלוס שהתפלל שם" (יב, ח).

בפירוש זה רש"י אומנם מביא דעה אחרת, אבל הבחירה ב"התפעל" היא בחירה לשונית שלו, שכן אונקלוס לא כתב בעברית אלא בארמית. בתרגום החוזר לעברית בחר רמב"ן את הצורה שבחר.

ו. "וחזר ונפל על פניו לכוין דעתו והתפלל על ישמעאל" (יז, ג).

ז. "איך נתאכזר הצדיק על שכיניו החונים עליו ולא ריחם ולא התפלל עליהם כלל" (יח, יח).

עם זאת, במקום אחד נמצא שורש פל"ל בבניין נתפעל דווקא:

ח. "כי יעקב אי אפשר שלא נתפלל על אשתו האהובה כי עקרה היא" (ל, א).

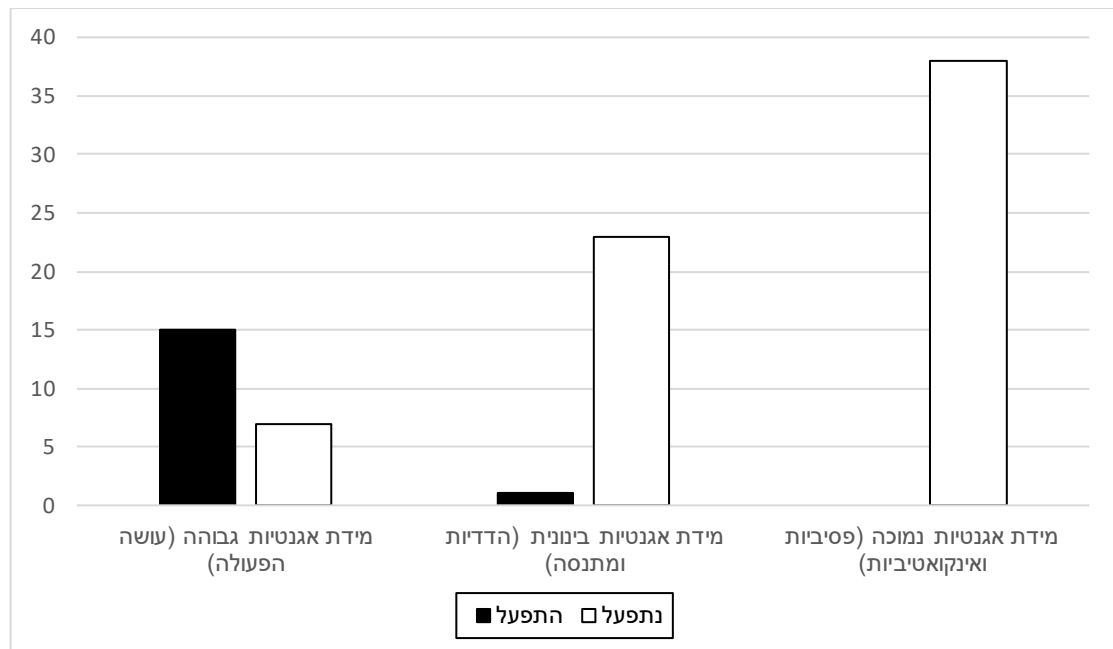
4. הוראות הבניינים "התפעל" ו"נתפעל" בלשון רמב"ן

בסעיף זה תיבדק בלשון רמב"ן ההכללה שנעשתה בידי חוקרים של העברית החדשה, ולפיה בניין התפעל מורה בעיקר על פעולה אקטיבית ואילו בניין נתפעל עשוי להביע בדרך כלל פסיביות או אינקואטיביות. האם המצב כך גם בלשון רמב"ן? שאלה זו חשובה כי מענה לה יאפשר לקבוע באיזו מידה משתקפת לשון המשנה בלשון רמב"ן בשימוש בבניין התפעל: האם

השפעת לשון המשנה על רמב"ן הייתה כה חזקה עד שגם את המשמעויות של בניין נתפעל,

נוסף על הצורה עצמה, הוא שאל ממנה?

כדי להשיב על כך מיינתי את הפעלים משתי הקבוצות – התפעל ונתפעל – לפי התפקיד הסמנטי שבו הם משמשים. לאחר מכן הכללתי את התוצאות ובדקתי כמה מהפעלים בבניין התפעל מורים על אקטיביות וכמה מהפעלים בבניין נתפעל מורים על פסיביות או על אינקואטיביות. יצרתי שלוש קבוצות של פעלים: קבוצה אחת שהפעלים בה בעלי מידת אגנטיות גבוהה, ובה כללתי את יחסת עושה הפעולה, קבוצה שנייה של פעלים שמידת האגנטיות שלהם בינונית, ובה כללתי את יחסת המתנסה בפעולה או החווה אותה וכן את יחסת ההדדיות, וקבוצה שלישית שבה פעלים במידת אגנטיות נמוכה, ובה כללתי את הפסיביות ואת האינקואטיביות. התוצאות מוצגות בתרשים (4).

תרשים מס' 4: התפלגות הבניינים "התפעל" ו"נתפעל" בלשון רמב"ן לפי מידת האגנטיות

מן התרשים ניכר שמה שנכון לגבי משמעויות נתפעל והתפעל בעברית החדשה נכון גם לגבי לשון רמב"ן.

כל הפעלים שמידת האגנטיות שלהם נמוכה גזורים בבניין נתפעל, 27 במשמעות פסיבית לחלוטין ו-11 במשמעות אינקואטיבית. כמו כן, 23 פעלים שלהם מידת אגנטיות בינונית גזורים בבניין זה.

דוגמות לפעלים פסיביים בבניין נתפעל:

1. "אם כן **נתבאר** מה שאמרנו בזה" (א, א).
מבנה העומק הוא: מישהו ביאר מה שאמרנו בזה.
2. "ולא **נתבארו** דברי אברהם עמהם כאשר **נתבארו** דברי משה רבינו בסוף" (יא, כח).
מבנה העומק הוא: מישהו (לא) ביאר דברי אברהם, מישהו ביאר דברי משה רבנו.
3. "ואם תבקש בריאה למלאכים שאינם גוף לא **נתפרש** זה בתורה" (א א).
מבנה העומק: מישהו (לא) פירש בריאה למלאכים.
4. "ונבנה הבית ביום ההוא ואז **נתקיימו** כל המצות" (ב, ג).
מבנה העומק: מישהו קיים כל המצות.
5. "והזכיר חם אחריו כי כן נולדו והנה **נתאחר** יפת" (ו, י).
מבנה העומק: מישהו איחר את יפת.
6. "שהוא לא היה יודע עד **שנתבשר** בכך" (יא, לב).
מבנה העומק: מישהו בישר לאברהם משהו.
7. "יותר ממה **שנתקללה** היא כבר בעונה וגם בזו הוסיפה לחטוא" (ד, יא).
מבנה העומק: מישהו קילל את האדמה.
8. "אין זה באותם **שנתברכו** מפי הקב"ה כי ברכת ה' היא תעשיר" (כה, לד).
מבנה העומק: הקב"ה בירך את הצדיקים.
9. "והיתה לו קהלה גדולה נקראת עדת ישראל ו**נתפרסמה** האמונה בהם ונודעה לכל עם וגם כי מימי אבותיו נתפרסמה בכל ארץ כנען" (יב, ח).
מבני העומק: מישהו פרסם את האמונה.
10. "אבל בעבור **שנתעלה** האדם בדמותו וצלמו" (ה, ג).
מבנה העומק: מישהו עילה את האדם.

דוגמות לפעלים אינקואטיביים בבניין נתפעל:

11. "אולי נחלשה מרוב הביאות ו**נתקררה** בפתח" (יט, ח).

12. "נתרבו בעלי נפש התנועה שבארץ" (א, כב).

13. "כי האור נברא לפניו יתברך ולא נתפשט ביסודות הנזכרים" (א, ד).

14. "ובניו הנולדים אחר המבול נתקצרו ימותם ושבנו לארבע מאות ותראה שהיה זה בהם

עד הפלגה וכאשר משל עליהם שני האוירות בהפלגה נתקצרו עוד ימיהם" (ה, ד).

כמו כן, רוב הפעלים הנגזרים בבניין "התפעל" הם בעלי מידת אגנטיות גבוהה, למשל:

15. "לאמר לפניו התהלכנו בארץ והנה יושבת בשלוח" (כח, יב).

16. "כי עברו לפניו זכר ונקבה והתבונן בטבעם" (ב, כ).

17. "והתנצלו לאמר לו שלא הפרו הברית הראשונה שלא עשו עמו רק טוב" (כו, כט).

18. "פירש אונקלוס שהתפלל שם" (יב, ח).

19. "וחזר ונפל על פניו לכוין דעתו והתפלל על ישמעאל" (יז, ג).

פועל אחד נגזר בבניין התפעל, ומידת האגנטיות שלו בינונית:

20. "ירמוז לבית הראשון אשר התעשקו עמנו ועשו אותנו כמה מחלוקות" (כו, כ).

למרות האמור, הבעת מידת אגנטיות גבוהה בבניין נתפעל אינה מן הנמנע כלל, ומספר לא

מבוטל של פעלים הנגזרים בבניין הזה – 15 פעלים – מורים על יחסת עושה הפעולה, למשל:

21. "ברדתו מן ההר נתישב בארצות ההם" (יא, ב).

22. "וישבו ביניהם ונתעכבו שם ימים רבים" (יא, כח).

23. "אז נתקיים "אל הארץ אשר אראך" ואז נתעכב וישב בה" (יב, א).

24. "כי יעקב אי אפשר שלא נתפלל על אשתו האהובה" (ל, א).

25. "ונפשם שבעה והם ישנים נתעוררו החכמים בזה" (כה, ח).

26. "ורבותינו נתעוררו בזה אמרו בבראשית רבה" (ב, ח).

27. "או שנולד בעיר ההיא או שנתישב בה מכותא" (יא, כח).

דוגמה לפועל הדדי הגזור בבניין נתפעל:

28. "היינו סבורים שנתערב זרעו בבני כנען" (י, ז).

דוגמות לפעלים ביחסת מתנסה הגזורים בבניין נתפעל:

29. "ואפשר שנתכוון הכתוב לענין הזה" (ו, ט).

30. "והזכיר הכתוב שרי אשת אברם לאברהם אישה לרמוז כי שרה לא **נתיאשה** מאברם" (טז, ב).

31. "ושחתה הארץ בלא רפואה לעולם מפני שבעבור טובה **נתגאו**" (יט, ה).

5. חידושים לקסיקליים בבניין נתפעל

מטרת סעיף זה היא לבדוק אם הבחירה של רמב"ן בבניין נתפעל, שהוזכרה לעיל, מצטמצמת רק לצורות שחודשו בלשון חז"ל או בלשון רמב"ן או שיש להן מקבילות גם בלשון המקרא בבניין התפעל. חשיבות בדיקה זו היא בהנחה שככל שרמב"ן ישתמש יותר בצורות נתפעל שבאות במקרא בבניין התפעל, כמו "נתיישב" שמצויה במקרא כ"התיישב", זיקתו הלשונית ללשון חכמים מתגברת, שהרי במקרים אלו עמדה לרשותו צורה מן המקרא, ואף על פי כן הוא דחה אותה וביכר את הצורה החז"לית על פניה. נמצאו 12 צורות כאלו, והן מפורטות להלן:

1. "נתחבאו"

"ואמר כי אף על פי כן **נתחבאו** מפני מערומיהם" (ג, ו).

הצורה המקבילה מופיעה בשמ"א יד, יא: "הִנֵּה עֹבְרִים יֵצְאִים מִן הַחַרְיִם אֲשֶׁר הִתְחַבְּאוּ שָׁם".

2. "נתאוה"

"וכשראה אותם מזווגים זה עם זה **נתאוה** להם" (ב, כ).

הצורה המקבילה באה במשלי כא, כו: "כֹּל הַיּוֹם הַתְּאוּהַ תִּתְאוּהַ וְצַדִּיק יִתֵּן וְלֹא יִחְשָׁה".

3. "נתעוררו"

"ואולי בזה **נתעוררו** רבותינו" (א, יא; ועוד שלוש פעמים).

הצורה המקבילה, אם כי לא בנטיית אותו גוף, מצויה באיוב לא, כט: "אִם אֶשְׁמַח בְּפִיד מְשֻׁנְאֵי וְהִתְעַרְרֵי כִּי מֵצְאוּ רָע".

4. "נתפלל"

"כי יעקב אי אפשר שלא **נתפלל** על אשתו האהובה" (ל, א).
 הצורה המקבילה מצויה בדבה"ב ל, יח: "פי **התפלל** יחזקיהו עליהם לאמר ה' הטוב יכפר בעד".

5. "נתגדל"

"בעבור כי גדולתו אשר **נתגדל** בה בארץ פלשתים במקנה ובעבודה" (כו, יד).
 הצורה המקבילה מופיעה בשינוי גוף ביחזקאל לח, כג: "**והתגדלתי** והתקדשתי ונודעתי לעיני גוים רבים".

6. "נתברכו"

"אין זה באותם ש**נתברכו** מפי הקב"ה כי ברכת ה' היא תעשיר" (כה, לד; ועוד פעמיים).
 הצורה המקבילה מצויה כמה פעמים במקרא, למשל בבראשית כב, יח: "**והתברכו** בזרעך כל גווי הארץ".
 כאן ראוי לציין שיש הבדל במשמעות שני הפעלים: "נתברכו" הוא פועל סביל (הקב"ה בירך אותם) ואילו "התברכו" משמש בפסוק כפועל חוזר (יברכו את עצמם).

7. "נתערב"

"היינו סבורים ש**נתערב** זרעו בבני כנען" (י, ז).
 הצורה המקבילה מופיעה בעזרא ט, ב, וגם שם נושא הפועל הוא "זרע" והפועל מורה על התבוללות: "**והתערבו** זרע הקדש בעמי הארצות". בדוגמה הזאת הייתה לרמב"ן אפשרות להשתמש בצורה המוכנה והמזומנת לו מן המקרא ואף מצויה שם באותה משמעות שלה הוא נדרש, ואף על פי כן הוא דחה את הצורה המקראית ובחר בצורה החז"לית.

ג. מסקנות

מבדיקת חילופי "התפעל" ו"נתפעל" בלשון רמב"ן עולות שלוש מסקנות עיקריות:

1. הצורה השכיחה בלשון רמב"ן היא "נתפעל", ובכך לשונו קרובה יותר למשנה מאשר ללשון המקרא, כמו לשון רש"י והלשון הרבנית ושלא כמו לשון אבן עזרא. "התפעל" באה פעמים מעטות ובנסיבות מוגדרות.

2. רמב"ן נוטה לייחד את "נתפעל" בעיקר לפעלים שמידת האגנטיות שלהם נמוכה, כלומר למשמעויות סבילות ואינקואטיביות, כמו בלשונו של אבן עזרא, וכמו שצורה זו משמשת בלשון המשנה.

3. רמב"ן משתמש בבניין "נתפעל" גם כשעומדת לרשותו צורה מקראית מקבילה, מה שמחזק את זיקת לשונו ללשון חכמים.

3. בניין פעל

א. מטרת הפרק ושיטת המחקר

כבר הזכרתי שבלשון חכמים התגבר בניין "נתפעל" כסביל חיצוני של פיעל ודחק החוצה את פֶּעַל. זה האחרון נותר בשימוש רק בצורות בינוני ובשמות תואר (פרץ תשכ"ז, עמ' 37), כמו בצירוף "מחוסר בגדים" (זבחים ב, א), אך במערכת הפועלית כבר לא הייתה לו דריסת רגל.¹⁵ מטרת פרק זה היא לערוך בדיקה משלימה לזו שנערכה בפרק הקודם ולבדוק אם גם בלשון רמב"ן משמש בניין "נתפעל" כביטוי הבלעדי לסבילות של בניין פיעל, או ששתי הצורות – נתפעל ופועל – משמשות זו לצד זו. לצורך כך ליקטתי מלשון רמב"ן את כל הפעלים הטהורים הגזורים בבניין פועל והשוויתי את שכיחותם לשכיחות הפעלים ב"נתפעל" המורים על סבילות ושנבדקו בפרק הקודם.

ב. הממצאים

1. הלשון המשוערבת – הכוזרי כמבחן

בספר הכוזרי נוטים 22 שורשים בבניין פועל בעבר או בעתיד, ולהם בסך הכול 36 מופעים: דב"ר, בק"ש, גד"ל, גנ"י, דמ"י, הפ"ך, חב"ר, יח"ס, יע"ד, כנ"י, כפ"ר, לק"ח, נס"י, נק"ד, נת"ח, ספ"ר, צו"י, רח"ם, שב"ח, של"ח, שני". מדובר בתפוצה מצומצמת מאוד, בייחוד בהשוואה למופעים הרבים של בניין התפעל בחיבור זה הגזורים מ-203 שורשים שונים.

2. הלשון הרבנית – ספר שערי תשובה וספרות השו"ת כמבחן

בספר "שערי תשובה" לרבי יונה גירונדי בסך הכול 12 מופעים לפעלים טהורים בבניין פועל מ-11 שורשים. רוב ההיקריות נשענות על סגנון מקראי, המשתלב היטב בלשון הספר, למשל: "פן יבולע לרבים קל זנותה" (שערי תשובה ג, צה) על דרך "פן יבלע למלך" (שמ"ב יז, טז), או

¹⁵ יש שמכנים בכלל את צורת הבינוני של פועל במשנה "בינוני סביל" (כמו בר-אשר תשע"ח, עמ' 261), כך שלדידם בניין פועל אינו קיים בלשון חכמים אפילו מבחינת המינוח.

"המלאך המוכיח מלאך אכזרי **ישלח** בו" (שערי תשובה ב, יא) על לשון "אך מרי יבקש רע ומלאך אכזרי **ישלח** בו" (משלי יז, יא).

גם בלשון השו"ת בניין פועל, כהמשך ישיר ללשון חז"ל, אינו קיים "אלא בשרידים מועטים" (בצר תשס"א, עמ' 38), כמו "ואם יקום **ופורש** שבועתו" (שו"ת חתם סופר ה, א).

3. לשון רש"י

בלשון רש"י לבראשית לא נמצאו פעלים טהורים מבניין פועל.¹⁶ בשאר פירושו לתורה מצויים רק 10 פעלים בעבר ובעתיד מתשעה שורשים שונים, למשל: "ואותה חניה **אורעה** בחודש הראשון" (פירוש לבמדבר כ, א), "שמשיעשו כן **יכפר** להם העון" (דברים כא, ח). פעמיים השימוש בצורה זו מושפע בבירור מן המקרא, כך בפירוש רש"י על המילים "אשר יוסך בהן": "אשר **יכסה** בהם" (שמות כה, כט). רש"י ביקש להבהיר את משמעות הפועל "יוסך" באמצעות פרפרזה לפסוק, ובהקשר כזה ראוי לבחור בצורה מקראית הקרובה ללשון הפסוק. גם הפירוש "אבל לא **פורש** להם באיזו מיתה" (לויקרא כד, יב) מושפע מלשון הפסוק "כי לא **פרש** מה יעשה לו" (במדבר טו, לד).¹⁷

4. לשון אבן עזרא

גם בפירוש אבן עזרא לבראשית לא נמצאו פעלים ב"פועל", ולכן הרחבתי את החיפוש. בפירושו לשאר ספרי התורה נמצאו 12 פעלים כאלו, למשל: "והנה לא פירש בתורה אם **תקובל** עדות השאר" (דברים יז, ו), "צריכים אנו לקבלה מאיזה מקום יקח ומתי **יבוקש**" (ויקרא כג, יז), "והם שלחו לשונם לנשוך כן **שולח** בהם" (במדבר כא, ו).

¹⁶ את הצורה "לוקחה" בפירוש רש"י לבראשית כ, ב: "לפי שכבר **לוקחה** לבית פרעה על ידי" יש לפרש לא כבניין פועל אלא כסביל של קל, שכן היא מושפעת מלשון הפסוק "**ותקח** האשה בית פרעה" (בראשית יב, טו) שבאותו הקשר. ורש"י היה מודע היטב להבדל שבין סביל פנימי של קל לבין בניין פועל, כמוכח מפירושו לשמות ג, ב.
¹⁷ אומנם מדובר בשני סיפורים שונים לחלוטין (המובאה בויקרא היא בעניין המקלל משבט דן ואילו זו במדבר עוסקת במקושש עצים ביום השבת), אבל הם דומים בתוכם: איש מישראל חוטא, ואין יודעים מה עונשו.

5. לשון רמב"ן

בכל הקורפוס הרחב של פירוש רמב"ן לשלושים הפרקים הראשונים בספר בראשית נמצאו רק שלושה מופעים של בניין פועל (לכל היותר), ומבחינה סטטיסטית מדובר בשכיחות אפסית:

א. "ואנשי דור המבול בחטאם **גורשו** מן העולם כולו והצדיק בהם לבדו נמלט הוא ובניו" (א, א).

לא ברור מדוע נקט כאן הרמב"ן את בניין פועל, שאומנם מופיע במקרא בשורש זה באותה צורה בדיוק (שמות יב, לט), ולא השתמש בפועל המקראי "נגרש" (למשל ביונה ב, ה), הגזור בבניין נפעל, השכיח אצל רמב"ן (למשל "נמלט" במובאה א, ועוד רבים).

ב. "והנה עתה שהיתה לו בחירה שמר העץ הזה ממנו כי מתחילה לא היה עושה אלא מה שיצוה" (ג, כב).

אף היקרות זו מסופקת, שכן בהיעדר ניקוד אפשר לקרוא את "יצוה" כפועל הגזור בבניין פיעל (יצוה), ואז נושאו היא הישות המצווה, כלומר האל, שהוא גם נושא המשפט הקודם.

ג. "כי הכתוב יספר בבני הצדיקים תולדותם ומספר חייהם להודיע כי זרע צדיקים יבורך" (כה, יז).

מי שבקי בספרות המקרא יוכל להבחין שהשימוש האחרון אינו מקורי לחלוטין והוא נגזר מן הפסוק "דֹר יִשְׂרָאֵל יְבָרֶךְ" (תהילים קיב, ב). גם הסגנון הגבוה והמליצי בקטע זה מצריך שימוש בלשון מופת מקראית דווקא.

ג. מסקנות

נמצאנו למדים שבניין פועל היה מחוץ למערכת הפועל בלשון רמב"ן, לפחות בפירושו לבראשית, ואת מקומו כסביל הפנימי של פיעל תפס בניין נתפעל, כפי שהראיתי בפרק הקודם. היחס בין מספר ההיקרויות של "נתפעל" במשמעות סבילה ובין מספר ההיקרויות של "פועל" עומד על 27–3 לטובת בניין נתפעל, ולא ספרתי אלא את הפעלים בנטיית העבר של הבניין האחרון, כך שלמעשה הפער בין שכיחות שני הבניינים גדול עוד יותר. זאת ועוד: בשלושה

מופעים אלו מספר התבניות שווה למספר התמניות, כלומר כל צורה מופיעה רק פעם אחת
ובנסיבות של לשון מליצית וגבוהה, מה שמחליש עוד יותר את מעמדו של בניין פועל בלשון
רמב"ן.

4. עבר פשוט בתחילת משפט

א. רקע

1. מערכת הזמנים בלשון המקרא

עיון קל בספרי דקדוק של המקרא (גזניוס 1910, עמ' 309–352; קימרון תש"ם, עמ' 1 ואילך; ז'און ומוראוקה 2009, עמ' 325 ואילך; בלאו תש"ע, עמ' 174) מגלה כי לשון המקרא מעמידה מערכת פועל מסועפת ומרובת צורות: "קטל", "יקטל", "נקטל", "נ+קטל", "נ+יקטל", "אקטלה" ועוד. מערכת זאת מתאפיינת באי סדירות מבחינת ה"זמנים" שהצורות מורות עליהם: אספקט אחד של פעולה יכול להיות מובע על ידי יותר מצורה אחת, וצורה אחת יכולה להורות על יותר מאספקט אחד (השוו הנדל 1996; קוק 2002).¹⁸

2. מערכת הזמנים בלשון חז"ל

כבכל תחומי הלשון, גם במערכת הפועל והזמנים חלו שינויים של ממש במעבר מלשון המקרא ללשון חז"ל. בלשון חז"ל הצטמצמה מערכת הצורות הפועליות הצטמצמות ניכרת, אם כי נוספו לה צורות מעטות חדשות (סגל תרצ"ו, עמ' 123–124; פרץ תשכ"ז, עמ' 37–39; שרביט תש"ם, עמ' 111; מישור תשמ"ג, עמ' 18–19; אזר תשנ"ה, עמ' 1 ואילך). הצטמצמות צורות הפועל הביאה לסדירות מסוימת בשימוש שלהן, כלומר בזמנים שאותם הן מייצגות. אפשר לדבר על שלושה זמנים עיקריים בלשון חז"ל, שיש להם צורות מוגדרות המביעות אותם (סגל תרצ"ו, עמ' 124–125; רוזן 1956, עמ' 57; שרביט תש"ם, עמ' 111; מישור תשמ"ג, עמ' 22; אזר תשנ"ה, עמ' 2): עבר, הווה ועתיד.¹⁹

¹⁸ לסקירה נרחבת על מערכת הפועל המקראית ולמיון מקיף של הצורות המשמשות בה ראו למשל את עבודות של קוק (2002) ואת מאמריהם של הנדל (1996), של ג'נטרי (1998) ושל אנדרסן (2002).

¹⁹ המעמד של הבינוני בלשון חז"ל כזמן ככל הזמנים, שלא כבמקרא, מומחש היטב במובאה הבאה ממסכת אבות, שבה משמש הבינוני חלק ממערכת זמנים סדורה שיש בה עבר, הווה ועתיד: "דע מאיין באתה ולאיינ אתה הולך ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון" (אבות ג, א).

3. מערכת הזמנים בלשון ימי הביניים של יהודי אשכנז

לשון ימי הביניים של יהודי אשכנז שבתחום השפעת הגרמנית, שלפי חזן (1999, עמ' 170), לשון הרמב"ן קרובה אליה בסגנונה, מכירה שלושה זמנים המבוססים על המצוי בלשון חז"ל – עבר, הווה ועתיד, אם כי נוספים עליהם אספקטים ייחודיים שהם פרי השפעת הגרמנית (רבין תשכ"ה, 114–115). בלשון זו עבר מבוטא באמצעות "קטל" או "היה קוטל", הווה באמצעות "קוטל", ועתיד באמצעות "יקטול", "יהיה קוטל".

4. פעולה חד פעמית בעבר בפתיחת משפט

אחד השינויים הבולטים במערכת הפועל בלשון חכמים לעומת לשון המקרא הוא היעלמות צורת "ויקטול" ו"וקטל" להבעת פועל בעבר בפתיחת משפטי חיווי ושימוש בצורת "קטל" תחתיה. בנדויד (תשכ"ז, עמ' 884 ואילך) מיטיב להדגים מעבר זה בתרגילי תרגום של טקסטים מקראיים ללשון חז"ל ולהפך. נתבונן בדוגמות הבאות הלקוחות משם:

הטקסט המקראי	ה"תרגום" ללשון חכמים	המקור במקרא
א. "וַיֵּרֶד אַבְרָם מִצְרִימָה לְגֹר שֵׁם"	"וַיֵּרֶד אַבְרָם לְמִצְרַיִם לְדֹר שֵׁם"	בראשית יב, י
ב. "וַיִּשְׁמַע מֶשֶׁה אֶת הָעַם בּוֹכִים לְפַתַּח אֹהֶלוֹ"	"וַיִּשְׁמַע מֶשֶׁה אֶת הַבְּרִיּוֹת שֶׁהֵם בּוֹכִים בְּבֵתֵיהֶם כֹּל אֶחָד וְאֶחָד"	במדבר יא, י
ג. "וַיְהִי שֵׁם שְׁלוֹשָׁה בְנֵי צְרוּיָה"	"(ו)הִיוּ שֵׁם שְׁלוֹשָׁה בְנֵים שֶׁל שִׁמְ"ב, ב, יח צְרוּיָה"	
ד. "וַיַּעֲמְדוּ עַל רֹאשׁ גִּבְעָה אַחַת"	"וַיַּעֲמְדוּ עַל רֹאשָׁה שֶׁל גִּבְעָה שִׁמְ"ב, ב, כח אַחַת"	
ה. "וַיַּעַשׂ לוֹ אַבְשָׁלוֹם מִרְכָּבָה"	"וַיַּעַשׂ לוֹ אַבְשָׁלוֹם מִרְכָּבָה שִׁמְ"ב טו, א וְסוּסִים"	

המתרגם המיר את הצורות "וַיֵּרֶד", "וַיִּשְׁמַע", "וַיְהִי", "וַיַּעֲמְדוּ", "וַיַּעַשׂ" המקראיות ב"וַיֵּרֶד", "שמע", "היו", "ועמדו", "עשה" החז"ליות. והינה כמה דוגמות אותנטיות מלשון חכמים: אין המשנה מספרת "ויאמר נחום הליבלר" או "וידחוף אחד מהן את חברו", אלא "אמר נחום

הליבלר" (פאה ב, ו), "דחף אחד מהן את חבירו" (יומא ב, ב). אומנם גם במקרא מצויה פה ושם צורת קטל בפתיחת משפט בתפקיד דומה, כמו: "בֹּא פֹל מֶלֶךְ אֲשׁוּר עַל הָאָרֶץ" (מל"ב טו, יט), אך היא נדירה בו, ולרוב צורת "ויקטול" היא אשר מביעה עבר פשוט בתחילת משפט (ראו אצל גזניוס 1910, עמ' 309–352; קימרון תש"ם, עמ' 1 ואילך; ג'נטרי 1998, עמ' 13; ז'ואן ומוראוקה 2009, עמ' 325 ואילך). לפנינו, אם כן, עוד סממן לשוני העשוי להאיר את בחירתו הסגנונית של רמב"ן בין הרבדים שקדמו לו: צורת "ויקטול" המקראית לעומת צורת "קטל" המשנאית בפתיחת משפטי חיווי. כפי שהובהר, הלשון האשכנזית-צרפתית הקרובה לרמב"ן בחרה בצורה מלשון חז"ל. כעת אבדוק אם רמב"ן הלך בעקבותיה, אך קודם לכן אבדוק את הסוגיה בלשון כותבים ופרשנים מימי הביניים שקדמו לו.

ב. לשון ימי הביניים

1. לשון התרגומים מערבית

מעיון בחלק נרחב מספרות התרגומים מערבית עולה שימוש בצורת "קטל" בתחילת משפטי חיווי להבעת העבר בתחילת משפט: "וזכרתי מה ששמעתיו כבר" (הכוזרי א, א), "אמר הכוזרי" (הכוזרי א, ב), "אמר הפילוסוף" (הכוזרי א, ג), "והסתפקתי בהזכרת יסודות האמונה" (מורה נבוכים, פתיחה), "ונתחייב לאכול הגרוע שבמאכלים" (מורה נבוכים א, ב).

2. לשון יהודי אשכנז וצרפת

כאמור, לשון זו מכירה שתי צורות להבעת העבר – "קטל" ו"היה+קוטל", אם כי רושה מלשון חז"ל ואם בהשפעת השפה המדוברת. לצורך הדיון הנוכחי הרי שמדובר בצורה אחת, כיוון שגם "היה קוטל" פותחת בפועל בצורת "קטל" (ומקבילתה "ויהי קוטל"). כך בא בספר חסידים, למשל: "והיתה עבודה זרה על שער העיר, וברחו הסוסים שלא ברצון בעל העגלה והוליכו העגלה דרך פרצת כותל העיר" (ספר חסידים, תלב).

3. לשון רש"י ואבן עזרא

במשפטים שבהם רש"י ורמב"ן מקדימים את הנושא לנשוא שאלת הבחירה בין שני רובדי הלשון אינה רלוונטית, שכן הפועל אינו פותח את המשפט. במשפטים שבהם הנושא טבוע בתוך פועל הפותח את המשפט אין רש"י ואבן עזרא משתמשים שימוש פעיל, חי וטבעי בצורת

"ויקטול" כלל בפירושם לבראשית. לעיתים רחוקות הם מעלים צורה זו בדיון היפוטי על נוסח חלופי לנוסח הפסוק שהם מפרשים (למשל: "ולא כתיב ויבראו", רש"י על בראשית א, כו), אך בלשונם הטבעית והשגורה בפירוש שנבדק הם מנצלים את צורת הפועל מלשון המשנה, הרווחת בלשון הכותבים היהודים באשכנז ובצרפת:

- א. "אמר להם הן עוד היום גדול" (רש"י על כט, ז).
- ב. "קנאה במעשיה הטובים" (רש"י על ל, א).
- ג. "נתפצר ונתפייס ונתפתה לו" (רש"י על כה, כא).
- ד. "הלך אל דודו ולקח בתו ושמה בשמת גם מחלת" (אבן עזרא על כז, מו).
- ה. "ולקח שמעון כי כאשר יחטאו רבים הגדול שבהם בשנים יענש יותר ועזב ראובן כי הוא הצילו" (אבן עזרא על מב, כג).
- ו. "בקש לברכם ונתסלקה שכינה ממנו" (אבן עזרא על מח, ח).

גם בפירושו לשאר ספרי המקרא רש"י נוקט על פי רוב צורת "קטל" בהקשר הנידון. רק לעיתים נדירות הוא משתמש ב"ויקטול", כמו בפירושו לישעיהו לז, ט: "קבל דברי השלוחים וייטבו בעיניו לתת לב להסתלק מעל ירושלים" (בצר תשס"א, עמ' 108). הסגנון המליצי שבפירוש זה, המתבטא גם בצירוף "לתת לב" (שמקורו בקהלת א, יז), בולט במיוחד לאור העובדה שרש"י אינו נוהג בדרך כלל להשתמש בצורת "ויקטול" בכתיבתו.

4. לשון רמב"ן

בבדיקתי אתמקד בשתי הצורות "ויקטול" ו"קטל" ואבחן את כמות השימוש ואת אופן השימוש של רמב"ן בהן.

בהיעדר ניקוד, בחלק מהמקומות קשה להכריע אם מדובר ב"ויקטול" או ב"ויקטול", ולכן הבאתי רק את המקרים המוחלטים, ואת המסופקים השמטתי.

א. צורת "קטל"

ברוב המקרים של המקרים רמב"ן נוקט "קטל" כבלשון חכמים וכנהוג בתקופתו ובמקומו, ורק ב-21 פעמים הוא משתמש ב"קטל" המקראי. השימושים החז"ליים מרובים הם, ולא נביא כאן אלא מקצתם:

1. "ואמר יהי אור ויהי אור וגזר עליו שיעמוד כמידת הראשון" (א, ד).

בדוגמה הזאת ניכר שימוש בצורה מלשון המשנה ("ואמר") אף שפסוקית המושא שלו, "יהי אור", היא ציטוט מן המקרא (ד, ד).

2. "ועמד לפניו כמידת לילה" (א, ד).

3. "וגזר על המים שיקוו במקום אחד מסובב כל הפאות וגזר על העפר שיעלה עד שיראה על המים" (א, ט).

בדוגמה האחרונה משתלבת יפה הצורה החז"לית בשורש גז"ר, שאומנם נמצא במקרא במשמעות שאליה מכוון הרמב"ן, אך נפוץ הרבה יותר בלשון חכמים (השוו עמ' 216).

4. "החל ממנו כי הוא הבכור ונתן אחריו חם" (י, ב).

5. "נראה אליו השם ונתן לו הארץ" (יב, ו).

6. "ונשבע לו ואחר כן מכרה לו ונתן לו המחיר או הנזיד שבקש" (כה, לג).

7. "וצוה אותו וקראת את שמו יצחק בעבור הצחוק שעשה אברהם" (יז, יז).

8. "ולא נתקיימה נבואתו וחשב כי חטאיו מנעו הטוב" (טו, ב).

9. "אולי נחלשה מרוב הביאות ונתקררה בפתח עד האור" (יט, ה).

בדוגמה האחרונה מתמזגים שני יסודות חז"ליים בצורה המודגשת: בניין נתפעל ושימוש ב"קטל" להבעת פועל בעבר בתחילת משפט.

10. "והשיב לו כל רכוש סדום שהוא שלו וכל רכוש עמורה" (יד, כ).

11. "ונעשה לה הנס בפעם הראשונה" (כד, יז).

12. "או שהללוה אל המלך עצמו ושלה ולקחה" (יב, טו).

13. "גם אותו החטיא היין והביא אותו לידי בזיון וקללת זרעו" (ט, כו).

14. "ולקח החלק האחד עמו ורדפו אחריהם בכל הדרכים והכנס עד חובה אשר משמאל

לדמשק" (יד, טו).

המשפט השלישי בדוגמה האחרונה הוא מעין תרגום של הפסוק "וַיִּחַלֵּק עֲלֵיהֶם לִילָה הוּא וְעַבְדָּיו וַיִּכֶם וַיִּרְדְּפֵם עַד חוֹבָה אֲשֶׁר מִשְׁמָאל לְדַמְשֶׁק" (יד, טו) מלשון המקרא ללשון חכמים, לפחות בכל הקשור לזמני הפועל.

ב. צורת "ויקטול"

השימוש בצורה המקראית להבעת פעולה חד פעמית בעבר נעשית בלשון רמב"ן בדרך כלל במסגרת השפעה מקראית, כלומר רמב"ן נסמך על לשון הכתוב ומחקה אותה. בחלק מהמקרים מדובר על מקור קרוב וקשור לפירוש, ובחלק מן המקרים אין המקור קשור לפסוק המפורש. טבלה (3) מציגה את כל המקרים הללו (ייתכן יותר ממקרה אחד בכל קטע).

טבלה מס' 3: שיבוצים מקראיים בעבר פשוט בתחילת משפט

לשון רמב"ן	לשון המקרא
1. "וכאשר לא מצא בתוכם עזר לעצמו" "וַיִּפֹּל ה' אֱלֹהִים תַּרְדְּמָה עַל הָאָדָם וַיִּישָׁן" נעצב ויישן והאלהים הפיל עליו (ב, כא).	תרדמה שלא ירגיש בהסרת צלע מגופו" (ב, כ).
2. "והנה זו מדה כנגד מדה כי היא נתנה" "וַתֵּתֶן גַּם לְאִשָּׁה עֵמָה וַיֹּאכַל" (ג, ו).	גם לאישה ויאכל במצותה" (ג, ז).
3. "ואמר מכל אשר בחרבה מתו הוסיף" "וַיִּמַס לְבַב הָעָם וַיְהִי לְמִים" (יהושע ז, ה).	לאמר וימח שנמחו הגופות ויהיו למים" (ז, כג).

4. "כי אז העביר השם רוח קדים עזה כל "ויזלך ה' את הים ברוח קדים עזה כל הלילה וישם את המים לחרבה" (כד), הלילה וישם את הים לחרבה" (שמות יד, ד). (ד). (כא).
5. "ויקר מקרה התיבה שהיתה בארץ "ויקר מקרה חלקת השדה לבעז" (רות ב, אררט בחדש השביעי (ג).
- ותנח על ראשי ההרים ההם" (כד, ה). "ותנח התבה [...] על הרי אררט" (ח, ד).
6. "וכאשר ראו אותה ויהללו אותה אל "ויראו אתה שרי פרעה ויהללו אתה אל פרעה לוקחה אל ביתו" (יב, יא). פרעה ותקח האשה בית פרעה" (יב, טו).
7. "כי לא באו המלאכים אל ביתו ולא "ויעש להם משתה אפה להם מצות ויאכלו" (יח, א). ומצות אפה ויאכלו" (יט, ג).
8. "ולא נתכוונו למיתה שלה וגם לא מתה "ויתעללו בה כל הלילה עד הבקר בידם וישלחוה מאתם כעלות השחר" וישלחוה בעלות [פעלות] השחר" (יט, ח). (שופטים יט, כה).
9. "וביום השלישי גזרו תענית "ויעלו כל בני ישראל וכל העם ויבאו בית ויצומו ויבכו לפני ה' והקריבו עולות" אל ויבכו וישבו שם לפני ה' ויצומו ביום (יט, ח). (שופטים כ, כו).
10. "כי שם בבואם מצרימה ויראו המצרים את האשה כי יפה היא ויהללו אותה אל השרים ואל המלך" (כ, ב). פרעה ותקח האשה בית פרעה" (יב, טו).
11. "יחזור על לבן שעשה עם אורחיו דרך "ויבא האיש הביתה מוסר ויפתח גמליהם ויתן להם תבן ומספוא ונתן מים" (כד, לב). ומים לרחץ רגליו" (כד, לב).
12. "ואחרי כן חזר והעשיר בארץ פלשתים עד כי גדל מאד ויקנאו בו שרי פלשתים" (כה, לד). "ויהי לו מקנה צאן ומקנה בקר ועבדה רבה ויקנאו אתו פלשתים" (כו, יד).

13. "סתמוהו פלשתים עם האחרים וישב וַיֵּשֶׁב יַצְחָק וַיַּחְפֹּר אֶת בְּאֵרֵת הַמַּיִם אֲשֶׁר יַצְחָק וַיַּחפֹּר אוֹתוֹ וַיִּקְרָא לוֹ גַם הוּא חֲפָרוֹ בְּיַמֵּי אַבְרָהָם אָבִיו וַיִּסְתַּמּוּם פְּלִשְׁתִּים שֵׁם כֶּשֶׁם אֲשֶׁר קָרָא לוֹ אָבִיו" (כו, לב). אַחֲרֵי מוֹת אַבְרָהָם וַיִּקְרָא לָהֶן שְׁמוֹת כְּשֵׁמֶת אֲשֶׁר קָרָא לָהֶן אָבִיו" (כו, יח).
14. "כי הנה יעקב אבינו בא מן הדרך והוא וַיִּגֵּשׁ יַעֲקֹב וַיִּגַּל אֶת הָאָבֶן מֵעַל פִּי הַבְּאֵר עֵיף וַיִּגַּל לַבְּדוֹ הָאָבֶן" (כט, ב). וַיִּשְׂקֶה אֶת צֶאֱן לָבֶן אַחֵי אִמּוֹ" (כט, י).
15. "ויעקב שמע אליו וימלא אותם כדברי רַחֵל כִּי מָה יוּכַל לַעֲשׂוֹת וְהוּא בִּרְחֵל וַיַּעֲשׂ יַעֲקֹב כֵּן וַיִּמְלֵא שְׁבַע זֵאת וַיִּתֵּן לוֹ אֶת רַחֵל בְּתוֹ לוֹ לְאִשָּׁה" (כט, כח). יַחפּוּץ" (כט, כא).
16. "כאשר נאמר לו זה שמח ומלא שחוק וַיִּפֹּל אַבְרָהָם עַל פְּנָיו וַיַּצְחָק פִּיו וַיֹּאמֶר בְּלָבוֹ רָאוּי זֶה לְשַׁחֹק כִּי הוּא עֵינִין נִפְלֵא מֵאֵד" (יז, יז). וַיֹּאמֶר בְּלָבוֹ הֲלָבֶן מֵאָה שָׁנָה יִלְדוּ [...]"] (יז, יז).
17. "ויחר אפו ואמר לה כי הדבר ביד וַיַּחֲרֵ אָפּוֹ יַעֲקֹב בְּרַחֵל וַיֹּאמֶר הֲתַחַת אֱלֹהִים וְלֹא בִידוֹ" (ל, א). אֱלֹהִים אֲנֹכִי אֲשֶׁר מָנַע מִמֶּךָ פְּרִי בְטֶן" (ל, א).

מובאות (8) ו-(9) עוסקות בסיפור פילגש בגבעה ומלחמת בנימין מסוף ספר שופטים. שם רמב"ן משכתב את הסיפור המקראי, והדבר ניכר בשימושי הפועל בטקסט המשוכתב. בשני המקרים הבאים לא נמצא גורם מקראי משפיע, אם כי הפועל שבו משתמש רמב"ן מצוי במקרא באותה הצורה, ואפילו יותר מפעם אחת (למשל מל"א יז, ז; תהילים קב, ה):

18. "ונסגרו פתחי מעיינותיו וארובות השמים נסגרו וַיִּבֶשׂ הָאוִיר מֵאֵד" (כד, ד).

19. "כי היו השמים ברוח הזה כברזל ולא הורידו טל ומטר כלל וַיִּבֶשׂ הָאוִיר וַחֲרָבוּ הַמַּיִם" (כד, ד).

ראוי להסתייג ולומר כי דוגמות (1), (18) ו-(19) מסופקות מעט, שכן מדובר בפעלים מגזרת פ"י שעלולים להתפרש כצורת "וקטל" ולא כצורת "ויקטול". אפשרות זאת נראית לי רחוקה שכן

הצורה מופיעה בשתי יו"דים, אך יש להביא בחשבון שיייתכן כי רמב"ן כפל את היו"ד גם כשמדובר בעיצור בתחילת מילה ואחרי ו"ו החיבור, ואז יש לקרוא "וַיִּשֶׁן" ולא "וַיִּשָּׁן", "וַיִּבֶשׂ" ולא "וַיִּבֶש".

ג. מסקנות

שלוש מסקנות עולות מן הנידון בפרק זה:

1. בהבעת עבר פשוט בתחילת משפט רמב"ן משתמש כמעט תמיד בצורה הפשוטה "קטל", אם בהשפעת הלשון המשוערבת, אם בהשפעת הכתיבה האשכנזית-צרפתית ואם כחיקוי של לשון חז"ל או כירושה ממנה.
2. במיעוט המצומצם של צורות "ויקטול" ניכרת השפעה ברורה של לשון המקרא, כך שגם שימושים אלו ברובם אינם משקפים לשון טבעית.
3. נראה שהשימוש שעושה רמב"ן בצורת הפועל המקראית "ויקטול" ייחודית לו – לפחות מבחינת ההיקף שלה – בהשוואה לרש"י, לאבן עזרא וללשונות אחרות ברובד ימי הביניים שקדמו לרמב"ן ונסקרו כאן.²⁰

²⁰ שימוש כזה מוכר מלשונות פרשנים המאוחרים לרמב"ן, כמו האברבנאל: "וכאשר ראה דוד הדבר הזה הבין שהיתה כוונת שאול רעה עליו ויברח וימלט ממנו בלילה" (אברבנאל על שמ"א יט, ח).

5. הווה תמידי

א. הגדרה

"הווה תמידי" או "הווה אל זמני" או "הווה הרגלי" או "הווה כללי" מציין פעולה שאינה מרחשת בזמן ובמקום מוגדרים, אלא משקפת מצב כללי שאינו תלוי בנסיבות של זמן ומקום. פעמים רבות מדובר באמת או בעובדה שאין לערער עליה (בוסמן 1996, עמ' 936; והשוו רודריג-שורצולד וסוקולוף תשנ"ב, עמ' 92). דוגמה: "הנשרים ניזונים מפגרי עופות". אין מדובר על הזנה בנקודה מסוימת על ציר הזמן, אלא בעובדה כללית אל-זמנית הטוענת כי כך הוא טבע הנשרים.

ב. לשון המקרא

לציון ההווה התמידי לשון המקרא משתמשת בעיקר בצורת "יקטול" (גזניוס 1910, עמ' 314–315; רובינשטיין תשמ"א, עמ' 17; מישור תשמ"ט-תש"ן, עמ' 70–71; דורון תשס"ו-תשס"ז, עמ' 265; ז'ואן ומוראוקה 2009, עמ' 338), כך בדוגמות הבאות: "וְעַצַּת אֲחִיתֹפֶל אֲשֶׁר יַעֲזֹב בְּיָמִים הָהֵם כְּאֲשֶׁר יִשְׁאַל [אִישׁ] בְּדָבַר הָאֱלֹהִים" (שמ"ב טז, כג), "וְיִתְגַּבֵּב הָעָם בַּיּוֹם הַהוּא לְבֹא הָעִיר כְּאֲשֶׁר יִתְגַּבֵּב הָעָם הַנִּכְלָמִים" (שמ"ב יט, ד). בלשון ימינו נאמר: "כמו ששואלים בדבר האלוהים", "כמו שהעם הנכלמים מתגנב(ים)". פעמים מעטות מגייסת לשון המקרא למשמעות ההווה התמידי את צורת הבינוני, כמו "אֶת הַגֶּמֶל כִּי מַעֲלָה גָרָה הוּא וּפְרָסָה אֵינָנוּ מְפָרִיס" (ויקרא יא, ד), אך מדובר במיעוט המקרים, ולרוב אין הבינוני מורה על האספקט הספציפי הזה (השווה: דורון תשס"ו-תשס"ז, עמ' 265).

ג. לשון חז"ל

לשון חז"ל מביעה את ההווה התמידי בעיקר על ידי צורת הבינוני, שנכנסה למערכת הזמנים ברובד זה של הלשון (סגל תרצ"ו, עמ' 131; מישור תשכ"ג, עמ' 23; אזר תשנ"ה, עמ' 20). במשנה, שהיא טקסט הלכתי, מופיע לרוב ההווה התמידי בראשם של חוקים קזואיסטיים (אזר תשנ"ה, עמ' 20), למשל: "התוכף תכיפה אחת – אינה חיבור" (כלאיים ט, י). לעיתים ההווה

התמידי מופיע במשפטים עצמאיים (אזר תשנ"ה, שם), כמו: "מזכירין גבורות גשמים בתחיית המתים" (ברכות ה, ב).

אומנם לשון חז"ל משתמשת אף בצורות "יפעל" לציון הווה תמידי, אך מדובר בעיקר בהווה תמידי מודלי הבא לציון היתר, איסור, גזר דין וכיוצא באלו, ובעיניי אלו מודוסים ולא זמנים (השוו: אזר תשנ"ה, שם).

ד. לשון ימי הביניים

1. לשון ימי הביניים בכלל

בלשון המשוערבת ההווה התמידי מובע באמצעות הבינוני (למעשה, צורת הבינוני משמשת רק להבעת האספקט הזה), כמו "כי הכונה מורה על חסרון המכון" (הכוזרי א, א), "אין העברית מניחה מלים אלו בתיאורים הקשורים בה" (מורה נבוכים א, ג), "וכל המצוות הן נחלקות למ"ע ולמצוות לא תעשה" (חובת הלבבות, הקדמה), ולעיתים רחוקות גם באמצעות צורת "יקטול", כמו "חובות האברים יחלקו לב' חלקים" (חובת הלבבות, הקדמה) (השוו: צבי ורשף תשס"ט, עמ' 325) כפי הנהוג גם בערבית (זק 2021).

גם הלשון האשכנזית-צרפתית של ימי הביניים מכירה את השימוש גם בבינוני וגם ב"יקטול" לשם הבעת הווה תמידי, ולעיתים שתי צורות אלו באות זו בסמוך לזו, כתקבולת (השוו: רבין תשכ"ה, עמ' 114). לפי רבין (שם), שבדק את התופעה בלשון "ספר חסידים", שימוש ב"יקטול" בנסיבות כאלו מופיע "בעיקר בנוסחאות קבועות, הלקוחות מן המקורות".

בלשון הרבנית, לעומת זאת, ניכרת סדירות נוקשה הרבה יותר משתי הלשונות שהוזכרו, ובה צורת הבינוני לבדה מורה על ההווה התמידי (צבי ורשף תשס"ט, עמ' 326–327): "לפי שאין הכסף מתדלזל ומתיקר" (שו"ת בעלי התוספות, סימן ו), "ודבר זה הכל יודעין" (ספר הישר [חלק התשובות], סימן ז).

2. לשון רש"י

שלא במפתיע, רש"י נוטה לאמץ את צורת הבינוני בכל הקשור לפעלים שאינם תלויים בזמן מסוים אלא מבטאים אמת כללית אל-זמנית:

- א. "הצדיקים תחלתם יסורים וסופן שלווה ואורריהם ומצעריהם **קודמים** למברכיהם" (כז, כט).
- ב. "כדרך הרודפים **שמתפלגים** אחר הנרדפים **כשבורחים** זה לכאן וזה לכאן" (יד, טו).
- ג. "שהמחבב את האדם **מקרבו** אצלו **ויודעו ומכירו**" (יח, יט).
- ד. "סכין על שם **שאוכלת** את הבשר" (כב, ו).
- ה. "וכן כל לי ולו ולהם הסמוכים אצל דבור **מפורשים** בלשון על" (כד, ז).
- ו. "כל זמן שאמו של אדם קיימת כרוך הוא אצלה ומשמתה הוא **מתנחם** באשתו" (כד, ז).
- ז. "שהמקלל שונאו **אומר** תהא כפלונית" (כו, ד).
- ח. "והמבקש לחם הוא **קרוי** נעזב" (כח, כ).
- ט. "שאינן הקב"ה **מייחד** שמו על הצדיקים בחייהם" (לא, מב).
- י. "דרך ארץ לומר על שוורים הרבה שור אדם **אומר** לחבירו בלילה קרא התרנגול ואינו **אומר** קראו התרנגולים" (לב, ו).

3. לשון אבן עזרא

המצב בלשונו של אבן עזרא הפוך מזה של רש"י, ואף על פי שפה ושם הוא משתמש בלשון בינוני בצורות קפואות כמו "ויש **אומרים**" (למשל א, כא, וראו דוגמה נוספת אצל צבי ורשף תשס"ט, עמ' 325), ברוב מוחץ של המקרים משמשת בלשונו צורת יקטול להבעת ההווה התמידי. ממצאים אלו מנוגדים למשתמע מסקירתן של צבי ורשף (תשס"ט, עמ' 325), שיוצרת את הרושם שאבן עזרא דבק בצורת הבינוני בהקשרים כאלו.

- א. "כי המדינים **יקראו** ישמעאלים" (לז, כח).
- ב. "כי כל דבר לא **יחד** מן השם" (כח, יב).

כאן אבן עזרא הושפע כנראה מן הפסוק: "וְכָל דְבַר לֹא יִכָּחַד מִן הַמֶּלֶךְ" (שמ"ב יח, יג), שבו אין צורת יקטול מורה על הווה זמני כי אם על עתיד (ראו בהקשר הסיפור). כלומר, אבן עזרא שואל את הצורה ונוטע בה משמעות מקראית אחרת.

- ג. "וישנים שלא הקיצו משנת האולת **יחשבו** כי אנחנו בגלות אדום" (כז, מ).
 ד. "ורבים **יתמהו** כי עזב לו אברהם ממון רב" (כה, לד).
 ה. "והשתחוויה **שישוח** ראשו" (כג, ז).
 ו. "ורבים **יתמהו** מאברהם איך גרש בנו גם שלח בן עם אמו ריקם" (כא, יד).
 ז. "גם זה הפסוק **יחזיק** ידי אמונתינו" (יח, כח).
 ח. "והתימה הגדול איך תלד אשה שנפסק דמה והבן מהדם **יבנה ויכונן**" (יז, ז).

גם לשון פירוש זה בנויה על פסוק מקראי: "על כן יאמרו המשלים באו חֲשָׁבוֹן תִּבְנֶה וְתִכּוֹן עִיר סִיחֹן" (במדבר כא, כז), וגם בפסוק זה אין צורת הפועל מורה על הווה תמידי. במקרה הזה מדובר בצורה מודלית של איחול ואיווי.

ט. "כי צד דרום חם ומרוב החום **ייבש**" (יב, ט).

גם כאן העובדה שמדובר בפועל מגזרת פ"י מקשה את הקביעה שלפנינו פועל בצורת "יקטול", אבל נוכח היו"ד הכפולה זו האפשרות הסבירה ביותר.

4. לשון רמב"ן

בלשון רמב"ן ניכרת מן הצד הסטטיסטי נטייה ברורה לשימוש בצורת "יקטול" (243 פעמים) על פני הצורה "קוטל" (147 פעמים) להבעת הווה תמידי. לפי זה לשונו של רמב"ן נוטה בבירור לסגנון המשוערב מנקודת מבט סינכרונית וללשון המקרא מנקודת מבט דיאכרונית. עיון מדוקדק בהיקריות השונות של שתי הצורות מעלה מגמות המזמנות שימוש באחת מהן. מדובר בנטיית בלבד, ואין בהן כדי לקבוע קביעה גורפת ומוחלטת, אך הן ניכרות היטב בלשון רמב"ן ופועלות בחלק לא מבוטל של המקרים.

1. התנביות חלקיות

לפי היחס בין שתי הצורות יש לחפש את הנסיבות המזמנות שימוש ב"קוטל" דווקא, שהיא הצורה המסומנת והחריגה. אולם, מכיוון שלא עלה בידי למצוא את הצד השווה שבכל השימושים של "קוטל" ואפילו לא ברובם, יהיה נוח יותר להציג את ההתנביות (החלקיות) בדבר שימוש בצורת "יקטול" דווקא. ואלה הן הנסיבות המזמנות שימוש בצורה המקראית:

א. בשיבוץ מקראי

כשרמב"ן מרמז למקור מקראי, צפוי הדבר שיבקש לחקות את לשון המקרא ולהשתמש בצורת "יקטול" דווקא. לא תמיד הפועל שבפסוק המקורי מורה על הווה תמידי. השימוש ב"יקטול" לציון הווה תמידי בהקשר לשון המקורות עולה בקנה אחד עם מסקנתו של רבין (תשכ"ה, עמ' 115) מבדיקת "ספר חסידים", שנזכרה לעיל. להלן דוגמות למקרים כאלו בלשון רמב"ן (קטע הפירוש מזה והפסוק המקביל מזה):

1 "יאריך הכתוב בספור הזה להודיענו **"וְקוּלֵּי ה' יַחְלִיפוּ כַח יַעֲלוּ אֶבֶר**
 כי **קווי ה' יחליפו כח** ויראתו תתן עוז" **כְּנִשְׁרִים** (ישעיהו מ, לא).
 (כט, ב).

2 "והעטופים הם החלושים אשר **נפשם** **"רַעֲבִים גַּם צְמֵאִים נִפְשָׁם בָּהֶם**
בהם תתעטף" (ל, מא). **תתעטף** (תהילים קז, ה).

3 "דע כי **השם צדיק יבחן** כשהוא יודע **"ה' צדיק יבחן וְרָשָׁע וְאֵהָב חָמָס**
 בצדיק שיעשה רצונו וחפץ להצדיקו" **שְׁנָאָה נִפְשׁוּ**
 (כב, א). (תהילים יא, ה).

4 "ואין צריך לזממם כי **לא יאונה לצדיק** **"לא יאונה לצדיק כָּל אִוֶּן וְרָשָׁעִים מְלֹאוּ**
כל און" (כד, לב). **רַע** (משלי יב, כא).

5 "אבל הצדיקים בדורותם **יראת ה'** **"יראת ה' תוסיף ימים וְשָׁנוֹת רָשָׁעִים**
תוסיף בהם ימים" (ה, ד). **תקצרנה** (משלי י, כז).

6 "ונקראת המיתה אסיפה בהיותו נקבץ "כל האדם והבהמה אשר ימצא בשדה

אל אבותיו המתים ולא יאסף הביתה" ולא יאסף הביתה וירד עליהם הברד

(ל, כג). ומתו" (שמות ט, יט).

אולם לא רק בהקשר לשון המקרא משתמש רמב"ן ב"יקטול" לביטוי האספקט המדובר, אלא גם במצבים אחרים:

ב. כשהנושא הדקדוקי של המשפט הוא הטקסט המקראי

1. "ואם כן ירמוז לאשר יהיה ברקיע אחרי הנתן המאורות ברקיע השמים" (א,

ה).

2. "יספר תולדות השמים והארץ במטר ובצמיחה כאשר נבראו ונעשו כתקונם"

(ב, ד).

3. "יורה כי אברם אחרי אביו ובעצתו יצא מאור כשדים ללכת ארצה כנען" (יב,

א).

4. "והנה בכל מעשה בראשית יזכיר הכתוב הצוואה ויספר המעשה" (א, יח).

5. "והכתוב הזה כפי משמעו ירמוז כן" (ב, ז).

6. "כתוב ויברך אתם אלהים לאמר יפרש שהברכה היא המאמר שנתן בהם כח

התולדה" (א, כח).

7. "יאמר כי הברית יהיה עמו ולכן יפרה וירבה" (ז, ט).

8. "ומשם ואילך בכל הכתוב ימנה תשרי החדש השביעי ועדיין נשאר בשנים

החשבון ממנו" (ח, ה).

9. "כי לא יאריך הכתוב בענינו והפירוש אסור ליודעיו וכל שכן אלינו" (א, ו).

10. "והכתוב ירמוז ויקצר בתעלומות כאלה" (ד, כב).

ג. כששורש הפועל קר"א

1. "ויקרא קרקע הים תהום" (א, א).

2. "ולכך תקרא ארץ אשור ארץ נמרוד" (י, יא).

3. "הקרובים במשפחה יקראו שאר בשר" (ב, כד).

4. "האדם בימי בחורותיו **יקרא** עומד בימים ויקראו ימיו כי הם שלו" (יח, יא).
5. "**ויקראו** גם כן השלוחים המהירים בשם הזה" (יד, ב).
6. "**ויקראו** השרצים כן בעבור שתנועתם תמידית" (א, כ).
7. "**ויקראו** הנולדים בעת ההיא הקשורים על שם אביהם" (ל, מא).
8. "והנכון בעיני כי אדם ואשתו **יקראו** בני האלהים בעבור שהיו מעשה ידיו" (ו, ד).
9. "ושם נראה כי הר הבית לבדו **יקרא** הר המוריה" (כב, א).
10. "כי הרצון **יקרא** לב" (כז, מא).
11. "כי הקרובים בענין **יקראו** דומים זה לזה" (א, כו).
12. "פירש רבי אברהם בת שלש שנים אבל אונקלוס אמר שלש וכן הדבר כי בת שלש לא **תקרא** עגלה" (טו, ב).

ד. בפתיחת פסוקית

1. בפתיחת פסוקית מקושרת

- א. "כי ותאמר אל העבד וכבר אמרה אל העבד ורבים בתורה כן על דעתו ובאמת **שימצאו** מהם" (כד, סד).
- ב. "כי **יכפול** המצוה לחזוק לומר שיתעסקו בה בכל יכולתם או **שיצום** ביישוב כל הארץ" (ט, ז).
- ג. "כי כל הדבר הנראה **שיושם** לפני שנים להזכירם ענין נדור ביניהם יקרא אות" (ט, יב).

2. בפתיחת פסוקית בלתי מקושרת

- א. "ואין הרואים מלאכים והמדברים עמם מכלל הנביאים כאשר הזכרתי בדניאל אבל היא מראה **תקרא** גלוי עינים" (יח, א).
- ב. "אבל כאשר הם בארץ כן יש בשמים דברים **יקראו** כן והם לאלה יסוד" (ג, כב).

שתי הדוגמות האחרונות יכולות להתאים כמובן גם למקרים שבהם שורש הפועל הוא קר"א.

- ג. "או שראה אותם כהולכי ארחות לא יתעכבו בעיר" (יט, ב).
 ד. "היה המנהג להיות להם בתי קברות איש לבית אבותיו ושדה קבורה אחד יקברו בו כל הגרים" (כג, ד).

ה. כשהפועל מורה על אמת מתמטית, על חוקי הטבע וכיוצא באלו

1. "כי הראות באויר הדבר ובכל החליים הנדבקים יזיק מאד וידביקם" (יט ז).
 2. "אין הברכה שיתן לו האלהים מטל השמים כי הטל ירד בכל מקום" (כז, כח).
 3. "אין הפלא בבן מאה שנה שיוליד כי האנשים יולידו כל ימי היות בהם הליחה" (יז, א).
 4. "וטעם לרוח היום כי בהגלות השכינה תבא רוח גדולה וחזק" (ג, ח).
- בדוגמה האחרונה רמב"ן תופס את תופעת הנבואה כחוק טבע שיש לו מאפיינים מוגדרים מראש ושתסמיניו ידועים כמו כל תופעת טבע אחרת.
5. "וכל צבאם פועלי אמת שפעולתם אמת ולא ישנו את תפקידם" (ב, ז).
 6. "כי אין בעוף שיטיל ביציו במים ויגדלו שם" (א, כב).
 7. "כי כל העוף אשר לו ארבע רגלים יקרא שרץ העוף מפני שברגליו יסמוך וינוע כשרצים" (א, כ).
 8. "ויקרא תחילת הלילה ערב בעבור שיתערבו בו הצורות" (א, ה).
 9. "והזית איננו בא מן האילנות הגבוהים מאד שישכנו בו העופות לארך דליותיו" (ח, יא).
- שייכים לקבוצה זו גם המקרים שבהם רמב"ן מציג תהליכים לשוניים, בעיקר פונטיים, כאמת מתמטית:

1. "כי הלמ"ד והנו"ן יומרו במקומות רבים" (כה, ג).
2. "והו"ו והבי"ת ישתנו בלשוננו במקומות רבים" (ל, כ).

ו. לאחר מילת שלילה

1. "והיא לבדה רועה אותם כל הימים לא תלך בהם לאה אחותה" (כט, ט).
2. "ולא יכשר בעיני מאמר הרב שכתב במורה הנבוכים" (ה, ד).

2. "קוטל" בנסיבות "יקטול"

כבר הדגשתי שההתניות שפורטו לעיל אינן מלאות ומחלטות, ובהחלט מוצאים פה ושם שימוש בצורת "קוטל" במקום שצפויה הצורה המקראית. דוגמות לכך אפשר למצוא כמעט בכל ההתניות שנזכרו:

א. שיבוץ מקראי

פעמיים משתמש רמב"ן ב"קוטל" להבעת הווה תמידי בהשראת פסוק מן המקרא, שבו משמשת הצורה האופיינית ללשון חז"ל דווקא:

לשון המקרא	לשון רמב"ן
"כִּי שָׁמַע אֶל אֲבִיוֹנִים ה' וְאֵת אֲסִירָיו לֹא בָּזָה" (תהילים ט, לד).	1. "וּשְׁמַע אֶל צְדִיקִים ה'" (ל, א).
"פֶּקֶד עֲוֹן אֲבוֹת עַל בְּנֵים וְעַל בְּנֵי בְּנֵים עַל שְׁלֹשִׁים וְעַל רְבָעִים" (שמות לד, ז).	2. "כִּי הוּא פֹקֵד עוֹן עַל שְׁלֹשִׁים וְעַל רְבָעִים" (טו, טז).

ב. אמת מתמטית או חוקי הטבע

1. "וְכֹל בְּנֵי אָדָם נִכְרִים בְּקוֹלָם" (כז, יב).

ג. שורש קר"א

בנסיבות אלו נמצא שימוש בבינוני רק בבניין נפעל:

1. "וְהִיא שֶׁנִּקְרְאת כֹּלָה בְּסֵפֶר שִׁיר הַשִּׁירִים בְּעֵבֹר שֶׁהִיא כֹּלֹלָה מִן הַכֹּל" (כד, א).
2. "כִּי עֲנִפִי הָאֵילָן הַגָּסִים נִקְרְאִים כֵּן" (ל, כ).
3. "וְאוֹלֵי נִקְרְאת הָעִיר עַל שֵׁם הָהָר הַהוּא אֲשֶׁר בְּתוֹכָהּ הָאָרֶץ אֲשֶׁר בָּהּ הַמּוֹרִיָּה וְהָהָר לְבַדּוֹ הוּא נִקְרָא מוֹרִיָּה" (כב, ב).

פעם אחת נראה שהשימוש ב"קוטל" הוא בהשפעת ביטוי מן המשנה:

לשון רמב"ן	לשון חז"ל
1. "כִּי הֵם הַהָרִים הַגְּבוּהִים שֶׁשֵׁם עוֹשִׂים "כִּיצַד מְשִׂאִים מְשׂוֹאוֹת" (ראש השנה ב, אורות ומשיאין משואות" (יא, כח).	"כִּיצַד מְשִׂאִים מְשׂוֹאוֹת" (ראש השנה ב, ג).

ה. מסקנות

- בדיקת סוגיית ההווה התמידי וביטויו המורפולוגי בלשון רמב"ן מעלה את המסקנות האלה:
1. כמו אבן עזרא ולשון התרגומים מערבית ושלא כרש"י, רמב"ן נוטה לבחור בצורת "יקטול" להבעת פעלים כאלו, ואפשר שגם יד הערבית בדבר. כך או כך, הבחירה הזאת יוצרת רושם של סגנון מקראי.
 2. אף על פי שאין שימוש זה מסומן, קל יותר למצוא התניות לשימוש דווקא בצורה "יקטול" השולטת בלשון רמב"ן. צורת הבינוני באה בכל הפעמים האחרות ולעיתים גם בנסיבות המאפיינות את צורת "יקטול".

6. כינויים

א. כינוי גוף למדברים

1. לשון המקרא ולשון חז"ל

בלשון המקרא הכינוי הרגיל לגוף ראשון רבים הוא "אנחנו" (גזניוס 1910 עמ' 105–106; פרץ תשכ"ז, עמ' 35) והוא בא במקרא 115 פעם. צורה זו מקיימת אנלוגיה מסוימת לסופית לכינוי החבור לשם העצם "נו" (גזניוס 1910, עמ' 106). לצידה משמשות עוד שתי צורות נדירות: הצורה "אנו" הבאה רק בכתוב של ירמיהו מב, ו ומנוקדת אף היא בתנועותיה של המילה "אנחנו", וכן הצורה "נחנו", הבאה חמש פעמים, למשל בפסוק: **"וְנַחֲנוּ מָה כִּי תִלְיֵנוּ עָלֵינוּ"** (שמות טז, ז). הצורה האחרונה היא כנראה הקדומה יותר, משום שמוצאים אותה גם באכדית (סגל תרצ"ו, עמ' 45) ומקבילות שלה משמשות בשפות שמיות אחרות, והאל"ף שניתוספה לה היא כנראה תולדה של היקש לצורת "אני" (מורג תשס"ט, עמ' 129).

בלשון המשנה ובלשון רוב מגילות קומראן נדחקה לגמרי צורת "אנחנו" לטובת הצורה הקצרה "אנו", והסברים שונים ניתנו לשינוי זה (סגל תרצ"ו, עמ' 45; גזניוס 1910 עמ' 106; הנמן תש"ם, עמ' 460; פרץ תשכ"ז, עמ' 35; וראו בעניין מגילות קומראן אצל מורגנשטרן 2007, עמ' 52). השינוי הזה, שהוא שינוי חריג במערכת שאינה כה פתוחה לשינויים – הוא אחת ההוכחות לחיותה ולטבעיותה של לשון חכמים (בנדויד תשכ"ז, עמ' 133).

2. לשון ימי הביניים

א. לשון התרגומים מערבית – הכוזרי כמבחן

בלשון הכוזרי "אנחנו" המקראית נקריית 84 פעמים, ו"אנו" מלשון המשנה 41 פעמים, וברוב הפעמים שתיהן מורות על העם היהודי שה"חבר" מדבר בשמו: **"ואנחנו** קבלנו מנין שני הקדמונים ממה" (הכוזרי א, מז), **"ואנחנו** מרוממים קצת מבריותיו" (הכוזרי א, פט), "מפני **שאנו** בארץ טמאה ואויר טמא" (הכוזרי ג, מט). חלק מן ההיקרויות של "אנו" אינן פרי חילוף חופשי, שכן הן באות לאחר משפט ייחוד הפותח ב"אנחנו" ומתוך רצון שלא לחזור על אותה צורה: "ואנחנו אין **אנו** משוים עם נפשותינו" (הכוזרי א, קטו), "ואנחנו אין **אנו** נקראים עם משה"

(הכוזרי ב, נו). בחלק מן המקרים נמחקה המילה "אנו", ובמקומה כתב המתקן "אנחנו": "כאשר {אנו} >אנחנו< רואים דמיון זה" (הכוזרי ב, ס).

ב. הלשון הרבנית – "משנה תורה", "שערי תשובה" ולשון השו"ת כמבחן

לשון משנה תורה של הרמב"ם מבכרת, כצפוי, את הצורה החז"לית (212 פעם), אך בארבעה מקומות הצליחה הצורה המקראית לחדור ללשון החיבור, שנכתב במוצהר בלשון המשנה, כולם בייצוג של לשון דבורה או כתובה, למשל: "ואמר לו הרי אנו במקום פלוני וכך וכך רועים אנחנו" (ספר משפטים, הלכות שכירות, ג, יב), "ואם כתבו העדים אנחנו העדים חתמנו על המחק והשטר על הנייר" (ספר משפטים, הלכות מלווה ולווה כז, יח).

בלשון "שערי תשובה" נמצאו מעט דוגמות לשתי הצורות, והיחס עומד על 8:3 לטובת הצורה "אנחנו", למשל: "ואנחנו צריכין לפרש גם את זה" (שערי תשובה ג, ז), "ועוד אנחנו מוסיפים באור בזה" (שערי תשובה ג, קיא), "על כן אנו חייבין להודיע תועי רוח בינה" (שערי תשובה ג, יד).

לשון השו"ת מאמצת ברובה את הצורה החז"לית, ואילו "אנחנו" המקראית היא המיעוט בה, חוץ מבלשון חיבור שו"ת אחד – "זבחי צדק", שבו השימוש ב"אנחנו" מגיע לכדי 90 אחוזים לעומת 10 אחוזים של "אנו" (בצר תשס"א, עמ' 83).

ג. לשון רש"י

רש"י מעדיף בבירור את הצורה הקצרה המשנאית "אנו", היא באה בפירושו לבראשית 13 פעמים, למשל: "אף בזה אנו צריכין לדברי אגדה" (א, ד), "כלום אנו מיחלות לירש מנכסי אבינו" (לא, יד). הצורה "אנחנו" נדירה מאוד בלשון רש"י לפירוש בראשית, ובאה רק פעם אחת: "מריבים היו עליה רועי אבימלך ואומרים אנחנו חפרנוה" (כא, ל). בדוגמה יחידה זו רש"י שם בפי רועי אבימלך דברים שלא נזכרו במקרא, וכדי לצמצם את הפער הזה ולשלב את הציטוט יפה בנוף המקראי הוא בוחר בצורה החריגה בלשונו והרגילה בלשון המקרא.

ד. לשון אבן עזרא

אצל אבן עזרא המצב הפוך לחלוטין מבלשון רש"י, ואבן עזרא מאמץ דווקא את "אנחנו" המקראית. היא באה בעשרה מקומות שונים, למשל: "נעשה אדם אנחנו נתעסק בו ולא המים והארץ" (א, כו), "כאילו אני במקום אלהים שנפלתם לפני ותאמרו אנחנו עבדיך" (נ, יט). רק פעם אחת משתמש אבן עזרא בצורה "אנו": "חייבין אנו להוסיף תודות לשם שהוא אלהי שם" (ט, כו). כאן נראה שהגורם לשימוש בצורה החריגה הוא הפוך בדיוק מן הגורם של רש"י לשימוש ב"אנחנו": אבן עזרא אינו מדבר בדוגמה האחרונה על דמויות מן המקרא, אלא על עצמו ועל קהל הקוראים, שרחוקים בזמנם (ובמידה מסוימת אף במקומם) מן המקרא, ועל כן השימוש בצורה המאוחרת מובן ואולי אף מתבקש.

ה. לשון רמב"ן

היערכות הכינויים לגוף ראשון רבים בלשון רמב"ן מורכבת יותר מזו שאצל קודמיו. לכינוי "אנחנו" בלשון רמב"ן שבעה מופעים:

1. "ואנחנו על כרחנו נאמין לדברי היונים" (ט, יב).

כאן רמב"ן כותב בלשון רבים אך מתכוון לעצמו, ונראה שהשימוש בצורת הרבים נעשה מטעמים רטוריים, להבעת לשון אימפרסונלית ובמטרה לשתף את הקורא במהלך הפירוש (כלומר שימוש בגוף ראשון רבים אינקלוסיבי).

רוב שאר ההיקרויות של "אנחנו" באות כשרמב"ן מרחיב ציטוטים ושם בפי דמויות מקראיות דברים שאין להם זכר במקרא, זאת כדי להסביר ולהבהיר את הציטוט המקראי המקורי.

2. "כי שלוחים אנחנו ואל תעכבנו לבא באהל או ללון עמך" (יח, ה).

כאן מורחבים דברי המלאכים לאברהם: "כִּן תַּעֲשֶׂה פֶּאֶשֶׁר דְּבַרְתָּ".

3. "באולי כי אמרו נעשה אנחנו המעשה הראוי לנו כי ירחם האלהים" (יט, לב).

בדוגמה זו מורחבים דברי בנות לוט: "וַנְחִיָּהּ מֵאֲבִינוּ זָרַע".

4. "אבל אתה מלך המליכך האלהים עלינו ואנחנו ואדמתנו עבדים לך" (כג, ד).

בדוגמה זו מרחיב רמב"ן את דברי עפרון לאברהם: "נְשִׂיא אֱלֹהִים אַתָּה בְּתוֹכְנוּ".

5. "אם תעשה עמנו רעה כמו שאנחנו לא נגענוך אתה עתה ברוך ה'" (כו, כט).

כאן מורחב דבר אבימלך אל יצחק: "אם תַעֲשֶׂה עִמָּנוּ רָעָה כַּאֲשֶׁר לֹא נִגְעֵנוּךְ וְכַאֲשֶׁר עָשִׂינוּ עִמָּךְ רק טוב וְנִשְׁלַחְךָ בְּשָׁלוֹם אַתָּה עֵתָה בְּרוּךְ ה'".

בדוגמה האחרונה ברורה הבחירה בצורה המקראית: רמב"ן מנסה לשכתב את הפסוק "אם תַעֲשֶׂה עִמָּנוּ רָעָה כַּאֲשֶׁר לֹא נִגְעֵנוּךְ", וכדי שהתוצאה תיראה מהימנה, הוא נוקט את הצורה הרגילה בלשון המקרא.

במקום אחד רמב"ן מצטט מחשבה של דמויות בסיפור ונוקט את הכינוי המקראי כדי לשוות לטקסט אותנטיות ולהפכו לחלק מרקמת הסיפור:

6. "ועתה אמרו בלבם בעבור שהפרנו אנחנו את בריתנו עם יצחק ושלחנוהו מעלינו" (כו, כט).

בדוגמה אחת נדירה רמב"ן משתמש ב"אנחנו" כדי לפנות אל קהל הקוראים:

7. "באשר אנחנו חייבים לכבד מקום קבורת אבותינו" (כג, יט).

לצורה "אנו" שני מופעים, ובשניהם רמב"ן משתמש בצורה זו, כמו שעושה אבן עזרא, להביע אינקלוסיביות ולכלול את עצמו ואת הקוראים בתהליך הפירוש:

1. "ואנו מפרשים אותו לגלוי השכינה במקום ההוא והוא הנכון והנאות בכתוב" (ג, ח).

2. "אבל לפי המדרש צריכין אנו לומר כי אברהם ושרה בזמן העקידה היו דרים בחברון" (כג, ב).

מהשוואת מופעי שתי הצורות – "אנחנו" ו"אנו" – עולה מעין התניה, שכאשר רמב"ן מדבר על עצמו בגוף ראשון רבים אינקלוסיבי, שמטרתו לשתף את הנמען בשיח ולהסביר את תהליך פרשנותו ואת מניעיו, הוא בוחר בצורה המשנאית, הקרובה אליו מבחינה כרונולוגית, "אנו". חריגים לכלל זה מוצאים בדוגמה (1) ובדוגמה (7), שבה רמב"ן משתמש ב"אנחנו" לציון גוף ראשון רבים אינקלוסיבי.

לעומת זאת, כאשר רמב"ן מצטט דברי דמויות בסיפור המקראי או את מחשבותיהן, הוא נצמד ללשון הטקסט המפורש ובוחר ב"אנחנו" המקראית. בדיקה נקודתית של מופעי "אנו" בפירוש רמב"ן ליתר ספרי התורה מאוששת קביעה זו: מתוך 29 היקריות של צורה זו בפירוש לספרים שמות, ויקרא, במדבר ודברים רק באחת מהן היא קשורה לדמות המקראית הנידונה באותו פירוש. מדובר בבני גד ובני ראובן, שאת הבטחתם למשה להילחם לצד שאר שבטי ישראל בעבר הירדן המערבי רמב"ן משכתב בזו הלשון: "נעבור עמהם **אנו** וכל אשר לנו אבל לא ננחל אתם" (רמב"ן על במדבר לב, יט). בכל שאר המופעים "אנו" מרמזת על רמב"ן ועל כלל הקוראים, למשל: "אין **אנו** מוזהרים בתורה על מלאכה של גוי כלל" (פירוש לשמות יב, טז), "אבל אם יתיר זה לקצת הימים להוראת שעה כגון אליהו בהר הכרמל **אנו** חייבים לשמוע אליו" (פירוש לדברים יג, ד).

ב. כינוי הרמז לקרובה

1. לשון המקרא ולשון חז"ל

בלשון המקרא משמשת על פי רוב הצורה "זאת" כמו "הנה זאת הרעה מאת ה'" (מל"ב ו, לג), ולצידה משמשות בשכיחות מצומצמת מאוד "זו" ו"זה", למשל "זו לעגם בארץ מצרים" (הושע ז, טז), "ולשמחה מה זה עשה" (קהלת ב, ב). עיון בלשני משווה מוכיח שהצורה הקדומה יותר היא הצורה הקצרה שכן מוצאים את מקבילתה בשפות שמיות אחרות, חלקן קדומות מן העברית (סגל תרצ"ו, עמ' 49; גזניוס 1910, עמ' 109; ז'ואן ומוראוקה 2013, עמ' 105).

2. לשון ימי הביניים

א. לשון התרגומים מערבית – הכוזרי כמבחן

בספר הכוזרי "זאת" היא הצורה השלטת, אם כגרעין ואם כלואי, והיא נקרית בחיבור 109 פעמים, למשל: "והמדרגה הזאת היא תכלית ההגעה המקווה לאדם" (הכוזרי א, א), "ואי-זו מעלה אתה חושב למעלה מזאת" (הכוזרי א, לז), "האתה מיחס זאת החכמה הנמצאת בבריאת הנמלה אל גלגל או אל כוכב" (הכוזרי א, סט). הצורה "זו" באה מעט מאוד בכוזרי – רק 18 פעמים – ורוב היקריותיה תוקנו בידי המעתיק ל"זאת", למשל: "זאת שחורה {וזו}

<זאת> לבנה" (הכוזרי ה, ד). גם רוב ההיקריות שלא תיקן המעתיק אינן משקפות חילוף חופשי ובלתי מותנה, אלא תמיד יהיה מדובר בצירופים המביעים הדדיות: "מפני שאני רואה שתי האומות החולקות זו על זו" (הכוזרי ד, כב), "ואם הנמצאות מתחלפות ושונות זו מזו" (הכוזרי ד, כה).

ב. הלשון הרבנית – "משנה תורה", "שערי תשובה" ולשון השו"ת כמבחן

הצורה הצפויה בלשון משנה תורה היא "זו", ואכן היא שולטת בחיבור זה ביד רמה (2,620 היקריות), אבל גם כאן לא הצליח רמב"ן להימנע לחלוטין מן הצורה המקראית, והיא באה בחיבורו 101 פעמים, בדרך כלל כלואי ובידוע (השוו: אריאל 2018, עמ' 197). דוגמות לשתי הצורות: "שרחיצה זו במים שכל גופו עולה בהן בבת אחת" (ספר המצוות, מצוות עשה, מצווה קט), "הרי זו אינה ראויה מבעוד יום" (ספר זמנים, הלכות עירובין ח, יא), "ואחר כך נוטל האגודה הזאת בימינו ואתרוג בשמאלו" (ספר זמנים, הלכות שופר וסוכה ולולב ז, ו), "כדי שלא תראה העוקה הזאת מרשות הרבים" (ספר זמנים, הלכות שבת טו, טז), ב"שערי תשובה" המצב הפוך: הצורה הרגילה והשולטת היא "זאת", ולעומתה "זו" מופיעה רק שלוש פעמים בשני הקשרים: "גם זו רעה חולה" (שערי תשובה ג, קפט), "ושתי פרדות זו בת סוסיא וזו בת חמורה שני מינין הם ואסור להנהיגן יחד" (שערי תשובה ג, צא). אפשר להבחין בקלות שהשימוש במובאה הראשונה לקוח מן הפסוק "וְגַם זֶה רָעָה חוֹלָה כָּל עֵמֶת שָׁבָא כֵּן יִלָּךְ" (קהלת ה, טו), והמחבר כתב את הצורה המקראית כדרך הגייתה. כלומר, אפילו המקרה הזה אינו מעיד על השפעה חז"לית כי אם על שימוש בצורה מקראית נדירה שלשון חכמים אימצה לאחר מכן.

בלשון השו"ת שולטת הצורה החז"לית, וחלקה של "זאת" קטן ביותר. בקרב הכותבים הספרדים הצורה המקראית משמשת יותר מאצל הכותבים האשכנזים (בצר תשס"א, עמ' 84).

ג. המצב בלשון רש"י

אצל רש"י, לפחות בפירושו לבראשית, ניכר פיצול צורני בשימוש בשתי הצורות, כאשר "זו" משמשת גם ככינוי רומז המאזכר מילה הצמודה אליו, כלומר כלואי, וגם ככינוי רומז המרמז אל מילה שאינה נמצאת במשפט, כלומר כגרעין, ואילו "זאת" משמשת לרמז בדרך כלל רק על מסומן שאינו נזכר במשפט אלא ברור לקורא מן ההקשר הטקסטואלי, כגרעין. דוגמות ל"זו": "והבטחה זו הבטיח לאברהם" (כח, ו), "טובה זו אעשה לך שאאריך ימי מהלכתי" (לג, יב). דוגמות ל"זאת": "כדי שיראוהו אנשי דור המבול עוסק בה ק"כ שנה ושואלין אותו מה **זאת** לך" (ו, יד), "רוח הקדש העידה על ראובן שלא אמר **זאת** אלא להציל אותו" (לז, כב).

ד. לשון אבן עזרא

אצל אבן עזרא שכיחה יותר הצורה "זאת" (59 מופעים), אך אין הוא נמנע משימוש גם בצורה הקצרה יותר (17 פעמים). לא ניכרת הבחנה סמנטית בשימוש בשתי הצורות. להלן דוגמות לכאן ולכאן: "ונכתבה זו הפרשה שישמרו בני ישראל מבנות כנען" (כו, לה), "והזכיר זו לבדה בעבור שעשה שמעון שלא כהוגן" (מו, י), "גם **זאת** הבכורה בעבור שראה שאין לאביו עושר" (כה, לד), "ובאה **זאת** המלה משונה בנקוד בעבור אות הגרון" (ל, לט). בדוגמות הבאות משמש הכינוי "זו" במבנה הדדי – "זו את זו", "זו לזו", מה שאין בנמצא בכינוי "זאת", וייתכן שמדובר במעין התניה: "וגם עריו לא היו דבקים **זו לזו**" (מט, ז), "בעבור היות ההרגשות נחברות במקום אחד יחליפו **זו בזו**" (מב, א).

ה. לשון רמב"ן

הצורה השלטת בלשון רמב"ן, כמו בלשון אבן עזרא, היא "זאת" המקראית, ובאה בפירוש רמב"ן בקורפוס הנבחר לא פחות מ-70 פעמים, למשל:

- א. "והנה בבריאה **הזאת** שהיא כנקודה קטנה דקה ואין בה ממש נבראו כל הנבראים בשמים ובארץ" (א, א).
- ב. "ויראה לי שהנקודה **הזאת** בלובשה הצורה והיתה בהו [...] "(א, א).
- ג. "לפי שלא עמד האור בתכונה **הזאת** כל הימים כשאר מעשה בראשית" (א, ג).

- ד. "כי **זאת** נפש חיה כלומר נפש שיש בו חיות" (א, כ).
- ה. "שמ**זאת** הגזירה שגזר בבעלי הנפש התנועה שבמים הרבוי נתרבו בעלי נפש התנועה (א, כב).
- ו. "והנה בפרשה **הזאת**" (א, כד).
- ז. "**וזאת** הנפש המשכלת אשר נפחה השם באפיו" (ב, ז).
- ח. "נפח באפיו נשמת חיים מפי עליון להוסיף הנפש **הזאת** על היצירה הנזכרת ויהי האדם כולו לנפש חיה כי בנשמה הזאת ישכיל" (ב, ז).
- ט. "והנה בעת **הזאת** לא היה בין אדם ואשתו המשגל לתאוה" (ב, ט).
- י. "לא הודיעו כי בו המדה **הזאת** רק אמר לו סתם" (ב, ט).
- יא. "יסובב כל ארץ החוילה **הזאת** ויבא משם על פני כל ארץ מצרים" (ב, יא).
- יב. "כלומר הפעם **הזאת** מצאתי עזר לי" (ב, כ).
- בדוגמה האחרונה הסיבה לבחירתו של רמב"ן ב"זאת" ברורה, שכן הוא מפרש את לשון הפסוק: "זאת הפעם עָצַם מַעְצָמִי וּבָשָׂר מִבְּשָׂרִי". לדעת רמב"ן הכינוי "זאת" שבפסוק משמש כגרעין, וכך רמב"ן משתמש בכינוי זה אף הוא (השוו עמ' 37).
- יג. "כי לא תאמר המלה **הזאת** על השבעה הנפרדים" (ד, כג).
- יד. "ומה צורך לטענה **הזאת**" (ו, ג).
- טו. "יאמר כי שוב אשוב אליך עת כעת **הזאת** שתהיו בו חיים ויהיה בן לשרה אשתך" (יח, י).
- טז. "ופשוטו כעת **הזאת**" (כה, לא).
- ייתכן שבשתי הדוגמות האחרונות שהוצגו רמב"ן נוקט את הצורה המקראית כדי להיצמד ללשון המקרא, שכן מטרתו כאן לבאר את הפסוקים "שׁוּב אֲשׁוּב אֵלֶיךָ כְּעַת תִּהְיֶה" (יח, י) ו"מִכְּרָה כִּי־זָם אֶת בְּכֹרְתְךָ לִי" (כה, לא) באמצעות שכתובם, ושכתוב זה מצריך צורה הרגילה במקרא דווקא. העובדה שהצירוף "כעת הזאת" כבר מופיע כך במקרא (יהושע יא, ו) מחזקת השערה זו.
- יז. "ונכתבה **זאת** הפרשה להודיע חסדי השם עם אברהם" (כג, יט).

- יח. "והמחלוקת להם עם רבי יהודה להודיע אותנו שם הבת **הזאת** בלבד" (כד, א).
- יט. "והמדה **הזאת** היתה לאברהם כבת כי הוא איש החסד ויתנהג בזו ולכך אמרו אחרים כי אין הברכה **הזאת** שנתברך בכל רומזת על שהוליד בת משרה אשתו או שלא הוליד" (כד, א).
- כ. "וגור עתה בארץ **הזאת** בארץ פלשתים כי לך ולזרעך אתן אותה" (כו, ב).
- כא. "וגור עתה בארץ **הזאת** בארץ כנען אשר תכלול עמים רבים" (כו, כ).
- ברקע שני המשפטים האחרונים זה עומד הפסוק "גור בְּאַרְץ הַזֹּאת" (כו, ג), והוא שהוביל, כנראה, לשימוש בכינוי המקראי דווקא.
- כב. "היתה **זאת** המראה כענין בין הבתרים לאברם" (כז, יב).
- כג. "ואחרי כן אמר לו לבן מלא שבוע השנים של לאה **זאת**" (כט, כא).
- בדוגמה הזו רש"י משכתב ומרחיב את הצירוף המקראי "שְׁבַע **זאת**" (כט, כז), ומן הראוי לנקוט בנסיבות אלו אותה צורה מקראית.
- כד. "לא מצאו למלה **הזאת** מוצא בלשון הקדש" (ל, כ).
- כה. "כי דרך מקראות לדבר כן ובפרשה **הזאת** בדומה לו בהר הגלעד" (ל, מ).
- ל"ז" החז"לית רק 16 מופעים, והיא הצורה המסומנת. בחלק מן המקרים נראה שאפשר להצביע על נסיבות הופעתה:
1. כשיש כפילות של כינוי רומז לרבות המביע הדדיות ("זו את זו", "זו מזו")
גורם זה נמצא כאמור גם בלשון הכוזרי ובלשון אבן עזרא.
- א. "ואך את דמכם לנפשותיכם לרמוז כי לא ידרוש דם חיה מיד חברתה אם כן נשאר בהם לטרוף **זו** את **זו**" (ט, ה).
- ב. "כי בני יפת יושבי איי הים והם נפרדים כל אחד מבניו באי אחר יושב לבדו וארצותם רחוקות **זו** **מזו**" (י, ה).

2. כשהכינוי הרומז משמש גרעין

כפי שהובהר, רש"י משתמש בנסיבות כאלו דווקא בצורה "זאת", ואילו רמב"ן נוהג הפוך.

ג. "לבאר שאינה חוילה של מצרים שאמר בה וישכנו מחוילה עד שור כי זו מזרח המזרח" (ב, יא).

ד. "והנה זו מדה כנגד מדה כי היא נתנה גם לאישה ויאכל במצותה וענשה שלא תהיה היא מצוה עליו עוד והוא יצוה עליה כל רצונו" (ג, טז).

ה. "והנה זו ראייה שנענש מלך אשור על הרעה שעשה לישראל" (טו, יד).

3. כשהמאזכר אינו מילה אחת או צירוף קצר אלא משפט שלם או "דיבור המתחיל"

ו. "אבל כאן אחר ויאמר אלהים כתוב ויעש זו היא קושיתו" (א, ו).

ז. "ויברך אתם אלהים זו ברכה ממש לפיכך כתוב בה ויאמר להם אלהים" (א, כח).

ח. "ויש אומרים [...] והכתוב לא פירש המחיר ואין זו דעתי" (כה, לא).

ט. "והנה הובטח שלא יגרום שום חטא שיכלה זרעו או שיפול ביד אויביו ולא יקום והנה זו הבטחה שלימה בגאולה העתידה לנו" (כב, טז).

ג. כינוי הרמז לקרובים

1. לשון המקרא ולשון חז"ל

בלשון המקרא הכינוי העיקרי המשמש לקרובים הוא "אלה" ומופיע בו 745 פעמים, כמו "וַיְדַבֵּר אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה" (דברים לא, א). הצורה "(ה)אל" נדירה מאוד ובאה רק תשע פעמים, רובן ביידוע (גזניוס 1910, עמ' 109–110; ז'ואן ומוראוקה 2013, עמ' 104–105), כמו "רַק לְאֲנָשִׁים הָאֵל אֶל תַּעֲשֵׂוּ דְבָר" (בראשית יט, ח).

בלשון חז"ל הומרה צורה זו ב"אלו", כנראה מתוך רצון לשקף את הריבוי שהצורה מצביעה עליו ובאנלוגיה לכינויי הגוף החבורים והפרודים "אנחנו" ו"X-ו" (סגל תרצ"ו, עמ' 49–50). "אלו" באה בלשון המשנה 667 פעמים, כמו "אילו ואילו פטורין מן התפילה" (ברכות ג, א), "הרי אלו טמאין מדרס" (זבים ג, א).

2. לשון ימי הביניים

א. לשון התרגומים מערבית – הכוזרי כמבחן

לשון הכוזרי מעדיפה בבירור את "אלה" (143 פעמים) על פני הצורה החז"לית, למשל: "ואלה הם ממדות השכל" (הכוזרי א, א), "ואלה היו לב אדם וסגלתו" (הכוזרי א, מז), "כמו שבא בו משה אחר המופתים האלה" (הכוזרי א, פז). היקרויותיה של "אלו" מסתכמות ב-25 מופעים לכל היותר, שכמעט כולם תוקנו ביד המעתיק ל"אלה". רק שלוש פעמים השאיר המעתיק את "אלו" על תילה ולא תיקן אותה: "כי אלו הצורות נותן אותם ענין אלהי" (הכוזרי, ה, ד), "ואיך יתפארו אלו בטענות שיגיעו אליהם" (הכוזרי א, קט), "ואל תטעון עלי באלו שהתחילו מחצות יום" (הכוזרי ב, כ).

ב. הלשון הרבנית – "משנה תורה", "שערי תשובה" ולשון השו"ת כמבחן

במשנה תורה הצורה המקראית, כצפוי, נדירה מאוד: היא באה ארבע פעמים בלבד. שתי היקרויות תוקנו ביד המעתיק ל"אלו" (שמופיעה 2,699 פעם), ושתי ההיקרויות שנשארו על תילן יונקות מלשון מקראית: "לא נאמרו כל הדברים האלה אלא למצוה" (ספר עבודה, הלכות מעשה הקרבנות, יג, ט; השו"ת בראשית כ, ח), "ואם חסר אחת מכל אלה הרי זה ספק" (ספר עבודה, הלכות איסורי מזבח, ב, י; השו"ת קהלת ז, כח).

מחבר "שערי תשובה" ממשיך גם כן במגמתו המקראית בתחום הכינויים, ולשונו מכירה רק את הצורה מלשון המקרא: "יוחקו הדברים האלה בלבבו ויבאו בחדרי רוחו" (שערי תשובה א, יב), "ובעבור המעלות האלה נברא האדם" (שערי תשובה ג, ז), "ואלה עושים בזדון" (שערי תשובה, ג, עה).

ברוב ספרות השו"ת משמשת בדרך כלל הצורה "אלו", ולעומת זאת, "חלקה של 'אלה' קטן ביותר" (בצר תשס"א, עמ' 84).

ג. לשון רש"י

רש"י מעדיף את הצורה "אלו" מלשון המשנה כמעט תמיד, למשל: "ארור בנך רביעי להיות משמש את זרעם של אלו הגדולים" (ט, כה), "אבל אלו שניהם צדיקים" (לח, כז).

רק פעמיים הוא משתמש ב"אלה", ובשתי הפעמים ברור שהוא מנסה לחקות את לשון המקרא כדי ליצור פסוקים שכביכול היו צריכים להיכתב:

א. "אם תעשה לי את אלה ואף אני אעשה זאת" (כח, כב).

בדוגמה זו רש"י משכתב את דברי יעקב לאל: "אם יהיה אלהים עמדי ושמרני בדרך הזה אשר אנכי הולך [...]", והשימוש בלשון המקראית ניכר גם בהעדפת הצורה "זאת" מלשון המקרא על פני "זו" מלשון המשנה.

ב. "ואלה של תולדות יעקב אלה ישוביהם וגלגוליהם" (לז, ב).

בדוגמה זו רש"י נמשך אחר לשון הפסוק המשוכתב "אלה תולדות יעקב" (לז, ב). גם העובדה שמדובר בגרעין ולא בלוואי משותפת לשתי היקרויותיה של "אלה" בלשון רש"י.

ד. לשון אבן עזרא

אבן עזרא נוהג הפוך לגמרי מרש"י, ומאמץ במובהק את הצורה מן המקרא, למשל: "לא ידע אם על אלה או על אחרים" (לב, ט), "ואל תתמה לחשוב איך חיה כל אלה השנים" (ד, טו). רק פעמים ספורות סוטה אבן עזרא מן הנוהג שבלשון המקרא ונוקט את הצורה החז"לית דווקא:

ג. "והטעם אלה תולדות יעקב אלו המאורעות שאירעו לו" (לז, א).

הסיבה לחריגה בדוגמה האחרונה ברורה: אבן עזרא לא רצה לחזור על אותו כינוי רמז המופיע בפסוק "אלה תולדות יעקב" בבואו לשכתב אותו ולהסביר את כוונתו, ולכן בחר בכינוי המשנאי המקביל לו.

ד. "כי אלו ג' אנשים נביאים היו" (יח, יג).

ה. לשון רמב"ן

ל"אלה" בקורפוס הנבחר בלשון רמב"ן 42 מופעים, והיא משמשת הן כגרעין והן כלוואי. למשל:

1. "ויספיק לאנשי התורה בלעדי הכתובים האלה" (א, א).

2. "כי זאת הנפש אשר באדם מפי עליון בה ימצאו שלש הכחות האלה" (ב, ז).

3. "והכתוב ירמוז ויקצר בתעלומות כאלה" (ד, כב).

4. "בעבור ארך חיי אלה הראשונים יפרוט ימיהם קודם הולידם" (ה, ד).
5. "והנה אלה דברי רוח ולמה יהיה הנס הזה בהם" (ה, ד).
6. "והיו האנשים האלה הנולדים ראשונים מאב ואם בשלמות גדולה" (ו, ד).
7. "כי היו ג' האנשים האלה בדמות אלהים ואז הוחל לעבוד עבודה זרה" (ו, ד).

בדוגמה האחרונה לשונו של רמב"ן מבוססת על הפסוק ביחזקאל יד, יד: **"וְהָיוּ שְׁלֹשֶׁת הָאֲנָשִׁים הָאֵלֶּה בְּתוֹקָה"**.

8. "כי יזכיר מספרם לאמר כי אלה שלשה לבדם היו תולדותיו ונצלו בזכותו ומאלה נפצה כל הארץ" (ו, ט).

השימוש ב"אלה" בדוגמה האחרונה מושפע בבירור מן הפסוק שרמב"ן עומד עליו באותו פירוש: **"אֵלֶּה תוֹלְדוֹת נֹחַ"** (ו, ט), ומן הפסוק המסכם את תולדות נח **"וּמֵאֵלֶּה נִפְצָה כָּל הָאָרֶץ"** (ט, יט).

9. "ובאלה לא אמר שיבאו אליו אלא שהוא יקח אותם" (ו, כ).
10. "ואם כן אין להכות את כל חי מפני שני הטעמים האלה" (ז, כא).
11. "כתב רש"י קונה כמו עושה על ידי עשייתו קנאן להיות לו ואלה שני פנים הם" (יד, יט).
12. "לכרות עמו ברית לעבור בין הבתרים האלה ונרמז לו גם כן כי מאלה יהיה כל קרבן בבהמה ובעוף" (טו, י).
13. "ואלה דברים סותרים הכתוב אסור לשומעם אף כי להאמין בהם" (יח, א).
14. "והנראה בעיני כי המלאכים האלה הנראים כאנשים באו אל אברהם" (יח, טו).
15. "כיון שהסכימו להיות שכרו באלה היה רשאי לעשות כל מה שיוכל" (ל, לז).

ל"אלו" 22 מופעים, גם כלואי וגם כגרעין, למשל:

1. "והקב"ה ברא אלו שניהם מאין" (א, א).
2. "ואלו כלל כל הנבראים בעל הגוף" (א, א).
3. "אלו דברי הגאון ולא זכינו בהם" (ה, א).
4. "כל אלו דבריו" (ו, יח).
5. "ושני הדעות האלו אפשריים" (ז, כג).

6. "ואולי שאר ארץ פלשתים לא היתה לישראל לבד אלו חמשת סרניהם" (י, טו).

7. "ופני הצאן ההולכות אחריהן צופות באלו" (ל, מ).

1. פיצול צורני בכינוי הרמז לקרובים

מטרת סעיף זה היא לבדוק אם קיימת התניה בשימוש בכינוי הרמז לקרובים לפי הרפרנטים שהם מאזכרים. לשון אחר: האם קיימת בהם התופעה של "פיצול צורני", שבו מבנים דקדוקיים מקבילים מנוצלים להבעת בידול סמנטי? לצורך כך מיינתי את הישויות המאזכרות בכינוי הרמז לפי קטגוריות סמנטיות. טבלה (4) מפרטת כל קטגוריה לפי תכונות וקבוצות ואת כמות הפעמים שבהן כל צורה מאזכרת אותה. האחוזים בכל קטגוריה מתייחסים לכמות הצורות באותה קטגוריה בלבד.

טבלה מס' 4: התפלגות הקטגוריות הסמנטיות לפי צורות הכינויים

אלו		אלה		הקבוצות הנכללות בקטגוריה	התכונות הסמנטיות של הקטגוריה
מספרים מוחלטים	אחוזים	מספרים מוחלטים	אחוזים		
30.76	4	62.9	9	חפצים או דברים דוממים	(-) חי (+) מוחשי
11.11	2	88.88	16	בני אדם	(+) אנושי
42.3	11	57.69	15	רעיונות, עובדות, אמירות, סיפור דברים וכיוצא באלו	(-) מוחשי
71.42	5	28.57	2	בעלי חיים	(+) חי (-) אנושי

הטבלה מראה שברוב הפעמים שהמאזכר הוא אנושי יש לצפות למאזכר בדמות "אלה" המקראית, ודוגמה לכך אפשר למצוא במובאות האלה:

1. "וכאשר החל האדם לרוב ונולדו להם הבנות היו אלה בני הראשונים בחזקם" (ו, ד).

"אלה" בפירוש זה הם "בני הראשונים".

2. "כי יזכיר מספרם לאמר כי **אלה** שלשה לבדם היו תולדותיו ונצלו בזכותו ומאלה נפצה

כל הארץ" (ו, ט).

"אלה" בפירוש זה מאזכרת את בני נח.

3. "וספר ב**אלה** להודיע מי היו המתחילים בבנין הערים ובמרעה הצאן וחכמת הנגון

ומלאכת המתכות" (ד, ז).

"אלה" בקטע זה הם צאצאי קין.

4. "אולי היו האחים **האלה** דומים בקולם" (כז, יב).

5. "אבל הזהיר על **אלה** בעלי בריתו וכל שכן על האחרים" (כד, ח).

6. "והגיד לו כי המלאכים הם השלוחים **האלה** להשחית המקום" (יח, כ).

בדוגמה האחרונה אפשר להתווכח אם מדובר באנשים ממש או במלאכים, אך על כל פנים

דמותם בסיפור מתנהגת ומתפקדת כדמות אנושית לכל דבר.

רק בשני מקומות הישות האנושית מאוזכרת דווקא ב"אלו":

1. "והקב"ה ברא **אלו** שניהם מאין" (א, א).

המאזכרים כאן הם אדם וחווה.

2. "לומר שאין **אלו** תולדות היחס לאברהם רק הם בני האמה" (כה, יט).

"תולדות היחס" הם למעשה צאצאיו של אברהם, ואותם מאזכר הכינוי "אלו".

עוד עולה מן הטבלה, שכאשר המאזכר הוא ישות מוחשית שאינה חיה, רמב"ן נוטה לאזכר

אותה בצורה המקראית, אם כי לא בפער ניכר מן הצורה החז"לית. דוגמות לשימוש בשתי

הצורות:

1. "צורת ד' יסודות שהם האש והמים והעפר והאוויר ומלת הארץ תכלול ארבעת **אלה**"

(א, א).

2. "לכרות עמו ברית לעבור בין הבתרים האלה ונרמז לו גם כן כי מאלה יהיה כל קרבן בבהמה ובעוף" (טו, י).
 3. "מלמד שלא נהיו אלו המאורות מגוף הרקיע" (א, טז).
 4. "כי גבול הכנעני מצדון בואכה גררה עד עזה ואלה ערי פלשתים" (י, טו).
 5. "וקרא גם לאלו הכדורים שמים כשם השמים העליונים הראשונים" (א, ח).
- כשהישות המאוזכרת אינה מוחשית כלל, כגון שהיא מורה על הטקסט המקראי, על דברי פרשנות, על צורות, על רעיונות וכיוצא באלו, יש פחות או יותר שוויון בשימוש בשתי הצורות:
6. "והנה אלה דברי רוח ולמה יהיה הנס הזה בהם" (ה, ד).
 7. "והכתוב ירמוז ויקצר בתעלומות כאלה" (ד, כב).
 8. "וקרא להם שמות בהיותם לובשים הצורות האלו" (א, ט).
 9. "ואם כן אין להכות את כל חי מפני שני הטעמים האלה" (ז, כא).
 10. "וספר הכתוב כל אלה כי רצה להודיע יחוס אברהם משם" (י, ב).
 11. "אלו דברי הגאון ולא זכינו בהם" (ה, א).
 12. "כל אלו דבריו" (ו, יח).
 13. "ושני הדעות האלו אפשריים" (ז, כג).
 14. "כל אלו דברי הרב ז"ל" (יח, כד).
 15. "הנה אלו שלש מחלוקות בדבר" (יט, כד).

באשר לישויות חיות שאינן אנושיות – באזכורן מערב רמב"ן את שתי הצורות, אם כי עדיפות מסוימת שמורה ל"אלו". הינה דוגמות לשני השימושים:

1. "ואלו כלל כל הנבראים בעל הגוף" (א, א).
 2. "ובאלה לא אמר שיבאו אליו אלא שהוא יקח אותם" (ו, כ).
- כאן מדובר בחיות שנצטווה נח להכניסן לתיבה.
3. "והנכון שענין קריאה באלו בכאן היא ההבדלה המוגבלת בהם" (א, ה).

כאן מדובר בבעלי החיים שהאדם קרא להם שמות. כך גם בדוגמה הבאה:

4. "מפני שהאדם קרא השמות אמר באלו שנעשו קודם היותו" (א, ה).

5. "כיון שהסכימו להיות שכרו באלה היה רשאי לעשות כל מה שיוכל" (ל, לז).

ב"באלה" שבדוגמה האחרונה הכוונה לעיזים ולכשבים שקיבל יעקב מאת לבן כשכר על

עבודתו. כך גם ב"באלו" בדוגמה הבאה:

6. "ופני הצאן ההולכות אחריהן צופות באלו" (ל, מ).

סיכומו של דבר, רמב"ן משתמש בצורה "אלה" המקראית כמעט פי שניים מאשר ב"אלו"

שמלשון חכמים. כאשר המאוזכר הוא דמות אנושית או דמות דוממת, רמב"ן נוקט על פי רוב

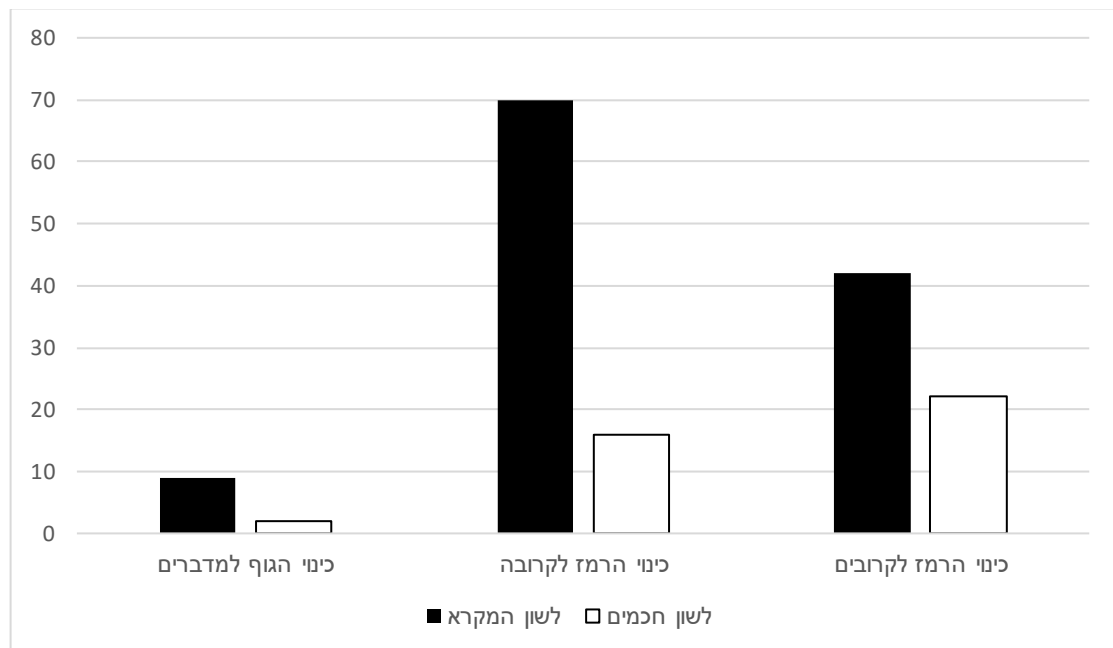
(25:6) את הצורה המקראית, ובמקרים האחרים יש שוויון מסוים בשימוש בין שתי הצורות.

ד. מסקנות

תרשים מס' (5) מסכם את הנתונים שנאספו בקטגוריית כינויי הגוף למדברים וכינויי הרמז

לקרובים ולקרובה. בכל קבוצה נמתחים שני מלבנים – אחד שחור (לשון המקרא) ואחד לבן

(לשון חכמים), וגובהם מורה על מספר ההיקריות של הכינוי מכל רובד לשון בלשון רמב"ן.

תרשים מס' 5: שכיחות הכינויים בלשון רמב"ן

ניכר מן התרשים שרמב"ן מעדיף בתחום הכינויים את לשון המקרא, ובכך הוא דומה בלשונו לכוזרי, לבעל "שערי תשובה" ולאבן עזרא, ורחוק מרמב"ם ומרש"י. הדבר בולט במיוחד בכינויי הרמז לקרובים ולקרובה, ופחות מכך – אם כי במידה לא מבוטלת – בכינוי הגוף למדברים. עוד נראה, כי אף על פי שהצורות החז"ליות "אנו" ו"זו" קצרות מן "אנחנו" ו"זאת" המקראיות, רמב"ן ביכר את הארוכות יותר דווקא. אפשר להסביר את הדבקות הזאת בלשון המקרא בנוקשות של מערכת הכינויים ובעובדה שמדובר במנגנון סגור שאינו פתוח לשינויים, ובו בחר רמב"ן לדבוק בלשון המקרא ולהשתמש פחות בחידושי לשון חכמים.

7. מקור נטוי בגזרות עלולות

א. לשון המקרא ולשון חכמים

אחד השינויים הבולטים במערכת הפועל של לשון המקרא ולשון חכמים הוא הנטייה של שמות הפועל (המקור הנטוי) בבניין קל של חלק מן הגזרות העלולות. בלשון המקרא נטיית המקור המוחלט של שורשי פ"י היא כדוגמת "לשבת", "לרדת". הבסיס הוא המקור הפרוד "שבת", "רדת", והוא נוצר מתוך השאיפה ליצירת שורש תלת עיצורי שהת"ו נתפסת בו כאות שורשית, ואליו מצטרפת אות היחס למ"ד. כך גם בשורש הל"ך-יל"ך הנוטה בתפוצה משלימה, ושם הפועל שלו "ללכת". תופעה דומה חלה גם בגזרת פ"נ, אם כי לפעלים בגזרה זו שתי צורות אפשריות: "לגעת" (מן נג"ע), ו"לטעת" (מן נט"ע) או "לנגוע", "לנטוע" (גזניוס 1910, עמ' 184–185, 188–189; מורג תשס"ט, עמ' 181–182). גם בשורש לק"ח, הנוטה על דרך פ"נ (גזניוס 1910, עמ' 173; מורג תשס"ט, עמ' 183), קיימת צורה זו: "לקחת". בגזרת פ"א נטתה צורת המקור הנטוי בבניין קל כבשורשים השלמים: "לאכל", "לאהב". רק בשורש אמ"ר פה"פ נחה: "לאמר" (ז'און ומוראוקה 2013, עמ' 176).

בלשון חכמים נטתה צורת המקור הנטוי של הפעלים בגזרות הנידונות על דרך נטיית הפועל בעתיד: ²¹ "יתן" <"ליתן", "ישב" <"לישב", "ירד" <"לירד", "יאמר" <"לומר" (סגל תרצ"ו, עמ' 138–141; הנמן תש"ם, עמ' 30). ²² בחלק מן הפעלים בגזרת פ"נ המשיכה הצורה "לקטל" להתקיים, אך עה"פ נבלעה בנטייה: "לדר" (מן נד"ר), "לטל" (מן נט"ל) (מורג תשס"ט, עמ' 182).

²¹ כפי שנטתה צורת המקור הנטוי בגזרת השלמים בלשון המקרא (בלאו תשס"ח, עמ' 7).

²² אם כי אין אחידות בין כתבי היד של המשנה ובין חלק מהדפוסים באשר לניקוד הצורות (ארחיפוב תשס"ח, עמ' 27).

ב. בדיקת צמדי צורות מקור נטויות בלשון ימי הביניים

טבלה מס' (5) מציגה חלק מצורות המקור מהגזרות הנזכרות לעיל הנוטות בדרכים שונות בכל אחד מן הרבדים בליווי נתונים סטטיסטיים. בכל צורה מצוין מספר ההיקריות שלה בכל רובד. שאר צורות המקור מגזרות אלו (כמו נש"ק, נג"ש, יל"ד, יש"ן) לא נמצאו בשימוש אצל רמב"ן בפירושו לבראשית בקורפוס שנבדק, ועל כן לא הוצגו.

טבלה מס' 5: צורות המקור שייבדקו בלשון רמב"ן ושכיחותן בלשון המקרא ובלשון המשנה

לשון המשנה	לשון המקרא	
37-5	0-104	לתת-ליתן
21-0	0-28	לקחת-ליקח
9-3	0-87	ללכת-לילך
7-2	0-37	לדעת-לידע
2-0	0-37	לשבת-לישב
18-1	0-57	לאכול-לאכל
25 ²⁴ -23 ²	0-934	לאמר-לומר
4-0/0	0-1/4	לנטוע/לטעת-ליטע
1-0	0-1/3	לנגוע/לגעת-ליגע
3-0	0-10	לרדת-לירד

1. לשון התרגומים מערבית – הכוזרי כמבחן

מבדיקה של צמדי צורות המקור הנטוי שהובאו למעלה בספר הכוזרי כייצוג של הלשון המשוערבת עולה שהצורות מלשון המשנה כמעט שלא משמשות בלשון זו. המתרגם מעדיף את הצורה המקראית כמעט בכל צמד, למעט שלוש היקריות של "לומר" (כנגד שלוש היקריות

²³ לכל היותר, שכן יש פה ושם בכתבי חז"ל הכתיב "לאמר" כייצוג של lomar (האקדמיה 2021א).

²⁴ לכל הפחות. ראו בהערה הקודמת.

של "לאמר") והיקרות אחת של "ליגע", שגם היא תוקנה בידי המתקין ל"לנוגעו" (הכוזרי ג, מט).

2. הלשון הרבנית – משנה תורה ו"שערי תשובה" כמבחן

במשנה תורה, שלשון חכמים היא ברירת המחדל המוצהרת שלו, יש לצפות לצורות חז"ליות אף בקטגוריה הזאת, ואכן רוב מוחץ של צורות המקור הנטוי נטות על דרך רובד לשון זה. אבל לשון המקרא לא נעלמה לגמרי בהקשר הזה, והיא נותנת את אותותיה פה ושם גם בצורות המקור הנטוי של גזרות עלולות. אלה היחסים בין שכיחות כל צורה בצמדים שנבדקו, כמעט תמיד לטובת לשון חז"ל: ליקח-לקחת (4-90), לילך-ללכת (8-28), לידע-לדעת (5-81), לישב-לשבת (8-75), לומר-לאמר (9-310), ליטע-לנטוע (5-11), ליגע-לנגוע (1-11), לרדת-לירד (6-0). רק בצורות המקור "לאכל-לאכול" לשון המקרא שולטת (50-392).

לשון שערי תשובה מכירה בדרך כלל רק את הצורות מן המקרא, ובשני שורשים יש מופעים גם לצורות חז"ליות, אך עדיין לשון המקרא שולטת. כך בצמד "לתת-ליתן" (5-16), ובאופן מובהק פחות בצמד "לאמר-לומר" (6-7).

3. לשון רש"י, אבן עזרא ורמב"ן

א. לתת-ליתן

בלשון רש"י לפירוש בראשית השכיחות של "לתת" מסתכמת בתשעה מופעים, ושל "ליתן" בחמישה מופעים. לשונו של אבן עזרא אינה מכירה את הצורה החז"לית: משמשת בה רק הצורה "לתת" מן המקרא (חמש פעמים בפירוש לבראשית).

בלשון רמב"ן הצורה השלטת היא הצורה המקראית (תשע היקרויות), ואילו החז"לית באה פעם אחת בלבד.

היקרותה של "ליתן":

1. "ולכן רצתה ליתן לו שפחתה שלא ישא נכרית" (ל, ט).

היקרויותיה של "לתת":

1. "ואם יאכל מעץ החיים שנברא לתת לאוכליו חיי עולם תבטל הגזרה" (ג, כב).

2. "אברהם לא רצה לקחת לעצמו מחוט ועד שרוך נעל אבל חלק הגבוה הפריש **לתתו** לכהן" (יד, כ).

3. "כי יאמר מעת שהוצאתיך מאור כשדים ועשיתי לך נס היה הרצון לפני **לתת** לך הארץ הזאת" (טו, ז).

הבחירה בצורה המקראית בדוגמה האחרונה ברורה, מכיוון ששם נדרש רמב"ן לפסוק "ויאמר אליו אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים **לתת לך את הארץ הזאת לרשתה**", שהשפיע גם על לשון הפירוש.

4. "כי כשהקב"ה כרת עמו ברית **לתת** הארץ לזרעו לאחזת עולם אמר לו כמשייר במתנתו שארבע גליות ישתעבדו בבניו וימשלו בארצם" (טו, יב).

5. "לא בקש מהם רק שיוקח מעט מים לרחוץ רגליהם מעט מפני החום **לתת** מים קרים על נפש עיפה" (יח, ד).

השימוש בצורה מן המקרא בדוגמה האחרונה משתלב יפה עם השיבוץ המקראי ממשלי כה, כה: "**מים קרים על נפש עיפה** ושמועה טובה מארץ מרחק".

6. עמד אברהם בתפלה ותחנה לפניו למחול להם **ולתת** לו רשות לדבר והאריך בתפלתו" (יח, כ).

7. "ודרך פשט הכתובים סלולה שאמר תחילה חמשים **לתת** חשבון שלם של עשרה לכל אחד ואחד" (יח, כד).

8. "אבל הלך תחלה אל באר שבע מקום האשל שלו **לתת** הודאה על נסו ושם שמע במיתת שרה" (כג, ב).

הבחירה בצורה המקראית בדוגמה האחרונה נעשית אף על פי ש"לתת הודאה" הוא צירוף הנשען על ביטוי מלשון המשנה דווקא (למשל: "וביציאתי אני נותן הודייה על חלקי" [ברכות ד, ב]).²⁵

9. "טעם הנה לאמר הנה אוכל לתת לך משמני הארץ ומטל השמים כי לשניכם יספיק" (כז, לט).

ב. לקחת-ליקח

רש"י ואבן עזרא חלוקים בשימוש בצורות אלו: רש"י נוקט שלוש פעמים את הצורה "ליקח", בעוד שאבן עזרא דבק ב"לקחת" (10 מופעים). רמב"ן הולך בדרכו של אבן עזרא: בעוד שהצורה החז"לית "ליקח" אינה מופיעה בקורפוס שנבדק כלל, "לקחת" באה 13 פעמים (בדוגמה 1 הצורה באה פעמיים):

1. "כי לא היה החפץ לפניו יתברך **לקחת** צלעו ממנו עד שידע אדם שאין בנבראים עזר לו ושיתאוה שיהיה לו עזר כמותם ומפני זה היה צריך **לקחת** ממנו אחת" (ב, כ).
2. "ועוד יקשה עליהם כי אברהם בצוותו את אליעזר **לקחת** אשה לבנו אמר לו" (יב, א).
3. "והמצרים עשקו אותו חנם **לקחת** את אשתו והקב"ה נקם נקמתם בנגעים גדולים" (יב, י).
4. "לא רצה **לקחת** לעצמו מחוט ועד שרוך נעל אבל חלק הגבוה הפריש" (יד, כ).
5. "ואברהם בטח באלהיו שיתן לו עושר ונכסים וכבוד ולא רצה **לקחת** ממנו דבר" (יד, כ).
6. "והמלאכים לא הניחוהו **לקחת** רק הנמצאים אתו בבית" (יט, יב).
7. "מה ראית בי חטא או רשע שפחדת ועשית כן כי אני לא נסיתי **לקחת** נשים מבעליהן" (כ, יב).

²⁵ אומנם צירוף זה הוא גלגול של הביטוי המקראי "לתת תודה" (כמו יהושע ז, יט), אך מכיוון שרמב"ן השתמש דווקא בצורה "הודאה", שהיא וריאציה של "הודייה", היה אפשר לצפות שהשימוש החז"לי הזה ישפיע גם על צורת המקור הנטוי הנספחת אליו, ולא היא.

8. "לא הרשה אותו **לקחת** לו אשה מבנות כנען אבל שיהיה הוא פטור וה' הטוב בעיניו יעשה" (כד, ח).

9. "כי כל טוב אדוניו היה בידו והוא פקיד ונגיד על הכל **לקחת** ממנו כאשר ירצה" (כד, י).

10. "בעבור שאמר שצוה יצחק את יעקב **לקחת** לו אשה מבנות לבן אחי אמו" (כח, ה).

11. "והוא שמע לעשות רצון אביו שלא **לקחת** אשה מבנות כנען" (כח, ה).

12. "אף כי תעשי עצמך גברת **לקחת** הדודאים אשר אני מתענגת בריחן" (ל, טו).

ייתכן שהמשמעות השונה שהוענקה לשורש לק"ח בלשון חז"ל – "קנייה", ולא "נטילה" כבמקרא – השפיעה על רמב"ן בשימוש בצורה הזאת, שכן בכל המובאות של "לקחת" המשמעות היא כבמקרא, ובלשון חכמים שורש זה חידש את משמעותו.²⁶

ג. ללכת-לילך

רש"י משתמש תשע פעמים בצורה "ללכת", וארבע פעמים בצורה "לילך", בעיקר כחלק מן הצירוף "יכול(ין) לילך". אבן עזרא, לעומתו, משתמש רק בצורה המקראית (שבע פעמים).

גם כאן רמב"ן דומה בלשונו לאבן עזרא: הצורה היחידה בפירושו היא "ללכת" המקראית (20 היקריות), "לילך" אינה מופיעה כלל.

בחלק מן המופעים רמב"ן מושפע בבירור בלשון הפסוק "**לְלַכֵּת** אֶרְצָה כְּנָעַן" (יא, לא). כך בדוגמות (3) ו-(5)–(7).

1. "כי מן הים היו יוצאים כל הימים ושם הם שבים **ללכת**" (ז, כג).

שימוש זה מושפע מלשון הפסוק בקהלת א, ז: "אֶל מְקוֹם שֶׁהִנְחִילִים הַלְכִים שָׁם הֵם שָׁבִים **ללכת**".

2. "ושפה אחת לכלם כי לשון ארמית לשניהם ורצו **ללכת** אל עם אשר לא ישמע לשונו" (יא, כח).

²⁶ למשל בפאה ח, ה: "כדי שימכרם ויקח בהן מזון שתי סעודות".

3. "ורצו **ללכת** אל עם אשר לא ישמע לשונו המלך ההוא ועמו וזהו טעם ויצאו אתם מאור כשדים ללכת ארצה כנען ויבאו עד חרן אשר שם משפחותיהם ואבותיהם מעולם וישבו ביניהם ונתעכבו שם ימים רבים ושם נצטוה אברהם לעשות מה שעלה בדעתו **ללכת** ארצה כנען" (יא, כח).
4. "יתכן שזה רשות כרצונו אמר לו בכל אשר תרצה **ללכת** בארץ לך" (יג, יז).
- ברקע שימושו של הקטע האחרון עומד הפסוק מירמיהו מ, ה: "או אֵל כָּל הַיָּשָׁר בְּעֵינֶיךָ **לְלַכֵּת** לך".
5. "וספר שיצא עם אביו מאור כשדים **ללכת** ארצה כנען" (יא, לב).
6. "כי אברם אחרי אביו ובעצתו יצא מאור כשדים **ללכת** ארצה כנען" (יב, א).
7. "מפני שעשו אנשי אור כשדים עמו רעות רבות על אמונתו בהקב"ה והוא ברח מהם **ללכת** ארצה כנען" (יב, א).
8. "**ללכת** בדרך אשר אורה אותך כטעם אחרי ה' אלהיכם תלכו ואותו תיראו" (יז, א).
9. "והענין בשניהם **ללכת** אחרי השם לירא ממנו לבדו ולעשות מה שיצוה" (יז, א).
10. "כי האנשים אשר השקיפו על פני סדום **ללכת** שמה ושלחם אברהם" (יח, כ).
11. "כי לוט נתחסד עם הצדיק **ללכת** עמו לשוט בארץ באשר ילך" (יח, כט).
12. "גברה עליו הצמאה ולא יכול **ללכת** והשכיבתו אמו תחת האילן" (כא, טו).
13. "הודיע אותה שלא תצטרך **ללכת** משם אל מעין ובור כי במקום ההוא ירוה צמאו" (כא, יז).
14. "ולכן הוצרך על כל פנים להשביע לעבד **ללכת** שם" (כד, ג).
15. "ולכן היה יצחק חפץ **ללכת** בדרך אבותיו לירד שם" (כו, א).
16. "והנה נסע ממקומו מפני הרעב **ללכת** בכל ארצות כנען לשכון בארץ אשר יאמר אליו" (כו, ב).
17. "והוא יצוה את בניו ואת ביתו אחרי **ללכת** בדרכיו" (כו, ה).
18. "**ללכת** בדרכי השם להיות חנון ורחום ועושה צדקה ומשפט ולצות את בניו ואת ביתו" (כו, ה).

19. "כאשר צוהו אביו **ללכת** אל לבן הלך שם ליטול רשות" (כח, יז).

ד. לדעת-לידע

גם רש"י (ארבע פעמים) וגם אבן עזרא (תשע פעמים) נוקטים "לדעת" כבמקרא. רמב"ן הולך באותה הדרך, וגם אצלו הצורה "לידע" נעדרת כליל. "לדעת" באה חמש פעמים:

1. "ואם תוכל **לדעת** כוונתם באמרם בברכת הלבנה עטרת תפארת לעמוסי בטן" (א, יד).
 2. "הוא מפני שכבר הראית **לדעת** כי האלהים ברא יש מאין ביום הראשון לבדו" (א, כו).
 לשון הפירוש בקטע האחרון נשענת על הפסוק: "אִתָּה הָרְאִיתָ לְדַעַת כִּי ה' הוּא הָאֱלֹהִים" (ד, לה).

3. "וצמח צמח צדיק כי משך רבים **לדעת** את ה'" (ב, ג).

4. "אבל בחסידיו ישום אליו לבו **לדעת** אותו בפרט להיות שמירתו דבקה בו תמיד" (יח, יט).

5. "ועשה גם הוא מטעמים שיברך גם אותו ולכן שאלו מי אתה **לדעת** האמת" (כז, לב).

ה. לשבת-לישב

בלשון רש"י ואבן עזרא בפירוש לבראשית לא נמצאה צורת מקור נטוי לשורש יש"ב, ולכן הרחבתי את החיפוש לפירושם לכלל התורה. החיפוש מניב חמישה שימושים של רש"י בצורה החז"לית ושימוש אחד בצורה המקראית. אבן עזרא משתמש רק בצורה מן המקרא. גם בלשון הרמב"ן לבראשית הצורה החז"לית "לישב" אינה מתועדת כלל, ו"לשבת" באה פעמיים:

1. "והנה עתה אני תושב עמכם כי חפצתי **לשבת** בארץ הזאת ולכן תנו קבר" (כג, ד).

2. "רק בימי אברהם לא רצו לסתמם מפני כבודו כי אמרו אולי ישוב **לשבת** בארץ" (כו, יד).

חיפוש רחב יותר בפירוש רמב"ן ליתר ספרי התורה מעלה יחס של 4:1 לטובת הצורה המקראית (שמונה פעמים "לשבת" ופעמיים "לישב").

ו. לאכול-לאכל

אצל רש"י מופיע רק "לאכול" (שש פעמים), ואבן עזרא אינו משתמש במקור נטוי משורש זה בפירושו לבראשית. בלשון רמב"ן הצורה החז"לית "לאכל" אינה מתועדת כלל, ואילו "לאכול" באה שמונה פעמים:

1. "לא הרשה לאדם ולאשתו להמית בריה ו**לאכול** בשר" (א, כט).
2. "ובעבור נח הציל מהם לקיום המין נתן להם רשות לשחוט ו**לאכול** כי קיומם בעבורו" (א, כט).
3. "**לאכול** אותם כמנהג העופות" (טו, יא).
4. "כלומר האם עלה בדעתך על הלב **לאכול** מן העץ" (יז, יז).
5. "כי בפיו של יצחק ציד תמיד כל היום יתאוה **לאכול** את הציד" (כה, כח).
6. "כי בבקשו **לאכול** והוא עיף אמר לו יעקב מכור לי בכורתך בכסף" (כה, לא).
7. "וישבו **לאכול** ולשתות" (כה, לא).
8. "והיה עשו מחניף את אביו להביא כל צידו אל פיו **לאכול** ממנו כרצונו תמיד" (כה, לד).

ז. לאמר-לומר

רש"י משתמש באופן גורף בצורה מלשון חז"ל "לומר", ונוקט אותה בלא פחות מ-75 מקומות. אצל האבן עזרא מצויים ארבעה שימושים לכל צורה. גם בלשון רמב"ן מופיעות שתי הצורות, אך בנטייה ברורה לטובת הצורה החז"לית: 74 מופעים ל"לומר" לעומת 41 היקרויות של "לאמר". דומה ששתי הצורות משמשות בערבוביה כווריאנטים חופשיים, וקשה למצוא התניות לשימוש בכל אחת מהן.

1. דוגמות ל"לומר"

- א. "שאם בא להורות סדר הבריאה באלו **לומר** שהם קדמו היה לו לכתוב בראשונה" (א, א).
- ב. "והענין **לומר** כי האלהים עשה את האדם ישר להיותו כמלאכי השרת" (ו, ג).
- ג. "ולא רצה הכתוב **לומר** שם ויפת וחם כי היו כולם נזכרים שלא כסדר תולדותם" (ו, י).

- ד. "אבל הכתוב יקצר **לומר** הטהורה על פי התורה" (ו, כ).
- ה. "ויחסרו המים מקצה חמשים ומאת יום דבק עם ותנח התיבה **לומר** שחסרו ביום ההוא חסרון גדול" (ח, ד).
- ו. "כי יכפול המצוה לחזוק **לומר** שיתעסקו בה בכל יכולתם" (ט, ז).
- ז. "הוצרך **לומר** שחם הוא אבי כנען" (ט, יח).
- ח. "ולכך הוצרך **לומר** לו שיעזוב הכל לאהבתו של הקב"ה" (יב, א).
- ט. "אבל לפי דעתי שרה תוספת במדרש **לומר** שהיה כן גם בשרה" (טו, ה).
- י. "אבל הכוונה **לומר** שאם היה אדם עם אשתו בחוצה לארץ חמש או עשר שנים" (טז, ג).
- יא. "ולפי זה הנכון בפסוק ויפנו משם האנשים **לומר** כי כאשר אמר השם לאברהם" (יח, כ).
- יב. "והנה דעת הרב **לומר** שהרבים ראויין להצלה גדולה יותר" (יח, כד).
- יג. "ואולי מפני שאמר אבימלך מה ראית כי עשית את הדבר הזה **לומר** מה ראית בי חטא או רשע" (כ, ב).
- יד. "כי השם ברך אותו בשדה **לומר** שיצליחנו שם בצידו ולא ימות" (כז, כח).

2. דוגמות ל"לאמור"

- טו. "ולפי זה מה שאמר תחילה כי היה רכושם רב **לאמר** כי מפני הרכוש הרב לא ישא אותם הארץ" (יג, ז).
- טז. "וכאשר צוהו על המילה אמר לו לאחזת עולם **לאמר** שאם יגלו ממנה עוד ישובו וינחלוה" (טו, יח).
- יז. "והנה האריך בתחינה לפניו בכל פעם **לאמר** אל יחר אף ה' והיה עוד מכוין דעתו בכל פעם לנבואה" (יח, כ).
- יח. "היתה מתוכחת עמו בטענות **לאמר** שלא תמחול לו ובשבחה דבר הכתוב" (כ, טז).
- יט. "חזר הכתוב **לאמר** כן להודיע הסבה שבעבורה השביע את עבדו" (כד, א).

כ. "והזכיר הכתוב זה **לאמר** כי היה שלם בכל לא חסר דבר זולתי שיראה בנים לבנו שינחלו מעלתו וכבודו" (כד, א).

כא. "והתנצלו **לאמר** לו שלא הפרו הברית הראשונה שלא עשו עמו רק טוב" (כו, כט).

כב. "עד שובם להתיצב על אדון כל הארץ **לאמר** לפניו התהלכנו בארץ והנה יושבת בשלוח" (כח, יב).

כג. "ובאמת דעתה **לאמר** שיתפלל עליה אבל שיתפלל עליה עד שיתן לה בנים" (ל, א).

ח. לטעת/לנטוע–ליטע

רש"י ואבן עזרא אינם משתמשים בצורות מקור נטוי מן השורש נט"ע בפירושם לבראשית, וגם חיפוש רחב יותר בפירושם לכלל ספרי התורה אינו מעלה ממצאים רבים: רש"י נוקט פעם אחת "לנטוע" ופעם אחת "ליטע", ואבן עזרא משתמש פעם אחת ב"לנטוע" כבמקרא. בלשון רמב"ן הצורה המקראית "לנטוע" באה ארבע פעמים:

1. "עד אשר עלה אד ממנה והשקה אותה ונוצר האדם העובד אותה לזרוע ולנטוע ולשמור" (ב, ה).

2. "או שנתן לבו לעבוד את האדמה לזרוע ולנטוע בעבור מצאו הארץ שממה שכל נבדל לדבר יקרא כן אנשי העיר הם יושביה ואנשי דוד עבדיו ואיש האלהים המיוחד בעבודתו וכך אמרו בבראשית רבה איש האדמה בורגר לשם בורגרות ואמרו שהיה להוט אחר האדמה והנה הוא ייחוס וטעם ויחל כי הוא החל לנטוע כרמים כי הראשונים נטעו גפן והוא החל לנטוע גפנים רבים שורות שורות הנקרא כרם" (ט, כ).

ל"ליטע" החז"לית היקרות אחת בלבד:

1. "אף על פי שהמנהג במקצתם ליטע מהם הענף" (א, יא).

ט. לנגוע/לגעת–ליגע

רש"י אינו משתמש במקור נטוי משורש זה בפירושו לבראשית, ובפירוש לשאר ספרי התורה הוא נוקט פעם אחת "ליגע". אבן עזרא נוקט פעם אחת את הצורה "לגעת". כמו אצל רש"י, הצורות המקראיות "לנגוע" ו"לגעת" אינן משמשות אצל הרמב"ן, לא בפירוש לבראשית ולא

בפירוש לשאר ספרי התורה. "ליגע" החז"לית באה פעם אחת בפירוש לבראשית ועוד פעמיים בפירוש לשאר ספרי התורה. זו ההיקרות בפירוש לבראשית:

1. "שלא נפתה לבנו על אשתך **ליגע** באחד מכם" (כו, כט).

י. לרדת-לירד

הצורה "לירד" מופיעה בלשון רש"י פעמיים. בלשון אבן עזרא אין שום צורה מופיעה בפירוש לבראשית, אך בפירושו לשאר ספרי התורה "לרדת" באה חמש פעמים, ו"לירד" אינה משמשת כלל. בפירוש רמב"ן לבראשית המצב כמעט שווה, ויתרון מסוים שמור לצורה מן המקרא. "לרדת" באה שלוש פעמים:

1. "כי היה בדעתו **לרדת** מצרימה והלך אל אבימלך בעל ברית לאביו" (כו, א).
2. "והוא יצוה עליהם לשוב **לרדת** בארץ ולעשות דברו" (כח, יב).
3. "כי כאשר בא יעקב **לרדת** מצרימה ראה כי הגלות מתחיל בו ובזרעו" (מו, א).

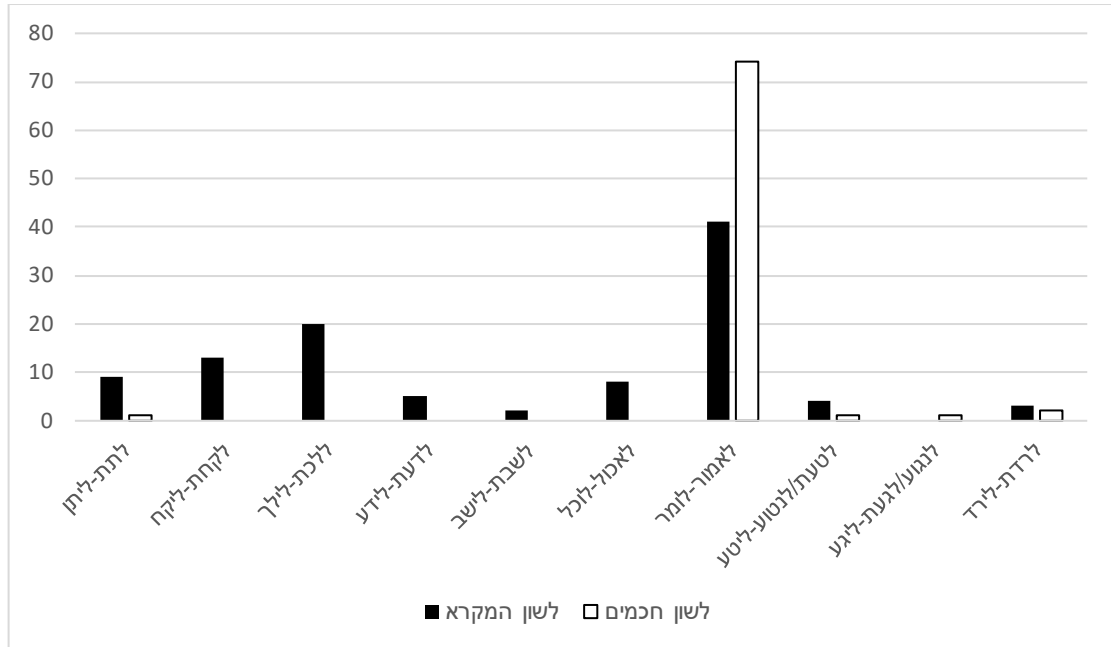
במובאה האחרונה ניכר שרמב"ן ניסח את הפסוקית בהשראת הכתוב בשמ"א יב, ח: "**כְּאֲשֶׁר בָּא יַעֲקֹב מִצְרַיִם וַיִּזְעַקוּ אֲבוֹתֵיכֶם אֶל ה' , וְעַל כֵּן אֶךְ טַבְעִי שִׁישְׁתַּמֵּשׁ כִּאֵן בְּצוּרַת מִקּוֹר מִקְרֵאִית דּוּקָא.**

הצורה "לירד" החז"לית מופיעה פעמיים:

1. "ולכן היה יצחק חפץ ללכת בדרך אבותיו **לירד** שם" (כו, א).
2. "אולי ייטב עמו בימי הבצרות ולא יצטרך **לירד** למצרים" (שם, שם).

ג. סיכום ומסקנות

תרשים (6) מציג את ההתפלגות של צמדי צורות המקור הנטוי שנבדקו עד כה לפי רובדי הלשון. בכל צמד נמתחים שני מלבנים – מלבן שחור, המייצג את הצורה מלשון המקרא, ומלבן לבן, המייצג את הצורה מלשון חכמים. כותרות הצמדים באות מתחת לכל צמד מלבנים, ואין הן מורות על המלבן שבא מעליהן, אלא לעולם מלבן שחור הוא לשון מקרא ומלבן לבן הוא לשון חכמים.

תרשים מס' 6: התפלגות צמדי צורות המקור בלשון רמב"ן

המסקנה העולה מן התרשים ברורה וכמעט חד משמעית: רמב"ן מעדיף בבירור בצורות המקור הנטוי את לשון המקרא על פני לשון חכמים ברוב מוחלט של הגזרות: רוב גזרות פ"נ והגזרות והשורשים הנוטים על דרך זו (לק"ח, נט"ע, נת"ן), גזרת פ"י והגזרות הנוטות על דרך זו (יד"ע, יש"ב, הל"ך, יר"ד) וגם גזרת פ"א (אכ"ל).

יוצאת מן הכלל בעניין זה היא הצורה "לומר", הנפוצה יותר מ"לאמור" המקראית. אין חריגה זו מפתיעה, שכן שכיחותה של הצורה הזאת בלשון התלמוד היא אדירה (כ-1,500 מופעים). גם בלשון ימינו אחד השרידים היחידים מלשון חז"ל בצורות המקור הנטוי היא הצורה "לומר", שדחתה את "לאמור" כמעט לחלוטין (האקדמיה 2021א). אף בספרות התרגומים מערבית צורה זו היא צורת המקור הנטוי היחידה ששרדה מלשון חז"ל (ראו למעלה, עמ' 146). אפשר להסביר את התופעה בתלמוד בעובדה ששורש אמ"ר הוא מחלשי פ"א, כלומר פה"פ שלו עלולה להישמט בנטיית העתיד. הואיל ופה"פ עלולה להישמט, והואיל והשימוש בשורש אמ"ר מזדמן תכופות יותר משורשים אחרים, סביר להניח שהושפעה מכך גם צורת המקור הנטוי, שכן בצורה החז"לית אין האל"ף מופיעה גם בכתב.

מבחינת מקומה של לשון רמב"ן ברובד של ימי הביניים נראה שגם בקטגוריה דקדוקית זו רמב"ן קרוב בלשונו לכוזרי, ל"שערי תשובה" ולאבן עזרא, ורחוק מרמב"ם ומרש"י.

8. קישור פסוקיות זיקה

א. רקע

במשפט זיקה סינדטי, כלומר מקושר, משמשת מילית קישור כל שהיא בין הפסוקית ובין המשפט המשעבד. בלשון המקרא משמשות כמה מילות קישור. מילית השעבוד האופיינית ביותר במקרא היא "אשר": "הַאֲרָץ אֲשֶׁר אַתָּה שֹׁכֵב עָלֶיהָ" (בראשית כח, יג), "הַאֲרָץ אֲשֶׁר עֲבַרְנוּ בָּהּ" (במדבר יד, ז). במקרא המאוחר ובמקומות ספורים בעברית המקראית הקלסית נתקלים גם ב"ש" ונגזרותיה: "כְּחֹל שֶׁעַל שְׁפַת הַיָּם לְרֵב" (שופטים ז, יב), "מִה שֶׁהִיא הוּא שְׂיָהָה" (שה"ש ד, ב). לימים, בלשון חכמים, פסק השימוש ב"אשר" כמעט לגמרי והומר בשימוש ב"ש" ונגזרותיה, ולהתפתחות השתיים הסברים שונים במחקר (פרץ תשכ"ז, עמ' 129–128; וולטקה ואוקונור 1990, עמ' 332; הולמסטד 2016, עמ' 85 ואילך). "אשר" כמילית זיקה באה בלשון המשנה רק בשני מקרים (פרץ תשכ"ז, עמ' 131–132; אזר תשנ"ה, עמ' 214): האחד – בשיבוצים מקראיים, כמו הרישה "וכל ההרים אשר במעדר יעדרון אף על פי שאין הבקר יכול לעבור בכליו [...]..." (פאה ב, ב) שבנויה על הפסוק "וכל ההרים אשר במעדר יעדרון לא תבוא שמה יראת שמיר ונשית" (ישעיהו ז, כה). השני – במטבע ברכות ותפילות, כמו בתפילה הנאמרת בליל הסדר ומובאת בפסחים י, ו: "אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצ' והגיענו הלילה הזה".

ב. שיטת המחקר

בחרתי בחילופי "אשר" ו"ש" בפתירת פסוקיות זיקה כמדד להערכת סגנונו של רמב"ן ולבירור קרבתה לרבדים שקדמו לה. "אשר" תייצג את לשון המקרא, ואילו "ש" תייצג את לשון חז"ל. אף על פי ש"ש" מצויה כבר בלשון המקרא, הרי שהיא מאפיינת באופן מובהק את לשון חכמים דווקא, ובמקרא היא באה בעיקר בספרים המאוחרים, שמבחינת לשונם משמשים "מבוא" ללשון חכמים. אספתי אפוא בפירוש רמב"ן לפרקים שנבחרו את כל פסוקיות הזיקה הפותחות ב"אשר" או ב"ש", ומיינתי אותן להלן.

ג. לשון ימי הביניים

1. לשון התרגומים מערבית

בלשון המתרגמים, כאשר פסוקיות הזיקה מקושרות, ניכר שימוש מעורב בשני אמצעי הקישור, המותנה ביידועו של הזוקק: כאשר הזוקק מיודע, מילת הזיקה המשלימה אותו היא "אשר", וכשאין הוא מיודע, מילת הזיקה היא "ש" (השוו: גמליאל תשנ"ז, עמ' 278). כך בכוזרי: "ולכל איש מאישי העולם סבות שבהם יגמר" (הכוזרי א, א) "להיות להם דבר נראה שיכוננו נגדו" (הכוזרי א, צז), "ולגדל עצו אשר נתלה עליו" (הכוזרי א, ד), "מן התורה אשר אנחנו לומדים אותה" (הכוזרי א, ד). הוא הדין גם במורה נבוכים: "כן יתחדש לאדם בדעות אשר הורגל בהם" (מורה נבוכים א, לא), "כי כל דבר שנודעה אמיתתו במופת אין מחלוקת בו" (מורה נבוכים א, לא).

2. הלשון הרבנית

הלשון הרבנית אינה אחידה בשימוש באמצעי קישור אלו, כמודגם בשני החיבורים הבאים: במשנה תורה, שהוא חיבור שנכתב במוצהר בלשון המשנה, כמעט שאין פסוקיות זיקה הפותחות ב"אשר", ו"ש" הזיקה היא הצורה הדומיננטית (אריאל 2018, עמ' 227). ב"שערי תשובה", לעומת זאת, "אשר" מצויה מאוד, אם במקרים שבהם מדובר בהשפעה מקראית, כמו "והוא מביא התשלומין מלבד איל הכפורים אשר יכפר בו עליו אחרי כן" (שערי תשובה ד, יח) על דרך "מלבד איל הכפורים אשר יכפר בו עליו" (במדבר ה, ח), ואם כשימוש טבעי, כמו "אם יגנה אדם הדברים אשר הם למאכל אדם" (שערי תשובה ג, רל).

3. לשון רש"י

רש"י מאמץ באופן כמעט מוחלט את שי"ן הזיקה בפירושו כמעט בכל תפקידי השעבוד בכלל ובמשפטי זיקה בפרט:

א. במשפטים פועליים:

א. "הוא העץ שאכלו ממנו" (א, ז).

ב. "זה אחד מן המקראות שקצרו דבריהם" (ד, טו).

ג. "שלא תענש על כל אותן נפשות שהרגת" (טו, א).

ב. במשפטים לא פועליים:

ד. "כל טרם שבמקרא לשון עד לא הוא" (א, ה).

ה. "שהיתה משוקעת י"א אמה במים שעל ראשי ההרים" (ח, ה).

ו. "וכן כל תיבה שהיא לשון עבר הוסיף וי"ו בראשה" (כט, טו).

2. לשון אבן עזרא

באופן מפתיע, גם האבן עזרא רגיל לקשר פסוקיות זיקה בשי"ן הזיקה דווקא:

א. במשפטים פועליים

א. "כי לא יבא בנין שלא נזכר שם פועלו" (א, כו).

ב. "מכל הבריאות שברא" (ב, ב).

ג. "כאדם שיפרוץ גדר ויצא ממנו" (לח, כט).

ד. "ואין אדם שיהיה ברשותו זולתך" (מא, מד).

ה. "האוצרות שהיו עמם" (מא, נו).

ו. "מחליפות שמלות מהטובות שהיו במצרים" (מה, כג).

ב. במשפטים לא פועליים

ז. "וכן בל" ישמעאל שרובה על מתכונת לשון הקדש" (א, א).

ח. "בשדה שאין שם ישוב" (א, כד).

את "אשר" המקראית אבן עזרא מייחד בעיקר למקרים שבהם נושא המשפט, הזוקק, מושמט

ומיוצג באמצעות מילת השעבוד:

א. "וכל אשר תלדנה היו חזקים ובריאים" (ל, מא).

ב. "שמשפט לשון הקדש להרחיב אשר לפניו" (יח, כב).

ג. "והטעם שתשמעי כל אשר יצוה עליך כי את ברשותו לעשות חפצו" (ג, טז).

ד. "כי רצוני לעשות כל אשר יצוה" (לב, ו).

ה. "והנכון בעיני שכל אשר לו היה בידו" (לט, ו).

ו. "ואנשי הודו לא יאכלו ולא ישתו כל אשר יצא מחי מרגיש" (מו, לד).

ייתכן שבמקרים אלו מילית "ש" נתפסה על ידי אבן עזרא כקצרה מדי להביע נושא שגם כך מושמט מן המשפט, ולכן הוא בחר ב"אשר", כדי לפצות על השמטת הנושא.

3. המצב בלשון רמב"ן

מבחינה סטטיסטית, הפסוקיות הפותחות ב"ש" החז"לית הן הרוב – 243 פסוקיות. רק 165 פסוקיות פותחות בצורה המקראית הקלסית "אשר", וכפי שיובהר בהמשך, לרובן אפשר למצוא הסברים.

1. שיבוץ מקראי או רימוז למקור מקראי

רוב רובן של פסוקיות הזיקה הפותחות ב"אשר" בלשון רמב"ן מועתקות מפסוקים מקראיים או נכתבות בהשראתם. הינה כמה דוגמות מייצגות:

המקור המקראי	לשון רמב"ן
א. "כִּי תֹרַם אֶת הַדֶּרֶךְ הַטּוֹבָה אֲשֶׁר יֵלְכוּ בָּהּ" (מל"א ח, לו).	א. "היה לו אות מאת השם מורה לו הדרך אשר ילך בה" (ד, טו).
ב. "הָאִשָּׁה אֲשֶׁר נָתַתָּה עִמָּדִי הוּא נָתַנָּה לִּי אוֹתָהּ לִי לַעֲזֹר הִיא נָתַנָּה לִּי מִן הָעֵץ" (בראשית ג, יב).	ב. "כלומר האשה אשר אתה בכבודך נתת אותה לי לעזר היא נתנה לי מן העץ" (ג, יב).
ג. "בִּתִּי הֲלֹא אֶבְקֶשׁ לָךְ מִנוּחַ אֲשֶׁר יִטֵּב לָךְ לָהּ" (רות ג, א).	ג. "ולכן לא מצאה היונה מנוח אשר ייטב לה" (ח, ט).
ד. "וַיִּכְסּוּ כָל הַהָרִים הַגְּבוּהִים אֲשֶׁר תַּחַת כָּל הַשָּׁמַיִם" (בראשית ז, יט).	ד. "וכסו כל ההרים הגבוהים אשר תחת כל השמים" (ח, יא).
ה. "וַיְהִי דְבַר יְהוָה אֵלֶּהָ אֲשֶׁר הִתְחַנַּנְתִּי לִפְנֵי ה' הַזֹּאת אֲשֶׁר הִיא מִתְחַנֵּן בְּכָל פֶּעַם" (מל"א ח, נט).	ה. "ואני תמה אם כן מה התפלה והתחינה הזאת אשר היא מתחנן בכל פעם" (יח, כד).

1. "כי בא במקום חדש אשר לא שמעו את האיים הרחוקים אשר לא שמעו את שמעו ולא ראו את כבודו והגיד כבודו שמעי ולא ראו את כבודי והגידו את כבודי בהם" (יח, ח).
 כבודי בגוים" (ישעיהו סו, יט).
2. "והעטופים הם החלושים אשר נפשם רעבים גם צמאים נפשם בהם תתעטף בהם תתעטף" (ל, מא).
 (תהילים קז, ה).
- ח. "כי הכל יברכוהו והיחיד אשר יקלל אותו את אשר תברך מברך ואשר תאר יואר יואר" (כז, כט).
 (במדבר כב, ו).
- ט. "לא נודע אם הוא אבימלך אשר היה ויהי רעב בארץ מלבד הרעב הראשון בימי אברהם" (כו, א).
 אשר היה בימי אברהם" (כו, א).

מעבר לכך קשה למצוא התניות לשימוש בצורה המסומנת "אשר", שכן הנסיבות התחביריות והמורפולוגיות שבהן היא באה מצויים גם בשימושי "ש", לדוגמה (שימושי "אשר" ו"ש" מוצגים בכל סעיף זה מול זה):

2. כשהכינוי המוסב הוא נושא הפסוקית וטבוע בתוך פועל

- י. "ואמר שהיה זה בדורות הראשונים אבל היתה הבריאה ביום הראשון האור אשר היו נקראים בני האלהים" (י, ד).
 כנגד האלף של ימות אדם שהיה אורו של עולם" (ב, ג).
- יא. "והנה השכינה עברה בין הבתרים וזלפרש הענין שהיה בינו ובין הכשדים והוא הברית אשר היתה אתם מעולם" (יב, ב).
 (טו, יז).

"זעקת סדום ועמורה וחטאתם שגדלו

מאד ארד ואראה" (יח, כ).

3. כשהכינוי המוסב הוא נושא הפסוקית וכינוי גוף

- יב. "אבל "אלוני ממרא" הוא מקום אשר "שתכרתו הבשר שהוא ערלה בכם" (יז, הוא בארץ חברון רחוק מן הירדן" (יב, יד).
 (ו).
 יג. "כי הוא בארץ כנען אשר היא ארץ "בבריאה הזאת שהיא כנקודה קטנה דקה ישראל" (כג, יט).
 ואין בה ממש" (א א).

4. כשהכינוי המוסב הוא מושא ישיר ואינו מושמט

- יד. "כלומר האשה אשר אתה בכבודך "והוא הבית השני שקרא אותו כשמו" (כו, נתת אותה לי לעזר" (ג, יב). (כ).
 טו. "ונוסעים משם אל גבול אחר אשר לא רעו אותו" (יג, ז).

5. כשהכינוי המוסב הוא מושא ישיר ומושמט (הכינוי בסוגריים תוספת שלי)

- טז. "כי הוא המקום אשר כבש [אותו] "והוסיף להזכיר עוד מקום המיתה שהיה יהושע" בתחלה (יב, ו).
 בחרן המקום שהזכיר [אותו] לאברהם" (יא, לב).
 יז. "ונראה שלא הגידה לו רבקה מעולם "ואם אקח מכל אשר לך" ברכושך שנתת הנבואה אשר אמר ה' [אותה] לה" [אותו] אתה לי" (יד, כ).
 (כז, ד).
 יח. "והנה נסע ממקומו מפני הרעב ללכת "כי בעבור החמס שעשה [אותו] לשרה גם בכל ארצות כנען לשכון בארץ אשר לאברהם" (יב, יז).
 יאמר [אותה] אליו" (כו, ב).

6. כשהכינוי המוסב הוא מושא עקיף ובא בסוף הפסוקית או לקראת סופה

- יט. כי יקשה על האדם לעזוב ארצו **אשר** כי על שופך הנפש הוא מחייב מיתה לא על **הוא יושב בה** (יב, א).
 דם האברים **שאין הנשמה תלויה בהם** (ט, ה).
 כ. "כי יש להם ממשלה בארץ בשנוייה" **תקח לך כל בית הקברות שתחפוץ בו** **אשר יולידו בה**" (א, יח).
 (כג, ד).
 כא. "כי בעת היצירה נתן לאדם את כל **עת כזאת שתהיו בו חיים**" (יח, י).
 עשב זורע זרע ואת כל העץ **אשר בו פרי עץ לאכלה**" (ט, ג).

7. כשהכינוי המוסב הוא מושא עקיף ובא בראש הפסוקית

- כב. "באלוני ממרא להודיע המקום **אשר בו** "והודיעו יום המבול **שבו יבא אל התיבה**" **נימול**" (יח, א).
 (א, ז).
 כג. "ואולי נקראת העיר על שם ההר ההוא" **ורמז לספירה הנקראת חכמה שבה יסוד** **אשר בתוכה הארץ אשר בה המוריה**" **כל**" (א, א).
 (כב, ב).

8. כשהכינוי המוסב הוא מושא עקיף ומושמט (הכינוי בסוגריים תוספת שלי)

- כד. "אבל במקום **אשר [בו] יזכיר** "ודע כי בכל מקום **שיאמר [בו] הכתוב** **המלאכים בשם "אנשים"** כענין "אלוני ממרא" (יב, ב).
 הפרשה הזאת" (יח, א).
 כה. "כי בא במקום חדש **אשר לא שמעו** "ותרח אביו ואברהם היה בלבם מן היום **[בו] את שמעו**" (יב, ח).
 ההוא **שנצל [בו]** שילכו אל ארץ כנען" (יא, כח).

כו. "רק בשם לבדו הוא דבק תמיד והולך" כי מעת **שבא רגלי [בה]** בבית היית בדרך **אשר בחר [בה] השם** (ו, ט). מתברך" (ל, כז).

9. כשבעמדת הכינוי המוסב מוצב תיאור מקום שאינו צירוף יחס

כז. ויבאו עד חרן **אשר שם משפחותיהם** "כי הם ההרים הגבוהים **ששם עושים ואבותיהם מעולם** וישבו ביניהם (יא, אורות ומשיאין משואות" (יא, כח).
 (כח).

ד. מסקנות

נראה מן הנתונים הסטטיסטיים ומן הדוגמות שהובאו למעלה כי רמב"ן אינו מייחד שימושים ספציפיים לכל אחת מן הצורות אלא רואה בהן וריאנטים חופשיים. בדרך כלל הוא מעדיף את הצורה החז"לית על פני הצורה המקראית הקלסית, כבלשון הפרשנים הקרובים אצלו, אם כי גם באחרונה הוא משתמש תכופות לשם גיוון סגנוני.

9. סוגי סמיכות

א. היערכות סוגי הסמיכות בלשון המקרא ובלשון חז"ל

במקרא משמש סוג אחד של סמיכות – הסמיכות החבורה, שעליו נוספו עוד שני מבנים תחביריים לצירוף של שתי יחידות שמניות: הסמיכות הפרודה והסמיכות הכפולה. עדות ראשונה לשימוש בסמיכות אלו, שעיקר השימוש בהן החל בלשון חז"ל, מצויה עוד במקרא (שה"ש ג, ז), אך לשון חכמים שכללה אותן והביאה אותן לשיא התפתחותן. למרות זאת, הסמיכות החבורה עדיין דומיננטית בלשון המשנה, ושכיחותה מגיעה ל-80 אחוזים מכלל הסמיכות, יותר מן המבנה הפרוד (17%) ומהמבנה הכפול (3%) גם יחד (עמרוסי 1993, עמ' 150). אין זה מפתיע שגם בגוני המשמעות הסמיכות החבורה היא הבולטת ביותר ולה מנעד המשמעויות הרחב ביותר. הסמיכות הפרודה נושאת פחות משמעויות מן הסמיכות החבורה, ואילו הסמיכות הכפולה, כאשר נסמכה הוא שם עצם, נושאת משמעות בעלות בלבד (עמרוסי 1993). עמרוסי (1993, עמ' 150–157) ואזר (תשנ"ה, עמ' 201–209) מפרטים את המשמעויות השונות שהסמיכות בלשון חז"ל עשויה לסבול, ורובן מוכרות מלשון המקרא.

בחקר לשון חז"ל נעשו כמה ניסיונות לגבש התניות מלאות או חלקיות המזמנות שימוש בכל אחד ממבני הסמיכות בלשון חכמים. צרפתי (תשמ"ז, עמ' 189–195) בדק את הסמיכות החבורות מול הסמיכות הפרודות בלשון המשנה, והראה שבדרך כלל המשנה מייחדת את הסמיכות החבורה לשמות שצורת הנפרד שלהן שונה מצורת הנסמך, ואת הסמיכות הפרודה לשמות שצורת הנפרד וצורת הנסמך שלהן זהות.

הבר (2013, עמ' 387–401) בחנה את הסמיכות הפרודות מול הסמיכות הכפולות והראתה שהמשנה נוטה לייחד את הסמיכות הכפולות לתכנים הקשורים באדם ובחיי הפולחן שלו, ואת השימוש בסמיכות הפרודה היא מייחדת לתכנים הדוממים.

עמרוסי (1993, עמ' 161–164) הציע רשימה של גורמים סמנטיים ודקדוקיים שאומנם אינם מונעים יצירת סמיכות מסוגים שונים, אך הם משותפים למבנה סמיכות מסוג מסוים, והוא רואה בהם מעין התניות לאותו מבנה, הוא מכנה אותם "גורמים משפיעים". הסמיכות החבורה היא הנפוצה מכולן ועל כן היא בבחינת ברירת המחדל, הצורה הלא מסומנת, שאינה זקוקה

להסבר. בסמיכות הפרודה משתמשת המשנה בין השאר כשהנסמך שם פרטי או שם כלי שאינו מן המקרא, כשהסומך תואר והגרעין חסר, בסמיכות הייעוד או התכלית כשהנסמך בעל אותה צורה בנפרד ובנסמך, ובמקרים נוספים. בסמיכות הכפולה משתמשת המשנה בין היתר כשהנסמך הוא "שם יחסי" המורה על קרבת משפחה וכן כשהסומך הוא כינוי רמז או שם פרטי. בעניין החילופים בין צורות הסמיכות וההתניות לכך נגע גם בנדויד (תשכ"ז, עמ' 463) בתוארו את הסמיכויות בלשון המקרא לעומת אלו המצויות בלשון חכמים, והוא סובר ששימוש בסמיכות כפולה במשנה בא כשהשם בעמדת הסומך מיודע יותר ומסוים יותר, כאילו מציאות הקניין ברורה ומובנת מאליה.

ב. הסמיכויות בלשון ימי הביניים

1. לשון הפיוט

במסגרת הניסיון להתחקות אחרי לשון המקרא המופתית גיבשו הפייטנים שני טיפוסים עיקריים של סמיכויות: סמיכות השגב וסמיכות נרדפים. סמיכות השגב בנויה מסומך המסמן דבר מוחשי ומנסמך המציין דבר מופשט שמטרתו לתאר ולאייך את הסומך, למשל: "מושב יקרו" (יהלום תשמ"ה, עמ' 97–108). סמיכות הנרדפים בנויה על סמך הנדיאדיס מן המקרא, כלומר שני שמות עצם נרדפים במקרא שבלשון הפיוט הוצמדו כסמיכויות, כמו "אורח רבעי" (אבישור תשל"ו, עמ' 420 ואילך; והשוו: סדן תשי"ח, עמ' 43–53).

2. העברית המשוערבת

עברית זו עשירה בסמיכויות חבורות בהשפעת שפת המקור הערבית (גושן תשס"ו, עמ' 101–102, והשוו עמ' 26 בעבודה זו). בהשפעת הערבית השתמשו המתרגמים בסמיכויות גם בדרכים תחביריות לא מסורתיות כשצירפו כמה נסמכים לסומך אחד (שם, עמ' 100) והסמיכויות שמות עצם לתוארי פועל (שם, עמ' 102).

3. לשון רש"י

רש"י אומנם מרבה להשתמש בסמיכויות חבורות (אבינרי 1979, טור פג–קטז; נצר 1989, עמ' 93–100), אך שימושו בסמיכות הפרודה והכפולה פרודוקטיבי ביותר (מאות פעמים), ואפשר להיתקל בהן בפירושו לכל פסוק כמעט ובמגוון משמעויות, למשל:

- א. "ברית המילה תהא מסורה לזרעו של יצחק" (יז, יט).
- ב. "לשבחו של ישמעאל נכתב" (טז, טז).
- ג. "רמז לצרות וחשך של גליות" (טו, יב).
- ד. "הוציאו מחללו של עולם והגביהו למעלה מן הכוכבים" (טו, ה).
- ה. "שנוטלים משם אדמה לטיט של בנין" (יד, י).
- ו. "לפי שהיו רועיו של לוט רשעים" (יג, ז).
- ז. "זה עונשן של מלאכים" (יט, כב).
- ח. "כך היא ענייתם של חסידים" (כב, א).
- ט. "מפני חשיבותו של אברהם שהיה צריך לו עלה לגדולה" (כג, י).

4. לשון אבן עזרא

אבן עזרא, כמו ברוב התופעות שנבדקו עד כה, דבק גם כאן בלשון המקרא וממעט להשתמש במילית "של" כדי לפרק סמיכויות. בפירושו לבראשית נמצאו רק שלוש סמיכויות פרודות וסמיכות אחת כפולה, למשל:

א. "וזו המלאך לא יתכן להיות שלוחו של השם" (ג, א).

בדוגמה הזאת מדובר בסמיכות פוססיבית שבה האל הוא הישות המחזיקה בבעלות, ושימוש כזה בסמיכות כפולה מוכר גם מן המשנה (הבר 2013, עמ' 387–401).

ב. "ואל ידחונו בקנה של דרש" (כה, לד).

ג. "גם היה בקר של אחד" (א, ה).

בשלושה מקומות אבן עזרא יוצר סמיכות כפולה בסיוע הפסוק המקראי. מדובר במקרים של דו משמעות תחבירית בכינוי קניין חבור כאשר בסיפור העומד במרכז הדיון יש יותר מדמות אחת שיכולה להיות נושא הבעלות. במקרים אלו אבן עזרא מבקש להשלים את שם נושא הבעלות בצמוד למילה המכילה את כינוי הקניין, ומכיוון שמילה זו כבר מכילה כינוי כזה, הוא אנוס להשתמש בסמיכות כפולה, המאפשרת נסמך מסוג זה. למשל:

ד. ויגע בכף ירכו "של יעקב" (לב, כו).

ה. ויתן ביד בניו "של יעקב" (ל, לה).

5. לשון רמב"ן

הסמיכויות החבורות בלשון רמב"ן נחקרו באופן מקיף מן הבחינה הסמנטית בעבודתי הקודמת (בביאן 2019). מצאתי שרמב"ן משתמש במגוון רחב של משמעויות בבניית הסמיכויות בפירושו, ומגוון זה מגיע לכדי 15 קשרים סמנטיים בין מרכיבי הסמיכות. הרבה מן הסמיכויות באות בהשראת המקרא בשיבוצים צמודים וחופשיים. הסקתי מכך שתפיסתו הלשונית של רמב"ן מפותחת, והוא בקי בספרות המקרא.

א. מטרת המחקר ומגבלותיו

בפרק זה של העבודה כוונתי לבחון את לשון הרמב"ן מנקודת המבט של הסמיכויות שהוא משתמש בהן, כאשר סמיכות חבורה מאפיינת סגנון מקראי, ואילו סמיכות פרודה או כפולה מלמדת על סגנון חז"לי.

כשבאים לחקור את השימוש של רמב"ן בסוגי הסמיכויות השונים ולאפיין לפי כך את קרבתו לאחד מרובדי הלשון הקודמים לו, יש לזכור שלושה עניינים: ראשית, גם בלשון חכמים הסמיכות החבורה המקראית היא הדומיננטית, כפי שצוין בסקירה. שנית, גם אם נחשיב את הסמיכות החבורה כמאפיין מובהק של לשון המקרא, ואת הסמיכות הפרודה והכפולה כמאפיינים ללשון חז"ל, יהיה עלינו להוכיח שלרמב"ן הייתה אפשרות של בחירה ביניהן, והרי ידוע שיחסים סמנטיים רבים מנועים בסמיכות הפרודה ועוד יותר בסמיכות הכפולה. שלישית, אפשר ששימוש בסמיכות החבורה אצל רמב"ן מושפע לא רק מלשון המקרא אלא גם מן הלשון המשוערבת, כפי שהוצג בחלק הראשון של המחקר (עמ' 26).

לגבי הקושי הראשון – אומנם הסמיכות החבורה שולטת גם בלשון חז"ל, אבל עצם העובדה שרובד לשון זה חידש שני מבנים מקבילים שנושאים משמעויות דומות – אם כי לא זהות – לסמיכות המקראית, עצם עובדה זו מאפשרת להחשיב את סוג הסמיכות כסממן המסגיר את סגנון הכותב.

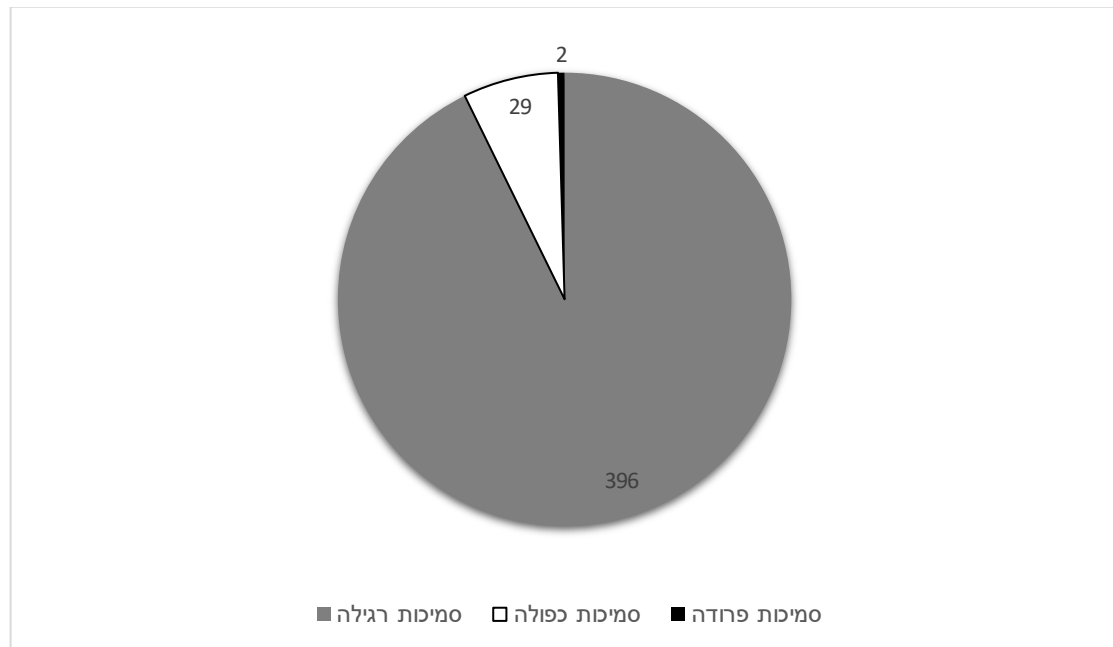
באשר לקושי השני, אמת הדבר שעלינו למצוא משמעויות שיכולות לבוא לידי ביטוי בכל סוגי הסמיכויות ואותן לחפש בפירוש רמב"ן כדי להוכיח בחירה סגנונית. המשמעות היחידה העונה

על הגדרה זו כאשר הנסמך הוא שם עצם, כפי שהורחב בסקירה לעיל, היא משמעות הבעלות או הקניין. לפיכך ליקטתי בבדיקתי את כל צורות הסמיכות, על שלושת מבניה, המורות על יחס של בעלות בלבד, ובדקתי באיזה מבנה רמב"ן משתמש יותר להבעת קשר זה.

באשר לקושי המתעורר בעקבות הקשר האפשרי לערבית, גם אם נאמר שחלק גדול מן הסמיכויות החבורות בלשון רמב"ן מושפעות מן הערבית כרגיל בלשון המשוערבת של ימי הביניים, אין ספק שהתוצאה משווה ללשון רמב"ן אופי מקראי מובהק, אף שהוא עלול להיות מוזן ממקורות חוץ מקראיים.

ב. המצב בלשון רמב"ן

מבחינה מספרית, הסמיכות הרגילה היא השלטת בהבעת קשרי בעלות בלשון רמב"ן, והיא מסתכמת ב-396 היקרויות. שכיחה פחות ממנה היא דווקא הסמיכות הכפולה – 29 היקרויות, ואילו הסמיכות הפרודה היא המעטה מכולן – שתי היקרויות בלבד (תרשים מס' 7).

תרשים מס' 7: התפלגות סוגי הסמיכויות בקטגוריית הבעלות

לפי התפלגות זו אפשר לקבוע כי הסמיכות הרגילה היא צורת ברירת המחדל להבעת פוססיביות בלשון רמב"ן. אפשר שמדובר גם בהשפעת הערבית, שבה דגם תחבירי זה משמש לבדו להבעת בעלות (השוו עמ' 26, ששם התייחסתי להשפעת הערבית על לשון רמב"ן

בסמיכות החבורה). להלן דוגמות מייצגות של היקרויות הסמיכות הרגילה, הממוינות לפי טיב הבעלות המובעת בהן:²⁷

1. סמיכות חבורה

א. בעלות מוחשית

בקטגוריה זו המילה הנמצאת בסומך מסמנת ישות ממשית שהיא הבעלים של אובייקט ממשי שמסומן בנסמך:

1. "כי אברהם מבראשונה ידע כי ארץ כנען היא **נחלת ה'**" (יב, א).
2. "ארם היא בעבר הנהר והיא **מנחלת אבותיו**" (יא, כח).
3. "כי חשבו שבעבור טובת ארצם שהיא **כגן ה'** יבואו שם רבים" (יט, ה).
4. "ולא לקחו **מערי המלכים** רק רכוש סדום ועמורה" (יד, כ).
5. "ויקראו הצאן **"מקנה"** בעבור היותו עיקר **רכוש האדם**" (יד, ט).
6. "והוצרכו **רועי לוט** להכניס מקניהם בשדות שיש להם בעלים" (יז, יח).
7. "ולא יהיה לו לכבוד למכור **נחלת אבותיו** כענין נבות היזרעלי" (כג, ח).
8. "כי היה יעקב במקום אחר איננו באהל **אביו ואמו**" (כז, מב).
9. "כי אמרו לא תבא אשה אחרת אל **אהל הגבירה** הנכבדת" (כד, סז).
10. ולא נשאר **בעדר לבן** נקוד או חום לא בכשבים ולא בעזים (ל, מ).

ב. בעלות מופשטת למחצה

בקטגוריה זו הסומך מסמן ישות ממשית שהיא הבעלים של ישות מופשטת המסומנת בנסמך:

1. "**לשון רבינו שלמה**" (ב, ג).
2. "אבל התורה לא תרצה להאריך **בדעות עובדי עבודה זרה**" (יב, ב).
3. "כלומר **לשון בני אדם** הוא" (א, יד).

²⁷ המיון לקטגוריות סמנטיות מבוסס על עבודתי הקודמת בלשון רמב"ן (בביאן 2019).

4. "ולא יתכן שיהיה עבר במקום הזה **שם האיש** אבי פלג" (ד, כא).
 5. "ואם הלשון לקרוא כלם **בשם הנקבות** למה שינה בכאן" (ח, יא).
 6. "וזה טעם הירידה וכן **במדת סדום** והמשכיל יבין" (יא, ב).
- הכוונה בסמיכות האחרונה היא ל"מדת אנשי סדום".
7. "וכן **דרך הנלחמים** להפוך אותו בידם" (ט, יב).
 8. "כי **דרך הדורות** ההם להוליד כבני ששים" (י, א).
 9. "'צבא הארץ' הם הנזכרים חיה ורמש ודגים וכל הצומח [...] וכן נפשות האדם **צבא השמים** הנה" (ב, א).
 10. "ולכן היה יצחק חפץ ללכת ב**דרך אבותיו** לירד שם" (כו, א).
 11. "**ודעת רבי יהודה** ברבי סימון כי 'ויפגע במקום' הוא הר המוריה (כח, יז).
 12. "ואין **דרך הנשים** להרבות נשים לבעליהן" (ל, ט).

ג. בעלות מופשטת

בקטגוריה זו הסומך מסמן ישות מופשטת שהיא ה"בעלים" של הישות המופשטת המסומנת
בנסמך:

1. "אבל **פירוש המדרש** כי אברם מבקש בן יורש אותו" (טו, ה).
2. "אם כן יהיה **פשט הכתבים** על נכון" (א, א).
3. "והנה עזב רבי אברהם דרכו **בפשוטי המקרא**" (ט, יח).
4. "והנה **שיעור הכתבים**" (א, א).
5. "ואם יחיד מקללו יואר וזה **טעם הפרשה**" (יב, ב).
6. "**וטעם התנאי** שלא יגרום החטא" (כח, כ).
7. והוא **משמעות הכתב** באמת" (כט, כא).
8. אבל **פירוש הכתב** שהפריד הכשבים מן העזים ועשה מהן עדר מיוחד (ל, מ).

ד. סמיכות קרבת משפחה

בקטגוריה זו יש קרבת משפחה בין מה שמסומן בנסמך ובין מה שמסומן בסומך:

1. "וכשבאו **בני נח** התיר להם" (א, כט).
2. "לא מצא עזר כנגדו כדרך **נשי למך**" (א, כ).
3. "ואליפז **בכור עשו** קרא שם בנו [...] ואולי ממשפחת **תמנע** אמו היה" (יד, ז).
4. "ויתכן שהיו כל **בני הקדמונים** אדם שת אנוש נקראים בני האלהים" (ו, ד).
5. "בעבור ההסכמה שימולו כל **זרע אברהם** לעבדו שכם אחד" (ט, יב).
6. "יספר הכתוב כל הבשורה שבשרו את אברהם **בבני אחיו**" (כב, כד).
7. "ועל הבנים לא שאלוהו כי יאמר **בני אשה אחרת** הם לו" (כו, ז).
8. ואיננו נקרא לו בן האמה רק בן ליעקב **כבני הגבירות** המתיחסים אליו (ל, ה).
9. "כי הכתוב יספר **בבני הצדיקים** תולדותם ומספר ימי חייהם להודיע כי **זרע צדיקים** יבורך" (כה, יז).

ה. סמיכות בעלות מהופכת

בקטגוריה זו דווקא הישות המסומנת בנסמך היא הבעלים של הישות המסומנת בסומך. תמיד

יהיה מדובר במלכים השולטים בארצות ובעמים:

1. "**מלך יון** הוא המלך הראשון ומשם נתפשט מלכותו" (יד, א).
2. "והנה זו ראייה שנענש **מלך אשור**" (יא, יד).
3. "רמז ל**מלך רומי** אשר המלך על עיר מקובצת מעמים" (יד, א).
4. "ונאמר כי **מלך עמורה** כבר מת כאשר עבר אברהם עליו" (יד, י).
5. "הנה גם לאבימלך **מלך פלשתים** אמר כן" (יב, יא).
6. "והיה הראשון מהם **מלך בבל** כי כן העתיד" (יד, א).

2. סמיכות כפולה

הצורות הפרודות והכפולות הן הצורות המסומנות שיש לתת עליהן את הדעת ולהמציא הסברים לשימושן. שכיחה משתייהן היא הסמיכות הכפולה דווקא, והיא תבוא בלשון רמב"ן במקרים האלה:

א. כאשר הסומך הוא השם "הקדוש ברוך הוא"

כבר הוכח (הבר 2013, עמ' 387–401) כי סמיכויות כפולות משמשות במשנה להבעת קשר בעלות הנוגע בתחום הדת והפולחן, ורמב"ן משמר את הנטייה הזאת כאשר בעל הקניין הוא כינוי האל "הקדוש ברוך הוא". כך בדוגמות האלה:

1. "אבל השמים הנזכרים בראשון ששם **כסאו של הקב"ה**" (א, ח).
2. "כי אדם הראשון **מעשה ידיו של הקב"ה**" (ה, ד).
3. "ששם **שכינתו של הקב"ה** שנקרא "צדק" (יד, יח).
4. "והיא **בית דינו של הקב"ה** הנרמז במלת ו'ה' בכל מקום" (כד, א).
5. "ששמע תשובה לדבריו **מפיו של הקדוש ברוך הוא**" (יח, כ).

ב. כאשר הסומך הוא שם פרטי

1. "ולא יתכן שיאמר רבי אלעזר כי **"תוצא הארץ"** יתפרש ב**נפשו של אדם הראשון** כלל" (א, כו).

בדוגמה זו נראה כי רמב"ן הושפע מן המדרש המצוטט בתחילת הפירוש, ובו מוצגת דעתו של רבי אלעזר: "נִפְּשׁ חַיָּה זו רוחו של אדם הראשון" (בראשית רבה ז, ה). רמב"ן ערך שינוי לקסיקלי והמיר את "רוחו" ב"נפשו", אך על התחביר הוא שמר והשאיר את המבנה הכפול.

2. "ובמדרשו של רבי נחוניא בן הקנה" (ב, ז).
3. "שהיתה שורה בגן עדן ונסתלקה ממנו **בחטאו של אדם**" (ג, ח).
4. "שעתיד לשמור הבטחתו **לזרעו של שם** לתת להם ארץ כנען" (ח, כו).
5. "וזה טעם בארץ מולדתו באור כשדים כי שם **מולדתו של ה'ן**" (יא, כח).
6. "כי כלם ראויים להדבק **בזרעו של אברהם**" (כב, כד).

7. "כי אי אפשר שיהיה החסידות בביתו של רבי פנחס בן יאיר גדול יותר מביתו של

אברהם אבינו וכאשר חמורו של רבי פנחס בן יאיר איננו צריך להשתמר מן הדברים

האסורים לבעליו להאכילו כל שכן גמליו של אברהם אבינו" (כד, לב).

השימוש בסמיכות הכפולה כאן מושפע מן המדרש שרמב"ן מקדים לאותו פירוש: "ורבי ירמיה

שאל לרבי חייא ברבי אבא לא היו גמליו של אברהם אבינו דומים לחמורו של רבי פנחס בן

יאיר" (בראשית רבה ס, ח). בהשראת המבנה הכפול "חמורו של רבי פנחס בן יאיר" ניסח

רמב"ן את כל הסמיכויות הבאות באותו קטע פירוש במבנה כפול.

8. "ויתכן לפרש ויאהב יצחק את עשו בעבור כי בפיו של יצחק ציד תמיד כל היום" (כה,

כח).

כאן אפשר שגם לשון הפסוק המפורש השפיעה על הבחירה בצורה הכפולה, שכן הפסוק אומר:

"כי ציד בפיו". במילה "בפיו" לשון הכתוב כבר חוברת את כינוי הקניין לשם, ולרמב"ן, שרצה

לשמור על לשון הפסוק כדי לשכתב אותו באופן המהימן ביותר, לא נותרה ברירה אלא

להשתמש בסמיכות כפולה, המשמרת את כינוי הגוף החבור בנסמך.

9. "וחלילה להם שיוציאו ברכתו של אברהם שהיא גדולה" (כד, א).

10. "אולי יאמר שהיה לו משפחה שם מזרעו של שם" (כד, ז).

11. "ותרגומו של אונקלוס" (כה, ג).

12. "ולדעתו של רבי יוסי בן זמרא לוז היא ירושלים" (כח, יב).

13. "ירמוז לבית אלהים אשר יעשו בניו של יצחק" (כו, כ).

14. "יזכירם בלשון רבים לרמוז על כל זרעו של עשו" (כז, לז).

15. "הזכיר הכתוב שהיה גם כן אחי אמו של עשו" (כח, ה).

16. "ויסכים דעתו של רבי יהודה ברבי סימון" (כח, יב).

17. "ונסו יתן ספק בלב המאמינים בנסו של אברהם" (יד, י).

18. "ולכן היתה אשתו של לוט נציב מלח" (יט, יז).

בדוגמה האחרונה אפשר שרמב"ן הושפע גם מלשון המדרש שהוא מצטט באותו פירוש: "ובפרקי דרבי אליעזר [...] שהרי ירדה שכינתו של הקב"ה להמטיר על סדום ועל עמורה גפרית ואש עירית **אשתו של לוט** נכמרו רחמיה על בנותיה הנשואות".

19. "כי החוי הנזכר בכאן איננו נזכר ב**מתנתו של אברהם** והוא היה מהם" (י, טו).

20. "והנה **זכותו של לוט** היה מציל בנים ובנות וחתנים" (יט, יב).

21. "ו"למו" ירמוז ל**זרעו של שם** שהם רבים" (ח, כו).

גם כאשר הסומך אינו שם פרטי ממש אך הוא מאזכר דמות ספציפית הידועה לקורא, עשויה לבוא סמיכות כפולה:

22. "בראותם **נסו של מלך סדום** לא יוסיפו אמונה בהקב"ה" (יד, י).

ייתכן שכאן הרצון להימנע משרשרת סמיכויות השפיע גם הוא על הבחירה במבנה הכפול.

23. ואני אומר חס ושלום שיהא **בביתו של צדיק** כן" (כא, ט).

במובאה האחרונה באומרו "צדיק" רמב"ן מתכוון לאברהם, נושא הדין באותו הקשר.

ג. כאשר הסומך הוא "עולם"

24. "שהיה **אורו של עולם** מכיר את בוראו" (ב, ג).

25. "וזהו **תשמישו של עולם** שנהיה מאחרי ששת ימי בראשית והלאה" (ב, ה).

26. "גם פחד שלא יהיה עיקר **בנינו של עולם** מאחיו" (ד, ח).

ד. כאשר הסומך הוא "מקרא" או "פסוק" במונח פרשני

כפי שעולה מחיפוש במאגרי האקדמיה ללשון העברית, את המונח הפרשני "פשוטו של מקרא" טבע רש"י (למשל בפירושו לבראשית ג, ח). רמב"ן משתמש במונח זה אף הוא:

27. "**ופשוטו של מקרא** פרשו בו שהוא תאר לעלה" (ח, יא).

28. "ויהיה **פשוטו של מקרא** ברור לפניך" (יט, כד).

29. "והיו שישה כששת ימי המעשה **כפשוטו של מקרא**" (א, ג).

30. "אך הבשר לא הורשו בו עד בני נח כדעת רבותינו והוא פשוטו של מקרא" (א, כט).

בהשראת ביטוי זה השתמש רמב"ן בסמיכות כפולה גם כשהסומך הוא "פסוק":

31. "מפשוטו של פסוק זה יראה שלא נעקרו האילנות" (ח, יא).

3. סמיכות פרודה

הסמיכויות הפרודות הן הנדירות מכולן, וגם את הבחירה בהן אפשר לנמק.

1. "לבאר שאינה חוילה של מצרים" (ב, יא).

כאן הנסמך הוא שם פרטי, שאין לו צורת נסמך (אי אפשר לומר "חולית-") וגם אין אפשרות להוסיף לו כינוי גוף חבור. נותרה אפוא רק הסמיכות הפרודה.

2. "והנראה אלי שיהיה הגדול תאר לשם לומר שהוא האח הגדול של יפת" (י, כא).

בפירוש הזה רמב"ן נדרש לדו המשמעות שבצירוף "אחי יפת הגדול" ולשאלת ההיקף של שם התואר "הגדול". שימוש בסוג זה של סמיכות כבלשון הפסוק כמובן אינו בא בחשבון, וגם הוספה של כינוי גוף חבור למילה "אחי", מה שהיה מרחיק את הפרפרזה מלשון הפסוק יתר על המידה, אומנם אינה מן הנמנע אך טבעית פחות.

3. "ובהעטיף הצאן של לבן לא ישים" (ל, לז).

כאן רמב"ן מכוון באופן בולט ללשון הפסוק: "ובהעטיף הצאן לא ישים". כל מה שרמב"ן הוסיף הוא "של לבן", שזו התוספת המינימלית שאינה פוגעת במבנה הפסוק (בהשוואה לצורת נסמך ולכינוי גוף חבור) ושגורמת לפרפרזה להיראות אמינה.

ג. מסקנות

המסקנה העולה מפרק הסמיכות היא שרמב"ן משתמש להבעת קשר הבעלות בסמיכות החבורה כמעט תמיד, ואילו השימוש בצורות הפרודות החז"ליות בא בנסיבות ספציפיות. ייתכן שגם הערבית השפיעה על בחירה זו. בין כך ובין כך, התוצאה מכך היא שלשונו קרובה יותר ללשון המקרא מאשר ללשון חכמים.

10. מעתקי משמעות

א. רקע

1. מעתקי משמעות בבלשנות הכללית

מעתקי משמעות (או 'מעתקים סמנטיים', או 'גלגולי משמעות') הם תהליך דיאכרוני ובו מילה בשפה נתונה עוברת שינוי כלשהו במשמעותה (בוסמן 1996, עמ' 1043). החלוקה הקלסית של הדרכים לשינוי המשמעות הוצגה בידי אולמן (1964, עמ' 211), והוא מדבר על מערכת מרובעת הנוצרת מהצטלבות המשתנים הבאים: קרבה ודמיון מן הצד האחד וצורה ומשמעות מן הצד האחר (טבלה מס' 6).

טבלה מס' 6: החלוקה המרובעת של אולמן לדרכי שינוי המשמעות

	קרבה	דמיון
משמעות	מטונימיה	מטפורה
צורה	אליפסיס	אטימולוגיה עממית

מקור השינוי יכול להיות קשור בצורת המילה, בביטוי הלקסיקלי והתחבירי שלה, והוא יכול להיות קשור במשמעות המילה, בהוראתה. הצורה או המשמעות מושפעות או מקרבה לצורה ולמשמעות אחרים, או מדמיון בין צורה ומשמעות אחרים:

1. כאשר משמעותה של מילה אחת דומה למשמעות חברתה, יכולה להיווצר מטפורה, כמו בביטוי "לב ים". המילה "לב" במשמעותה המקורית מציינת את מרכז הגוף, ובביטוי האמור היא עוברת לציין את מרכז הים.
2. כאשר משמעות של מילה קרובה וסמוכה למשמעות של מילה אחרת, יכולה להתרחש מטונימיה, כמו במשפט "יש להוסיף עשר כוסות מים". אין הכוונה לכוסות ממש אלא לכמות מים שכוס מכילה, והוראה זו נוצרה מן הקרבה והסמיכות שבין משמעות "כוס" ובין משמעות "כמות מים בכוס".

3. כאשר צורה של מילה דומה לצורה של מילה אחרת, יכולה לבוא לידי ביטוי אטימולוגיה עממית, כמו במילה "סמל", שהייתה קיימת בעברית עוד בלשון המקרא (למשל ביחזקאל ח, ה), אבל קיבלה משמעות חדשה לגמרי בעברית של ימינו, משמעות של סימן ואות, בעקבות המילה האנגלית SYMBOL, הדומה לה בצורתה.
4. כאשר צורה של מילה אחת קרובה לצורה של מילה אחרת, עשוי לבוא אליפסיס (או 'חיסור' או 'השמט'), ובו מילה אחת תישמט, והשנייה תישא את משמעותה של המילה שנשמטה, כמו בשם התואר המועצם "מקושקשת", המציין "חביתה מקושקשת".
- חלוקה זו של אולמן לא השביעה את מלוא רצון החוקרים, וצרפתי (תשמ"ה, עמ' 156) מצא בה פגם, שכן אין היא ממצה את כל הדרכים לשינוי המשמעות. כדי להשלים חוסר זה הוצעו דרכים נוספות לשינוי המשמעות (צרפתי תשמ"ה, עמ' 157 ואילך):
1. צמצום – מילה בעלת משמעות כללית הופכת למילה בעלת משמעות ספציפית. למשל, המילה "עוף", שמשמעותה המקורית היא "כלל בעלי הכנף", עברה בשדה הסמנטי של האכילה להורות על "תרנגול" בלבד.
 2. הרחבה – מילה המורה על משמעות ספציפית, משמעותה מתרחבת למשמעות כללית. דוגמה לכך היא המילה "בד", הנושאת במקרא משמעות של "אריג פשתן", ואילו בלשוננו מציינת כל סוגי האריגים.
 3. עליו או יירוד – מילה ניטרלית מבחינת הקונוטציה שלה עוברת להורות על משמעות חיובית (עילוי) או על משמעות שלילית (יירוד). דוגמה לעילוי: המילה "מזל", שהוראתה המקורית היא בין היתר "גורל", נתייחדה בלשון המדוברת להביע גורל טוב דווקא: "יש לי מזל". דוגמה ליירוד היא המילה "תקרית", שביסודה מציינת "מאורע", אך בלשון ימינו מתלווה לה קונוטציה שלילית של "מאורע שלילי".
 4. תזוזה – מילה מסוימת משנה לגמרי את משמעותה, כלומר כל הוראותיה קודם השינוי אינן כלולות בה לאחר השינוי, ולהפך. למשל, השורש אס"ר הורה במקורו במקרא על קשירה וכפיתה, ואילו בלשון חז"ל עבר להורות על חובה שלילית.

5. חילון – מילה המשמשת בהקשר דתי עוברת לשמש בהקשר לא דתי. כך השורשים

כה"ן וקד"ש, שבמקורם שימשו בהקשרים פולחניים, וכיום משמשים בשימוש שאינו

דתי: "השר המכהן", "מקדישים את השיר".

על כל אלו יש להוסיף לרשימת שינויי המשמעות את תרגום השאילה ואת שאילת המשמעות

(לנדאו תשל"ד, עמ' 23), שאלו תהליכים הקשורים במגע בין לשונות:

6. תרגום שאילה – שימוש בצירוף בשפה נתונה על פי המשמעות שיש לצירוף מקביל

בשפה אחרת, דוגמת הביטוי "לקחת חלק" במשמעות של "להשתתף", שברקע

שימוש עומד הצירוף האנגלי "TO TAKE A PART".

7. שאילת משמעות – מצב שבו יש למילה בשפה נתונה יותר ממשמעות אחת, ואחת מן

המשמעויות עוברת למילה מקבילה בשפה אחרת, מילה שקודם לכן לא שימשה

באותה שפה במשמעות זו אלא במשמעות המקורית שלה. למשל, המילים "גיבור"

ו"כוכב" נושאות באנגלית משמעות של "דמות מרכזית בעלילה" ו"אישיות מפורסמת"

בהתאמה, ואילו עברו בעברית החדשה לאפיין גם את המילים העבריות המקבילות

להן.

2. מעתקי משמעות בלשון חז"ל

בלשון חז"ל חלו מעתקי משמעות רבים במילים מקראיות (צרפתי תשכ"ו; פרץ תשכ"ז, עמ'

30–31; בר-אשר תשנ"ב א, עמ' 662). היו מילים שמשמעותן הצטמצמה, כמו המילה "מזוזה",

שבלשון המקרא מורה על חלק אנכי בפתח הבית, ובלשון חכמים הצטמצמה לבטא את הקלף

הקבוע בו. בחלק מן המילים הפכה המשמעות למופשטת, כמו בפעלים "אסר" ו"התיר",

שבלשון המקרא מייצגים פעולות פיזיות של "קשר" ו"ביטל את הקשר", ובלשון חכמים מורים

על משמעות הלכתית מופשטת של "הרשה" ו"לא הרשה". למילים מסוימות ניתוספה משמעות,

כמו למילה "ציבור", המציינת במקרא "ערמה", ובלשון חכמים ממשיכה לציין משמעות זו לצד

המשמעות של "קהל", הנפוצה בה יותר.

המעתיקים הסמנטיים בלשון חכמים עולים גם בדרשות חז"ל על פסוקים מן המקרא, שבהן חכמים מסבירים צירופי לשון מקראיים על פי משמעויותיהם בלשון חכמים (צרפתי תשכ"ו). למשל, הפסוק "וְלֶךְ תִּהְיֶה צְדָקָה לְפָנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ" (דברים כד, יג) מופיע במדרש כחלק מסדרת נימוקים מאת המלך מונבז על שחילק כסף רב לעניים. בדרשה זו מוטבעת המשמעות החז"לית של המילה "צדקה" – נדבה לעני, במקום משמעותה המקורית – זכות וצדק. דוגמה נוספת היא המילה "להורות" בפסוק: "וְאֵת יְהוּדָה שָׁלַח לְפָנָיו אֶל יוֹסֵף לְהוֹרֹת לְפָנָיו גְּשֵׁנָה" (בראשית מו, כח). המשמעות המקורית של מילה זו היא "להנחות בדרך", אבל חז"ל דרשו את הפסוק כהבנתם והעמידו אותו על משמעות של הדרכה תורנית: "להתקין לו בית תלמוד שיהא מורה שם תורה" (בראשית רבה צה).

ב. מטרת המחקר ושיטתו

מטרתי בפרק זה היא לבדוק סוגיה סמנטית בלשון רמב"ן, והיא האופן שבו רמב"ן משתמש במילים הקיימות בלשון המקרא ובלשון חז"ל במשמעויות שונות. האם רמב"ן אוחד את המשמעויות המקראיות או את אלו מלשון חז"ל? לצורך כך ריכזתי כמה מילים שמשמשות בלשון המקרא ושינו את משמעותן בלשון חז"ל, ובדקתי באיזו משמעות כל אחת מהן משמשת בלשון רש"י, בלשון אבן עזרא ולבסוף בלשון רמב"ן. את המילים ליקטתי ממאמרו של צרפתי (תשכ"ו), העוסק בסמנטיקה של לשון חז"ל ובדרשותיהם, וכן מספרו של פרץ (תשכ"ז, עמ' 30–31). בבירור המשמעויות נעזרתי גם במילון BDB למקרא (בראון ואחרים, 1906) ובמילונו של יסטרוב (1903).

ג. הממצאים

טבלה מס' (7) מציגה את המילים ואת משמעויותיהן בשני רובדי הלשון.

טבלה מס' 7: המילים שייבדקו ומשמעויותיהן בלשון המקרא ובלשון חז"ל

המילה	המשמעות בלשון המקרא	המשמעות בלשון חז"ל
נקי	פטור, משוחרר מחובה	לא מלוכלך
חכם	נבון, פיקח	מלומד בתורה
גוי	אומה, עם	שאינו יהודי
עולם	נצח	תבל
נס	דגל	פלא
ברכה	איחול	טקסט הנאמר לשבח האל

1. נקי

המעתק הסמנטי שחל במילה זו במעבר בין שני רובדי הלשון התרחש מן המופשט למוחשי דווקא – ממשמעות של שחרור מחובה, כמו "נקי יהיה לביתו שנה אחת ושמח את אשתו אשר לקח" (דברים כד, ה), או מאשם, כמו "נקי אנכי וממלכתי מעם ה' עד עולם מדמי אבנר בן נר" (שמ"ב ג, כח), למשמעות של סטריליות וניקיון פיזי, כמו "שדיברו חכמים בלשון נקייה" (סנהדרין ח, א). אומנם במקרא יש הביטוי "נקי כפיים" (תהילים כד, ד), אולם השימוש בו במשמעות זו נדיר במקרא והוא התרחב רק בלשון חכמים.

בלשון רש"י מילה זו מורה על משמעות חז"לית בלבד, למשל: "שדבר בלשון נקייה" (לט, ו). הוא הדין אצל אבן עזרא: "שחייב כל ישראל כאשר ילך להתפלל למקום קבוע להיות גופו נקי ומלבושיו נקיים" (לה, ד).

למילה זו בלשון רמב"ן שני מופעים בלבד, אחד במשמעות המקראית ואחד במשמעות החז"לית. ההיקריות במשמעות המקראית נטועות בצירוף כבול:

א. "ורבים ישאלו ואיך עשו בני יעקב הצדיקים המעשה הזה לשפוך דם נקי" (לד, יג).

ביטוי זה מופיע כמה פעמים במקרא, הן כצירוף שם עצם ותוארו, כמו "וימָהְרוּ לְשֹׁפֵף דָּם נָקִי" (ישעיהו נט, ז), והן כצירוף סמיכות, כמו "וּמָלְאוּ אֶת הַמְּקוֹם הַזֶּה דָּם נָקִים" (ירמיהו יט, ד).

פעם אחת, כאמור, בא "נקי" במשמעות חז"לית:

א. "הוציאה מכל השלש סאין סלת נקיה מעט" (יח, ו).

2. חכם

במילה זו חל גלגול משמעות מסוג של צמצום – ממשמעות של "אדם בעל חוכמה ותבונה כלליות", כמו "וְעַתָּה יֵרָא פְּרָעָה אִישׁ נְבוֹן וְחָכָם" (בראשית מא, לג), למשמעות של "אדם בעל חוכמה וידע בתורה", כמו במשפט "רוח חכמים נוחה הימנו" (שביעית י, ט) או בצירוף הנפוץ "חכמים אומרים" (למשל זבים ג, ב).

רש"י מייחד את המילה "חכם" לחכמי ישראל דווקא, לחז"ל, כבמשמעות המאוחרת: "וכן דרשו חכמים" (ח, כא). אצל אבן עזרא "חכמים" הם לפעמים חז"ל, כמו "והטעם כאשר אמרו חכמינו" (ד, כג), ולפעמים סתם אנשים נבונים כבמשמעות המקראית, למשל: "כי יש כח בחכמי המזלות לעשות צורה בשעות ידועות" (לא, יט).

בלשון רמב"ן המשמעות המאוחרת היא השכיחה, והיא באה בנסיבות האלה:

א. כשרמב"ן מצטט מקורות חז"ליים שקדמו לו

1. "ויראה לי שהנקודה הזאת בלובשה הצורה והיתה בהו היא שהחכמים קורין אותה אבן

שתיה" (א, א).

2. "ומזה אומרים החכמים כדי לקבל עליו עול מלכות שמים" (א, א).

3. "רמז לעשר ספירות יתבוננו החכמים בעשירית וידברו בה" (א, א).

4. "וחכמים אומרים הרכיב שני מיני דשאים מהו" (א, א).

5. "הזכירו בו החכמים אות נבזה כראוי לו" (ד, טו).

6. "שמסר רבינו שרירא הגאון שמסרו חכמים אחד לחברו הכרת פנים וסדרי שרטוטין"

(ה, א).

7. "ומדרשים רבים חלוקים בדברי החכמים" (ח, ד).

8. "שלא נצטוו בני נח אלא על אבר מן החי כדברי **חכמים**" (ט, ד).
9. "**וחכמים** אומרים עגלה בת שתיים פרה בת שלש" (טו, ט).
10. "מדת הגבורה מנהגת העולם שיאמרו בה **החכמים** מדת הדין של מטה" (יז, א).
11. "וישאר בלא ערלה זולתי בשר החופה את העטרה שהזכירו **חכמים**" (יז, ד).
12. "הנה **החכמים** מתעוררים לומר" (יח, א).
13. "הנה בכל מקום יתעוררו **החכמים** להודיענו" (יח, א).
14. "וענין ויאכלו אמרו **חכמים** ראשון ראשון מסתלק" (יח, א).
15. "והיא ש**חכמים** מכנים שמה כנסת ישראל במקומות רבים" (כד, א).
16. "נתעוררו **החכמים** בזה ופירשו הכתוב שאומר "ושבע" במראה הזו" (כה, ח).
17. "כי הטבע לאהוב יותר האשה אשר ידע האדם בראשונה כענין שהזכירו **חכמים** בנשים" (כט, ל).

ב. כשרמב"ן פונה אל ספרות חז"ל כמקור סמכות בענייני לשון בצירוף "לשון

חכמים"

18. "ולשון **חכמים** גבורת גשמים מפני שיורדין בגבורה" (ז, טז).
19. "וכן בלשון **חכמים** פלגו של ים" (יד, ז).
20. "ולשון **חכמים** המגביה מציאה לחבירו קנה חבירו" (יד, יט).
21. "וזו לשון מורגל בדברי **חכמים** כמו ששנינו בתמיד" (כג, ב).
22. "ולשון **חכמים** כן הוא" (כט, מא).
- יש לציין ש"לשון חכמים" הוא צירוף מקראי במקורו, והמילה "חכמים" בו מורה על המשמעות הכללית הרגילה במקרא: "**לְשׁוֹן חֲכָמִים** תִּיטִיב דַּעַת" (משלי טו, ב). רמב"ן השתמש כאן בצורה המקראית ויצק לתוכה משמעות חז"לית.
- רק בשלוש פעמים "חכם" משמשת בהוראה המקראית, פעמיים מהן כשמדובר באדם מסוים:
- א. "כי היה למך איש **חכם** מאד בכל מלאכת מחשבת" (ד, כג).
- ב. "ואם סתם בני אדם מכירין כן מה יהיה ביצחק **החכם** והבקי להכיר בין בניו" (כז, יב).

פעם אחת נראה שהכוונה לחכמי העולם:

ג. "כי בעבור שירצו החכמים עוד להעלות החומר הראשון עד תכלית ולעשותו דק מן הדקים" (א, א).

3. גוי

אף כאן חל תהליך של צמצום משמעות בין שני הרבדים – מ"עם", "לאום", כמו "פי מי גוי גדול אֲשֶׁר לוֹ אֱלֹהִים קְרִבִּים אֵלָיו" (דברים ד, ז), ל"אדם שאינו יהודי", כמו "שדה שקצרוה גוים [...] פטורה" (פאה ב, ז).

גם רש"י וגם אבן עזרא מייחדים את השם "גוי" למשמעות הכללית של עם ולא לזו הספציפית של נוכרי. בעקבותיהם הולך גם הרמב"ן: הרוב המוחלט של היקרויות "גוי" בלשונו מורות על המשמעות המקראית של "עם", "לאום", וברובן המכריע של היקרויות אלו דומה שיד המקרא בדבר, כלומר רמב"ן מרמז בלשונו לפסוק מן המקרא:

לשון רמב"ן	לשון המקרא
א. "שהיה צידון בכורו הנקרא "כנעני" עם אחד מאחיו שלא היה לגוי" (י, טו)	"וְאַבְרָהָם הָיוּ יְהוּדֵי לְגוֹי גָדוֹל וְעֶצוֹם" (בראשית יח, יח, ובעוד מקומות)
ב. "ואם יחטאו לו – תקיא אותם הארץ כאשר קאה את הגוי אשר לפניהם" (א, א)	"וְלֹא תִקְיָא הָאָרֶץ אֶתְכֶם בְּטִמְאַכֶם אֶתָּה כְּאֲשֶׁר קָאָה אֶת הַגּוֹי אֲשֶׁר לִפְנֵיכֶם" (ויקרא יח, כח)
ג. "וכאשר תקיא את הגוי כלו מפני תועבותם" (יט, ה)	
ד. "ולפי דעתי יברך אותם שימלאו כל הארץ ויפרדו הגוים למשפחותם" (א, כח)	"מֵאֵלֶּה נִפְרְדוּ אֵיִי הַגּוֹיִם בְּאַרְצֹתֵם אִישׁ לְלִשְׁנוֹ לְמִשְׁפְּחוֹתָם בְּגוֹיָהֶם" (בראשית י, ה)
ה. "ואחרי שנפרדו בארצותם לגוייהם נקראו בשמות אחרים" (י, טו)	

- ו. "כי כל אחד היה לגוי אחד בארץ ולא הוליד אומות שונות" (י, ז)
- ז. "להודיעו שכלן עתידים להיות גוי אחד בארץ" (כח יז)
- ח. "ואז הושבו בארצותם לגוייהם" (יא, ב)
- ט. "היה נודד והולך מגוי אל גוי ומממלכה אל עם אחר" (יב, א)
- י. "ושם יגדל שמו ויתברכו בו הגוים ההם לא כאשר עשו עמו באור כשדים" (יב, ב)
- יא. "ועבר עד מקום שכם והכנעני הגוי המר והנמהר אז בארץ" (יב, ו)
- יב. "כי בא במקום חדש אשר לא שמעו את שמעו ולא ראו את כבודו והגיד כבודו בגוים ההם" (יב, ח)
- יג. "שם ישבו לשפוט את כל הגוים בארצות ההם" (יד, ז)
- יד. "אף על פי כן אשפוט את הגוי אשר יעבודו על אשר יעשו להם" (טו, יד)
- טו. "שיעבדו הגוי כולו והם הלכו מעצמם למצרים" (טו, יד)
- טז. "ואחרי הברית תהיה לאב המון גוים" (יז, ד)
- "ומי כעמך פִּישְׂרָאֵל גּוֹי אֶחָד בְּאַרְץ" (שמ"ב ז, כג)
- "אלה בני שם למשפחתם ללשונתם בארצתם לגוייהם" (י, לא)
- "וַיִּתְהַלְכוּ מִגּוֹי אֶל גּוֹי וּמִמַּמְלָכָה אֶל עַם אַחֵר" (דבה"א טז, כ)
- "וַיִּנְשָׁבְעַתְּ חִי ה' בְּאֵמֶת בְּמִשְׁפָּט וּבִצְדָקָה וְהִתְבָּרְכוּ בּוֹ גּוֹיִם וּבוֹ יִתְהַלְלוּ" (ירמיהו ד, ב)
- "כִּי הִנְנִי מְקִיִּים אֶת הַכַּשְׂדִּים הַגּוֹי הַמֵּר וְהַנְּמָהֵר" (חבקוק א, ו)
- "הָאֵיִם הִרְחִיקִים אֲשֶׁר לֹא שָׁמְעוּ אֶת שְׁמִיעִי וְלֹא רָאוּ אֶת כְּבוֹדִי וְהִגִּידוּ אֶת כְּבוֹדִי בְּגוֹיִם" (ישעיהו טו, יט)
- "עֲזָרוּ וַיַּעֲלוּ הַגּוֹיִם אֶל עִמְקֵי הַחֹשֶׁק כִּי שָׁם אָשַׁב לִשְׁפֹט אֶת כָּל הַגּוֹיִם מִסְּבִיב" (יואל ד, יב)
- "וְגַם אֶת הַגּוֹי אֲשֶׁר יַעֲבֹדוּ דָן אֲנִי וְאַחֲרַי כִּן יֵצְאוּ בְּרִכְשׁ גְּדוֹל" (בראשית טו, יד)
- "בְּמֵאֲרָה אֲתֶם נֹאֲרִים וְאֲתִי אֲתֶם קִבְּעִים הַגּוֹי כְּלוֹ" (מלאכי ג, ט)
- "אֲנִי הִנֵּה בְרִיתִי אֲתָךְ וְהָיִיתָ לְאֵב הַמּוֹן גּוֹיִם" (בראשית יז, ד)

יז. "הנה הוא עתיד להיות לגוי גדול" וְאַבְרָהָם הָיָה לְגוֹי גָדוֹל וְעַצוֹם
 וְעַצוֹם וַיְהִי זָכְרוֹ בְזָרְעוֹ וּבְכָל גּוֹי
 הָאָרֶץ לְבִרְכָה" (יח, יח)

יח. "ולכך אשימנו לגוי גדול ועצום
 שיעבדוני" (יח, יט)

יט. "אבל היו האבות כלם כמלכים ומלכי
 גוים באים לפניהם וכורתים עמהם
 ברית" (כה, לד)

דוגמות מסוימות יכולות להתאים ליותר מפסוק מקראי אחד, כמו דוגמה (ג), שהצירוף "תקיא
 את הגוי" בה מתאים לויקרא יח, כח, כפי שמופיע בטבלה, והצירוף "הגוי כלו" שמופיע בה
 מתאים למלאכי ג, ט: "וְאֶתִי אֲתֶם קִבְּעִים הַגּוֹי כְּלוֹ".

דוגמות נוספות להופעת "גוי" במשמעות המקראית שלא בשיבוצים מקראיים:

כ. "ואם כן אין בכאן דבר עתיד או מה העתיד הזאת שיתנבאו הגוים לקרוא המקום כן"
 (יד, ז).

כא. "שינצח מתחלה כל הגוים ואחר כן יד כל בו שינוצח" (טז, יב).

כב. "אשר המלך על עיר מקובצת מעמים רבים כיתים ואדום ויתר גוים" (יד, א).

כג. "אם כן ראוי הוא כאשר יוסיף הגוי לחטוא שיאבד ממקומו ויבוא גוי אחר לרשת את
 ארצו" (א, א).

כד. "כי אהיה עמך ושמרתיך מרעת הגוים כי לך" (יג, ז).

ל"גוי" במשמעות החז"לית שלוש היקריות, שתיים מהן מובהקות:

כז. "המקובל הזה נמצא גם כן בספר קדמוני הגוים" (יא, כח).

כח. "אבל הגוים ההם לא הזכירו זה בספרם לפי שהם חולקים על דעתו" (יא, כח).

כאן מוצגות דעות חכמי הגוים שאינם יהודים לעומת עמדתו של הרמב"ם, ומובן שמדובר
 במשמעות של המילה כפי שהיא באה בלשון חכמים.

יש דוגמה אחת שאפשר להתווכח עליה:

כט. "כי מאז ידעו הגוים כי המקום ההוא מבחר המקומות באמצע הישוב" (יד, יח).

הדוגמה הזאת לקוחה מקטע שבו רמב"ן מדבר על שאלת הבעלות על ירושלים, ושם מוצג מלכי צדק מלך שלם כמי שאינו משתייך לעם ישראל אך בכל זאת יש לו זיקה לעיר המדוברת. אפשר לומר שבמילה "גוים" רמב"ן מתכוון אליו באופן ספציפי, ואז המשמעות היא חז"לית, ואפשר שהמשמעות המקורית המקראית נשאת, כלומר היא מכוונת לכל עם באשר הוא וגם למלכי צדק, והעובדה שמלכי צדק הוא נוכרי היא פרי נסיבות הסיפור בלבד ואינה המניע לשימוש במילה "גוי".

4. עולם

א. המצב בלשון המקרא, המשנה וימי הביניים

במילה זו חל מעתק סמנטי הקשור במרחב ובזמן: המשמעות המקורית מציינת כוליות טמפורלית – כל הזמן שקיים, למשל: "כי שפֹּט אָנִי אֶת בֵּיתוֹ עַד עוֹלָם" (שמ"א ג, יג). בלשון חכמים המשיכה מילה זו לשמש במשמעות המקראית, כמו "אדם מועד לעולם" (בבא קמא ב, ו), אבל נוספה לה גם משמעות מאוחרת, המורה אף היא על כוליות, אך מדובר בכוליות של המקום והמרחב – כל המקום שקיים, למשל "והיתירו לו חכמים שיחזירנה מפני תיקון העולם" (גיטין ד, ז), "לפיכך ניברא אדם יחיד בעולם" (סנהדרין ד, ה) (השוו: פרידמן תשע"ד, עמ' 5, ובספרו בכלל).

גם רש"י וגם אבן עזרא משתמשים שימוש מעורב בשתי המשמעויות, בלי העדפה מובהקת לאחת מהן. בדרכם הולך גם הרמב"ן. ל"עולם" במשמעות טמפורלית 46 מופעים בפירוש שנבדק, למשל:

1. "כי כן הוא משפט האלהים בארץ מעולם" (א א).

2. "והכתוב בחר לעולם במין אשר הקריב הזקן" (טו, י).

3. "כדי שיהיו ידועים וניכרים לתולדותיו בשמות אשר יקרא להם כי יהיה שמו **לעולם**" (ב, כ).
 (כ).

4. "ואם יאכל מעץ החיים שנברא לתת לאוכליו חיי **עולם** תבטל הגזרה" (ב, כב).

5. "אבל יהיה גולה **לעולם** כי עונש הרוצחים גלות" (ד, יא).

6. "והוא הברית אשר היתה אתו **מעולם**" (טו, יז).

7. "והושחתה הארץ בלא רפואה **לעולם**" (יט, ה).

הדוגמה האחרונה מסופקת מעט, שכן בהיעדר ניקוד אין יודעים אם הכוונה ל"לעולם" (במשמעות טמפורלית) או ל"לעולם" (במשמעות לוקטיבית). אך נראית לי יותר המשמעות הראשונה.

8. "כי יהודה הוא בראש **לעולם** כי ביהודה בחר ה' לנגיד" (יט, ח).

9. "מתת האלהים תמיד הוא ואין לו הפסק **לעולם**" (כז, כח).

10. "כי ידע שאבד בנו האהוב לו ברכתו **לעולם**" (כז, לג).

ל"עולם" במשמעות לוקטיבית 49 מופעים, כגון:

1. "ושאינו מאמין בזה וחושב שה**עולם** קדמון הוא כופר בעיקר" (א, א).

2. "והנה בשני הימים הראשונים היה ה**עולם** כולו מים" (ב, ג).

3. "ואם כן נשאר לקין זכר מעט ב**עולם**" (ד, כב).

4. "כי הביא החרב והרציחה ב**עולם**" (ד, כג).

5. "אבל פירש כן בשת שה**עולם** הושתת ממנו" (ה, ג).

6. "שבהשחתת הארץ ישחתו והנם נשחתים ב**עולם** הבא" (ו, יג).

7. "עד שלקה ה**עולם** במבול" (ו, יט).

8. "ובזכות קרבנו יקיים ה**עולם** ולא יכרת עוד מפני מי המבול" (ז, א).

9. "והיה ה**עולם** והרצון אשר לו בבריאית העולם עלה לפניו ורצה בקיום ה**עולם** במינין

אשר ברא בו" (ח, א).

10. "ודע כי אחרי שהסכימו שבתשרי נברא ה**עולם**" (ח, ה).

11. "כי לא היה שם נחל שוטף בעבור כי נתמלא כל העולם מים" (ח, יא).
12. "אבל המים נתפשטו בכל העולם וכסו כל ההרים הגבוהים" (ח, יא).
13. "ובכל העולם נשברו ונעקרו במבול ומטרות עזו" (ח, יא).
14. "כי הזדון הוא שהביא עליהם העונש הגדול שאבדם מן העולם" (טו, יד).
15. "כי אמרה אם כן יהיה לי למה זה אנכי בעולם" (כה, כב).
16. "אלא מכאן שאין הבטחה לצדיקים בעולם הזה" (כח, כ).

במקום אחד עומד רמב"ן במפורש על המשמעות של המילה "עולם" בלשון המקרא ובלשון חכמים, ומנסה להסביר את הטקסט המקראי על פי הסמנטיקה של לשון חז"ל, באופן דומה למה שעשו חז"ל עצמם כאשר דרשו את המקרא על סמך תפיסתם הלשונית (השוו: צרפתי תשכ"ו; פרידמן תשע"ד, עמ' יב):

1. "המנהיג בכחו הזמן או שיקראו השמים והארץ **"עולם"** כלשון הבא תמיד בדברי רבותינו" (כא, לג).

להלן שלוש דוגמות לקטעים ששתי המשמעויות משמשות בהם בערבוביה:

1. "וזוהו תשמישו של **עולם** שנהיה מאחרי ששת ימי בראשית והלאה כל ימי **עולם**" (ב, ה).
2. "כי עוד לא עמד לפניו **לעולם** כטעם שאמר ומפניך אסתר וטעם וישב בארץ נוד שלא הלך בכל **העולם** אבל באותה הארץ ישב נודד תמיד לא ינוח במקום ממנה כלל ונקראת "ארץ נוד" על שמו **לעולם**" (ג, טז).
3. "אין **בעולם** שיאמר אליו כן אפילו לנחמו כי לא עלה זה על לב איש **מעולם**" (כא, ז).

א. המילה "עולם" כסומך

פרידמן (תשע"ד, עמ' 46–48) מציע הבחנה צורנית בסמיכויות שבהן הסומך הוא "עולם" כתבחין למשמעות המילה: לדידו, כאשר הסמיכות היא סמיכות כפולה, כמו "מלכו של עולם", תהיה המשמעות תמיד כבלשון חז"ל. לקביעה כזאת יש יסוד, שהרי מבחינה סמנטית רק על מרחב אפשר לטעון בעלות. משמעות הדבר היא שכאשר "עולם" משמשת סומך בסמיכות

חבורה, יש להביא בחשבון שאפשר שמדובר בסמיכות אטריבוטיבית, ובמקרה כזה המשמעות תהיה כבמקרא. ואכן, כמעט כל הסמיכויות החבורות שנמצאו בלשון רמב"ן מקורן בלשון המקרא, ומשמעות "עולם" בהם היא טמפורלית כבמקרא:

1. "והם הכו בהם למשחית איבת **עולם**" (יט, ח).

הצירוף "למשחית איבת עולם" מצוי ביחזקאל כה, טו: "וַיִּנְקְמוּ נְקָם בַּשָּׂטָט בְּנֶפֶשׁ לְמַשְׁחִית **אִיבַת עוֹלָם**".

2. "וכל שכן עם המסופר בכתוב כי כנען מקולל ונמכר לעבד **עולם**" (א, א).

הצירוף "עבד עולם" מופיע לראשונה בשמות טו, יז: "וְהָיָה לְךָ **עֶבֶד עוֹלָם**".

3. "כי כשהקב"ה כרת עמו ברית לתת הארץ לזרעו לאחזת **עולם**" (טו, יב).

הצירוף "לאחזת עולם" מקורו בבראשית יז, ח: "וְנָתַתִּי לְךָ וּלְזַרְעֲךָ אַחֲרַיִךְ אֶת אֶרֶץ מִגְרִיֶּךָ אֶת כָּל אֶרֶץ כְּנָעַן לְאַחֲזַת **עוֹלָם**".

4. "אבל פירושו יחיה ויתקיים זרעו כל ימי **עולם**" (יז, יח).

הצירוף "כל ימי עולם" בא בישעיהו סג, ט: "וַיִּבְטְלֵם וַיִּנְשָׂאֵם כָּל יְמֵי **עוֹלָם**".

רק בדוגמה הבאה הסמיכות לקוחה מלשון המשנה, ומשמעות "עולם" בה לוקטיבית:

5. "יאמר כי יתרון הארץ וטובה הגדולה השופע על כל באי **עולם**" (כד, א).

הצירוף "כל באי עולם" בא במסכת ראש השנה א, ב: "ובראש השנה **כל באי העולם** עוברים לפניו כבנומרון".

בדוגמה הבאה אפשר להתווכח אם מדובר במשמעות של מרחב או של זמן:

6. "הברכה ביום השבת היא מעין הברכות והוא יסוד **עולם**" (ב, ג).

אומנם הצירוף "יסוד עולם" מופיע במקרא (משלי י, כה: "וְצַדִּיק יִסֹּד עוֹלָם"), אבל מהקשרו בלשון רמב"ן לא מן הנמנע שלצד משמעותו כ"יסוד הקיים לנצח" הוא נוצל להבעת משמעות של מרחב: השבת היא יסוד מיסודות תבל שעליהם היקום מושתת.

5. נס

משמעות השם "נס" בלשון המקרא – דגל, תורן: "שָׂאוּ נֶס צִיּוֹנָה הָעֵיזוֹ אֶל תַּעֲמֹדוֹ" (ירמיהו ד, ו). בלשון חז"ל שונתה המשמעות ברוב מופעי המילה ל"דבר פלא": "עשרה נִסִּים נעשו לאבותינו במצרים" (אבות ה, ד), "חוץ משערי ניקנור מפני שנעשה בהם נֶס" (מידות ב, ג). רש"י ואבן עזרא משתמשים במילה זו במשמעות שלה בלשון המשנה תמיד: "ונעשה נֶס למלך סדום שיצא משם" (רש"י על יד, י), "בעבור הֶנֶס שעשה השם במקום ההוא" (אבן עזרא על לג, כ).

גם בלשון רמב"ן המשמעות היא כבלשון חז"ל תמיד (34 פעמים), למשל:

1. "או נֶס מפורסם שהשליכו לכבשן האש" (יא, כח).
2. "והיו חושבים בנסו שהוא מעשה כשפים כענין משה רבינו" (יא, כח).
3. "ומפני זה לא הזכיר עוד הכתוב הֶנֶס הזה" (יא, כח).
4. "והענין שיודיעו בכל העולם הֶנֶס והפלא הנעשה להם לכבוד השם" (יא, כח).
5. "ולא אמרו רמיתנו ומתנה בטעות היא וזה מעשה נֶס" (יג, א).
6. "נס למלך סדום שיצא משם" (יד, י).
7. "כי האומות שלא היו מאמינים שעשה הקב"ה נֶס לאברהם בראותם נסו של מלך סדום לא יוסיפו אמונה בהקב"ה" (יד, י).
8. "והנה נסו או יחזק ידי עובדי עבודה זרה או שיאמינו בכל הֶנֶסִּים שיהיו בכשפים או מקרה באפשרות רחוקה" (יד, י).
9. "וטעם להזכיר עתה זה השם כי בו יעשו הֶנֶסִּים הנסתרים לצדיקים להציל ממות נפשם" (יז, א).
10. "ככל הֶנֶסִּים הנעשים לאברהם ולאבות וככל הבאים" (יז, א).

11. "שכולם נסים הם כי אין מן הטבע" (יז, א).

גם בפירושו ליתר חומשי התורה אין רמב"ן משתמש ב"נס" במשמעות המקראית, למעט היקרות אחת בלבד, שגם היא מסופקת:

1. "והעולה מן ההלכה שאפילו היו בניו ובנותיו נואפים ולא כהה במ לא היו בודקין והכלל שהוא נס וכבוד לישראל" (במדבר ה, כ).

סמיכת השם "נס" למילה "כבוד" יוצרת רושם שמדובר במשמעות של נס ודגל, אבל ההקשר מעיד אחרת: מדובר באישה סוטה הנענשת באורח פלא על ידי אלוהים, ולכן כנראה גם כאן המשמעות היא כבלשון חז"ל.

6. ברכה

"ברכה" בלשון המקרא משמעה איחול, הבעת איווי, כמו "בְּרַכְתָּ אֲבִיךָ גְּבָרוֹ עַל בְּרַכְתָּ הַזֵּרִי" (בראשית מט, כו). בלשון חכמים נצטמצמה משמעות המילה ל"טקסט קבוע הנאמר מתוך שבח לאל": "אכל תאינים וענבים ורימונים מברך עליהן שלוש ברכות" (ברכות ו, ח). זו אחת הדוגמות למילים שמשמעותן הצטמצמה בלשון חז"ל ממשמעות כללית למשמעות הלכתית. בערך זה בדקתי גם את הפעלים הנגזרים מן השורש בר"ך.

השורש בר"ך מבטא בלשון רש"י ואצל אבן עזרא את המשמעות המקורית המקראית, כמו "וכן ברכו משה" (רש"י על מט, כ), "ובפסוק הזה ברך יפת גם שם" (אבן עזרא על ט, כז).

א. "ברכה" במשמעות המקראית

אצל רמב"ן רוב היקריות "ברכה" ונגזרותיה בקורפוס שנבדק משמשות במשמעות המקראית. רובן באות כשרמב"ן נמשך אחרי הלשון המקראית של הפסוק המפורש או של הסיפור שבו הוא עוסק, ושהמקרא משתמש בו במילה "ברכה" או בשורש בר"ך. להלן ההקשרים השונים המזמנים שימוש ב"ברכה" במשמעות המקראית:

1. ברכת ה' לנבראים בבריאת העולם

א. "גזר בהם הברכה ואמר בהם שיפרו וירבו" (א, כב).

- ב. "וענין הברכה בילידה" (א, כב).
 ג. "וגם בצמחים תבא לשון ברכה" (א, כב).
 ד. "היו שנים בלבד זכר ונקבה למיניהם כענין באדם והוצרכו לברכה" (א, כב).
 ה. "ולא אמר בבהמות ובחיות ברכה" (א, כב).
 ו. "אף על פי שבריאתו מן המים ברכתו תהיה בארץ שיפרו וירבו עליה" (א, כב).
 ז. "זו ברכה ממש לפיכך כתוב בה ויאמר להם אלהים" (א, כח).

אף כאן יש השפעה מקראית, לא ישירה אלא עקיפה: רמב"ן מודיע לקורא שהוא עתיד להשלים את הפירוש בפרשת וזאת הברכה, וכמשחק מילים הוא משתמש בשורש בר"ך גם בהבעת תקווה שהאל יעזור לו להגיע לאותה פרשה.

- ח. "כי התולדות מברכת אלהים כי הם לא נולדו אבל נבראו מאין" (ה, א).
 ט. "בבני נח עם ויברך אותם אלהים ברכה כענין שנאמר בדגים" (ה, ז).
 י. "המקרא למצוה נכתב והראשונה לברכה" (ה, ז).
 יא. "וארצותם רחוקות זו מזו והיא ברכת אביהם" (י, ה).

2. ברכת ה' לאברהם

- יב. "אתה תהיה הברכה אשר יתברכו בך" (יב, ב).
 יג. "והוסיף לו בברכה השנית הזאת עוד ולזרעך עד עולם" (טו, יח).
 יד. "אם ישמעאל יחיה לפניך ארצה בברכה הזאת אשר ברכתני בזרע שרה" (יז, יח).
 טו. "והברכה תוספת בעושר ובנכסים וכבוד ואיה ברכת שאבד הון אביו" (כה, לד).
 טז. "השבועה אשר נשבע לאברהם אביו שיהיה הוא ברכה בעמים" (כו, ג).
 יז. "והקמותי בך את השבועה אשר נשבעתי לאברהם אביך כי אתה ברכה בעמים" (כו, ג).
 יח. "היה בדעתו לברך אותו שיזכה הוא בברכת אברהם" (כז, ד).

3. ברכת יצחק ליעקב ויצחק

- יט. "וכן כי זה הבכור שים ימינך על ראשו להקדימו בברכה" (כה, לד).

כ. "שיתברך יעקב וגם עשו בברכת החרב ולו לבדו נתכנו עלילות" (כז, ד).

כא. "והנה הברכה בראש ובסוף או בעבור מה שפירשנו שם" (כז, כט).

כב. "שאי אפשר לי להעביר הברכה ממנו כי מאז שברך אותו ידע ברוח הקדש שחלה ברכת עליו" (כז, לג).

כג. "כי ידע שאבד בנו האהוב לו ברכת לעולם וזה טעם בא אחיך במרמה" (כז, לג).

כד. "כי טעם מתנחם לך שמראה עצמו לך מנוחם על ענין הברכות וכאלו אינו מקפיד בהן" (כז, מב).

כה. "אבל מדעתו שברכת אברהם תהיה ליעקב ולזרעו" (כח, ה).

4. ברכת ה' ללבן בזכות יעקב

כו. "רק ברכת ה' היא אשר באה מעת בא רגלי בביתך" (ל, כט).

בשתי פעמים יש רימוז למקור מקראי מחוץ להקשר:

כז. "כי ברכת ה' היא תעשיר ולא יוסיף עצב עמה" (כה, לד).

הפסוק המהדהד בפירוש הזה הוא במשלי י', כב: "בְּרִכַּת ה' היא תַעֲשִׂיר וְלֹא יוֹסֵף עֶצֶב עִמָּה". החשבתי היקרות זו כלשון רמב"ן ולא כציטוט, משום שרמב"ן משלב אותה בטבעיות בפירושו ואין הוא פותח בנוסחה של ציטוט שהוא נוקט אותה במקומות אחרים כמו "דכתיב", "שנאמר", "ואומר" וכיוצא באלו.

כח. "ובפרשת והיה כי תבא בברכות ובקללות שכולם נסים הם" (יז, א).

כאן רמב"ן מזכיר את הקללות והברכות בפרשת כי תבוא, והוא מכנה אותן כלשון הכתוב (דברים כח, ב): "וּבָאוּ עֲלֶיךָ כָּל הַבְּרָכּוֹת הָאֵלֶּה".

רק בשלוש היקרויות נראה שהשימוש ב"ברכה" במשמעות המקראית חופשי לגמרי ואינו תלוי במקור מן המקרא:

כט. "ובקרבות יהיה משך הברכה לעליונים ומהם לצמחי גן עדן ומהם יהיו ויחיו לעולם בגשמי רצון וברכה" (ב, ח).

ל. "השנה הראשונה נולדו ליעקב נקודים וטלואים רבים בברכת השם" (ל, לז).

לא. "וזו לו לברכה כי לא היה יכול להשיאה רק לבני כנען הארורים" (כד, א).

ב. "ברכה" במשמעות החז"לית

"ברכה" במשמעות שלה בלשון חכמים באה בפירוש רמב"ן שנבדק פעמיים בלבד, ובשתיהן רמב"ן גם מביא את נוסח הברכה:

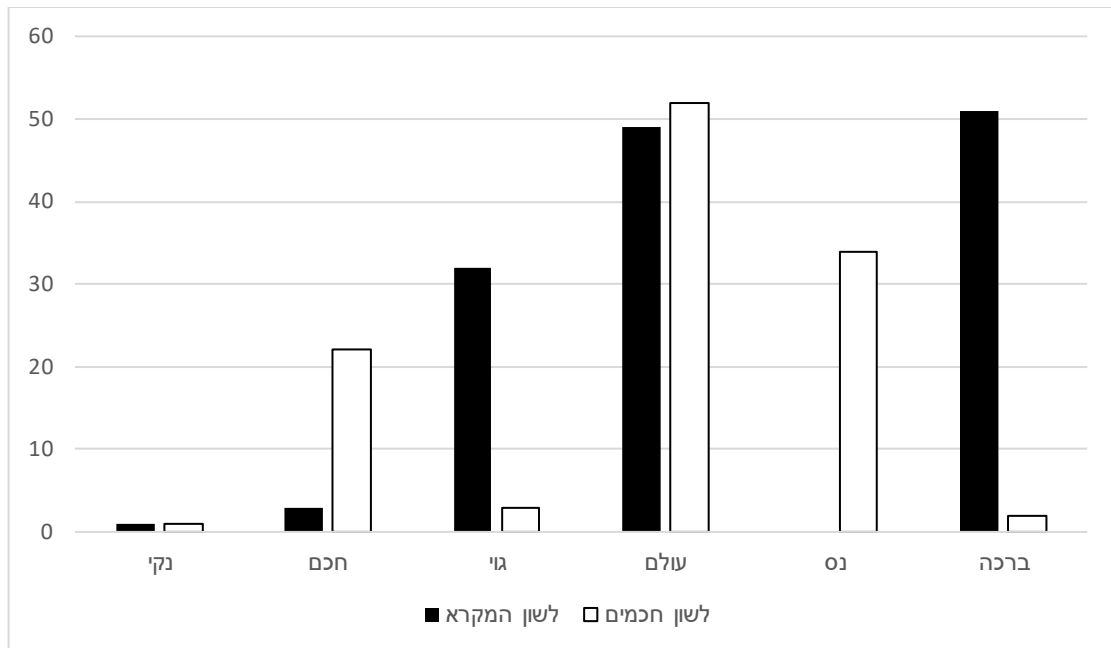
1. "ואם תוכל לדעת כוונתם באמרם בברכת הלבנה "עטרת תפארת לעמוסי בטן" (א), (יב).

2. "וזו ברכתנו [...] אשר קדשנו במצותיו וצונו על השחיטה" (א, כט).

בסך הכול רמב"ן משתמש ב"ברכה" 48 פעמים במשמעות המקראית ורק פעמיים במשמעות החז"לית. נראה שהיחס נוטה במובהק לטובת המשמעות המקראית, אולם שתי עובדות מערערות יחס זה: האחת, העובדה שרמב"ן עוסק בטקסט מקראי אינה מאפשרת שימוש נרחב במושג "ברכה" כפי שהוא בא בלשון חז"ל, בעיקר משום שהברכות לא נתקנו בתקופת המקרא, ולכן אין לצפות שהפרשן יתייחס אליהן בבארו את הפסוקים (אם כי אף על פי כן אנו נתקלים באזכור של שתי ברכות שונות ואף בנוסח שלהן). שנית, רוב רובן של הופעות "ברכה" במשמעות המקראית תלויות בהקשר של הפסוק המפורש, ותלות זו מחלישה את האופי הסגנוני שבבחירת משמעות זו באותם מקומות.

ד. מסקנות

תרשים מס' (8) מציין את היחס בין השפעת לשון המקרא ובין השפעת לשון חכמים בבחירות הסמנטיות שנבדקו. בכל מילה נמתחים שני מלבנים – השחור מייצג את לשון המקרא והלבן מייצג את לשון חכמים, וגובהם מסמן את מידת השכיחות של המשמעות מכל רובד לשון בפירוש רמב"ן.

תרשים מס' 8: היחס בין לשון המקרא ללשון חז"ל בבחירות הסמנטיות

התרשים מראה שמבחינה כללית אין עקיבות בבחירה הסמנטית של רמב"ן. לשון אחר: רמב"ן אינו מעדיף בבירור רובד זה על פני רובד אחר כשהוא בוחר בין המשמעויות שכל רובד מציע. עם זאת, כאשר הבחירה כבר נעשית בין כל אחת משתי המשמעויות, יש העדפה ניכרת לרובד לשון מסוים, ורמב"ן כמעט אינו משתמש במשמעות מן הרובד האחר. יוצאות מן הכלל בעניין זה הן המילים "עולם" ו"נקי", הראשונה שכיחותה גדולה מאוד והשנייה שכיחותה מצומצמת מאוד, ובכל אחת מהן רמב"ן משתמש בשתי המשמעויות באופן שווה פחות או יותר.

11. אוצר המילים

א. רקע

1. אוצר המילים של לשון המקרא

מבחינת ערכים לקסיקליים, במקרא יש קרוב ל-8,000 מילים מילוניות, אם כי נתון זה שנוי במחלוקת בקרב החוקרים (ראו אצל רבין 1999, עמ' 149). מילים רבות במקרא נרדפות זו לזו, והצורך בגיוון סגנוני לתקבולת השירה המקראית הוא כנראה הגורם להתהוותן (שם). העברית המקראית עשירה במילים מתחום הדת, המוסר והרגש (בלאו 2007, עמ' 633). בהיותה שפה שמית, הושפעה העברית שבמקרא גם משפות אחרות – בעיקר מהארמית, מהאכדית (שם, טוויל 2009), מהפיניקית ומהאוגריתית (פנטון 1980), ושאלה מהן מילים, שורשים ויסודות לשוניים נוספים (ראו אצל קוטשר תשכ"א; קיסטר תשע"ב).

2. אוצר המילים של לשון חז"ל

לשון חז"ל יונקת את הלקסיקון שלה ממקורות לשון שונים, החל בלשון המקרא וכלה בשפות זרות (שרביט תשס"ד, עמ' 45; ישי 2019; הרץ-טור סיני תרצ"ו, עמ' 99–109; קראוס 1964; אלבק תשכ"ז, עמ' 203 ואילך; בנדויד תשכ"ז, עמ' 127; בר-אשר תשנ"ב א, עמ' 675; היימנס תשע"ג; קולר 2020, עמ' 439–455). מילים רבות המצויות במשנה ובמדרשים – מקורן במקרא. חלק מהן ממשיכות לשמש בלשון חכמים במשמעות המקראית המקורית שלהן, למשל: "גשם", "טמא" ו"טהור", "עיר", "עני", "שדה". לעומת זאת, מילים אחרות שינו את משמעותן במעבר בין הלשונות. כך למשל הפועל "לקח", הנושא במקרא משמעות של "נטל", ועבר בלשון חכמים לציין "קנה".

חלק גדול מאוצר המילים של לשון חז"ל אינו מצוי בלשון המקרא או שהוא מצוי בו בשכיחות מצומצמת, ואילו בלשון חכמים הוא משמש כלקסיקון עצמאי שחלק מן הערכים המילוניים שבו דחקו לגמרי את מקביליהם המקראיים. למשל, הצורה המקראית "עץ" בהוראת TREE נדחתה בלשון חכמים לטובת "אילן". יש שאף צמד מילים מקראיות הנושאות משמעות זהה נדחו לטובת צורה חדשה בלשון חכמים, כמו צמד מילות השאלה "איה" ו"איפה", שהוחלפו בלשון

חז"ל בצורה "היכן". לעיתים החילופים הלקסיקליים בין לשון המקרא ללשון חז"ל מתבטאים בחילופי שורשים המשפיעים על מערכות פועליות ושמוניות שלמות. כך לדוגמה הסדרה "שופט", "שפט" ו"משפט" מן השורש שפ"ט מומרת בצורת "דיין", "דן" ו"דין" מן השורש די"ן. כן הוחלפה הסדרה "למשול", "ממשלה" ו"מושל" מן השורש מש"ל בסדרה "לשלוט", "שלטון" ו"שולט" מן של"ט.

ב. מטרת המחקר ושיטתו

מטרת פרק זה היא לברר מהיכן שואב רמב"ן את רוב אוצר המילים בפירושו – מלשון המקרא או מלשון חכמים, ובאיזו מידה הוא מושפע מכל אחד מן הרבדים בתחום הלקסיקלי. לצורך הבדיקה ליקטתי צמדי מילים נרדפות המשמשות בלשון ימי הביניים, שבכל אחד מהם מילה אחת אופיינית ללשון המקרא ומילה אחת אופיינית ללשון חז"ל. את הדוגמות אספתי על סמך עיון ראשוני בספרו של בנדויד (תשכ"ז), ששם הוא מציג תרגילי תרגום מלשון המקרא ללשון חכמים ולהפך, בספרו של פרץ (תשכ"ז), שבו מוצגות מילים מקראיות ונרדפיהן בלשון חז"ל, ובאתר האינטרנט "לשון חז"ל" (ישי 2021), שבו מובאות טבלאות המדגימות את החילופים הלקסיקליים שבין רובדי הלשון.

משהייתה בידי רשימת המקבילות, ביררתי אם אכן מדובר במילים המאפיינות במובהק כל אחד מרובדי הלשון האמורים. בדקתי זאת באמצעות ספירת ההיקריות של אותן לקסמות במקרא מצד אחד ובמשנה מן הצד האחר, באמצעות שימוש בקונקורדנציה של אבן-שושן (תשמ"א) ובאתר "מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית. בבדיקת המשנה התעלמתי מציטוטים מן המקרא המשולבים בטקסט. מילים ששכיחותן הייתה מובהקת יותר באחד מרובדי הלשון נבחרו לשמש מושא למחקר בחלק זה של העבודה. בכל מילה כללתי את כל הנטיות האפשריות של המילה, ובפועל את כל הטיותיו באותו הבניין, אלא אם כן צוין במפורש אחרת.

לאחר מכן פניתי לבדוק את המצב בלשון רש"י, בלשון אבן עזרא ולבסוף בלשון רמב"ן. בכל זוג השווייתי את היקריותו של כל אחד מן האיברים בלשון הפירוש עם חברו, וכך הערכתי אם

הפרשן נוטה לכתוב בסגנון לשון המקרא או בסגנון לשון חז"ל. בעקבות הנתונים שהתקבלו בכל אחד מן הזוגות נגזרו מסקנות כוללות.

ג. הממצאים

טבלה (8) מציגה זוגות זוגות של לקסמות נרדפות, שכל אחד מאיבריהם מאפיין את לשון המקרא או את לשון חז"ל, ולצד כל איבר מספר ההיקריות שלו בכל אחד מן הרבדים. כשמדובר במאות היקריות שלא נספרו במדויק, הצבתי את ראשי התיבות ל"נ (=לא נספר).

טבלה מס' 8: חילופי מילים בין לשון המקרא ללשון חז"ל שייבדקו

לשון המשנה	לשון המקרא	
131-2	6-161	עץ (=TREE)-אילן
95-0	0-32	בטרם-עד שלא
34-10	0-85	ילד-תינוק
22-9	0-161	מוות-מיתה
39-0	0-397	רב-מרובה
43-29	6-134	שמש-חמה
210-50	5-277	עת-שעה
20-3	2-487	צוה-גזר
254-0	0-30	איך-כיצד
52-0	0-13	השיב (=הפיר)-ביטל
40-1	0-21	צדקה (=זכות)-זכות
0-ל"נ	107-ל"נ	כי אם-אלא

1. עץ-אילןא. המצב במקרא ובלשון חז"ל

למילה "עץ" בלשון המקרא שתי משמעויות (אבן-שושן תשמ"א, עמ' 906). בדיקתי תתמקד במשמעות העיקרית – "צמח רב שנתי בעל גזע וענפים". המילה מופיעה במשמעות זו במקרא 161 פעמים, גם בלשון הפרוזה, למשל "וַתַּחַת כָּל עֵץ רֵעָנָן" (מל"א יד, כג), וגם בלשון השירה, למשל "כָּל עֵץ בְּגֵן אֱלֹהִים לֹא דָמָה אֵלָיו בְּיֹזֵ" (יחזקאל לא, ח). המילה "אילן", שנושאת משמעות זהה (אבן-שושן תשמ"א עמ' 47), מופיעה רק שש פעמים, וגם היקרויות אלו מצויות כולן בחלק הארמי שבספר דניאל (כמו דניאל ד, ז–ח), שאין בו כדי ללמד הרבה על העברית המקראית.

בלשון המשנה רגילה ביותר המילה "אילן" (161 היקרויות), למשל "האמנים קורין בראש האילן" (ברכות ב, ד), "אילן שנטעו מתחילה לשם עבודה זרה" (עבודה זרה ג, ז). המילה "עץ" במשמעות הנידונה באה רק פעמיים, בשתייהן כחלק מברכות או תפילות, שאלו טקסטים שזיקתם הלשונית למקרא צפויה (השוו: בר-אשר תשע"ד, עמ' 262, סעיף 44): "בורא פרי העץ" (ברכות ו, א–ב).

רש"י משתמש בשתי הלקסמות במידה שווה פחות או יותר ובהקשרים דומים של הגדרת צמח מסוים כעץ: "האלה מין אילן" (לה, ד), "עץ הוא ושמו לבנה" (ל, לז) (השוו: אבינרי 1979, טור נב).

אצל האבן עזרא נראה שיש מעין התניה – שימוש ב"עץ" ביחיד וב"אילנות" או "אילנים" ברבים: "בעבור שנמשל האדם אל עץ" (ב, ה), "האילנים" (כא, טו), "נשרפו האילנות" (יט, כה).

ב. המצב בלשון רמב"ן

בלשון רמב"ן מופיעה המילה "עץ" 23 פעמים, לעומת "אילן", שמופיעה 29 פעמים. לכאורה מדובר ביחס שקול, אך עיון מדוקדק במובאות המילה "עץ" מראה שאין הדבר כך, ו"אילן" טבעית יותר בלשון רמב"ן והיא ברירת המחדל בפירושו, שכן רוב השימושים במילה "עץ" מושפעים בבירור מן הטקסט המקראי, בדרך כלל זה שהפירוש עוסק בו, אם במישרין ואם

בעקיפין. אזכורים אחרים מרמזים למקור מקראי מאחד מספרי המקרא, כלומר הם חלק משיבוץ מקראי.

1. אזכורי "עץ"

שמונה אזכורים נוגעים בסיפור הבריאה, שבו הצמיח ה' "עץ פרי עֹשֶׂה פְּרִי לְמִינוֹ" (בראשית א, יא):

- א. "ואני תמה איך לא הזכיר הכתוב אילני הסרק ואיך צוה בעץ פרי לבדו" (א, יא).
- בדוגמה זו נפגשות שתי הלשונות, לשון המקרא ולשון חז"ל, כאשר הרישה נוקטת "אילן" כבמשנה וכרגיל בלשון רמב"ן, והסיפה נוקטת "עץ" כבמקרא ובהשפעת הפסוק המקראי.
- ב. "וגם העשב והעץ זרעם בהם" (ב, יח).
- ג. "ויתכן שיהיה פירוש הכתוב תצמיח הארץ צמח ועשב מזרע זרע ועץ עושה פרי" (א, יא).
- בדוגמה הזאת הקשר ללשון הכתוב בולט עוד יותר, שכן רמב"ן מנסה לשכתב את הפסוק "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים תְּדַשֵּׂא הָאָרֶץ דָּשָׂא עֵשֶׂב מִזְרִיעַ זֶרַע [...]"] כדי לפרשו ומשתמש באמצעים הלשוניים המצויים בו.
- ד. "ולחית הארץ ולעוף השמים נתן כל ירק עשב לא פרי העץ ולא הזרעים" (א, כט).
- ה. "ויאכלו כל פרי העץ" (א, כט).
- ו. "כי בשלישי הוציאה הארץ העשב ועץ הפרי בקומותם וצביונם" (ב, ה).
- ז. "כי בעת היצירה נתן לאדם את כל עשב זורע זרע ואת כל העץ אשר בו פרי עץ לאכלה" (ט, ה).

11 אזכורים נוגעים בסיפור עץ הדעת:

- ח. "והנה אחרי אכלו מן העץ היתה בידו הבחירה" (ב, ט).
- ט. "אבל העץ עצמו אינו להם לאכלה" (א, כט).
- י. "מן הפרי יזהירונו כי העץ אינו נאכל" (ב, יז).

- יא. "וגם מתחילה היה אוכל מפרי העץ ומזרע הארץ" (ב, ז).
- יב. "כלומר האשה אשר אתה בכבודך נתת אותה לי לעזר היא נתנה לי מן העץ" (ג, יב).
- יג. "כלומר האם עלה בדעתך על הלב לאכול מן העץ" (ז, יז).
- גם כאן, בשתי המובאות האחרונות, רמב"ן משכתב את הטקסט המקראי ונצמד ככל יכולתו ללשון הפסוקים: "האשה אשר נתתה עמדי הוא נתנה לי מן העץ ואכל" (ג, יב) ו"המן העץ אשר צויתוך לבלתי אכל ממנו אכלת" (ג, יא).
- יד. "וכן היא בכלל העונש שלו ולא אמר באשה ותאכלי מן העץ" (ג, יג).
- כאן רמב"ן משחזר פסוק שלדעתו היה כביכול צריך להיכתב, וכדי שהטקסט המחודש יראה אותנטי, הוא מעצב אותו כלשון המקרא.
- טו. "ואם יאכל מעץ החיים שנברא לתת לאוכליו חיי עולם תבטל הגזרה" (ב, טז).
- טז. "והנה עתה שהיתה לו בחירה שמר העץ הזה ממנו [...] ודע והאמן כי גן עדן בארץ ובו עץ החיים ועץ הדעת" (ג, כב).
- יז. "והדברים הנקראים עץ החיים ועץ הדעת למעלה סודם נעלה ונשגב והאדם חטא בפרי עץ הדעת תחתון ועליון במעשה ובמחשבה ואם היה העץ טוב לאדם [...] (ב, טז).
- יח. "כי הקרבנות יצמיחו ויגדלו בעץ החיים ועץ הדעת" (ב, טז).
- ארבעה אזכורים נטועים למעשה בתוך שיבוץ מקראי:

לשון רמב"ן	המקור המקראי
ט. "ועץ השדה לא יתן אליו פרי" (ד, יא)	"ועץ השדה יתן פרי" (ויקרא כו, ד)
כ. "לאמר שלא נשאר בהם ביצים בכל עץ"	"פי יקרא קן צפור לפניך בדרך בכל עץ או על תחת הארץ" (ז, כג)
	על הארץ אפרחים או ביצים" (דברים כב, ו)
כא. "וישענו תחת העץ לרוח היום" (יח, ה)	"והשענו תחת העץ" (בראשית יח, ד)

כב. "כן תעשה לנו להשען תחת העץ" (יח), "וְהִשְׁעֵנוּ תַּחַת הָעֵץ" (בראשית יח, ד)

(ה)

דוגמה (כ) אומנם אינה שיבוץ מלא של לשון הפסוק מדברים, אך אין ספק שברקע הפירוש עומד אותו מקור המזכיר "בכל עץ" "הארץ" ו"ביצים" בפסוק אחד. בדוגמות (כא) ו(כב) הפסוק המשמש השראה ללשון הפירוש מצוי ממש באותו הקשר טקסטואלי: סיפור אברם והמלאכים.

2. אזכורי "אילן"

אילן, כאמור, היא הצורה הטבעית, הבלתי מסומנת, ברירת המחדל בלשון רמב"ן. להלן חלק מהיקרויותיה:

- א. "וְאֵת הָאֲרֶז, לרבות האילנות ודשאים וגן עדן" (א, א).
- ב. "ואין טעם ויטע שהביא האילנות ממקום אחר ונטען שם" (ב, ח).
- ג. "והנה אילני גן עדן גזר בהם לעשות ענף ולשאת פרי" (ב, ח).
- ד. "גזר במקום שהוא שיהיה שם גן ואמר בכאן יהיה אילן פלוני ובכאן אילן פלוני" (ב, ח).
- ה. "ועץ החיים אילן פריו נותן באוכליו חיים ארוכים" (ב, ט).

בדוגמה האחרונה השפעת לשון חכמים חזקה במיוחד, שכן אף על פי שהפסוק המפורש מכיל את המילה "עץ", והיא אפילו הנושא המרכזי בו, אחז רמב"ן את המילה המשנאית דווקא.

- ו. "כי הגן שהם האילנות לא יעבדו" (ב, ח).
- ז. "והנה כוונתם שנעקרו האילנות ונמחו במקומות המבול" (ח, יא).
- ח. "נשארו בה האילנות ובכל העולם נשברו ונעקרו במבול" (ח, יא).
- ט. "והזית איננו בא מן האילנות הגבוהים מאד" (ח, יא).
- י. "כי ברצותו בין לא נטע הגפן כשאר האילנות ועשה כרם" (ט, כ).
- יא. "ירצו לפרש שיש בכך נהרות גדולים ישקו אילני הגנות" (יג, י).
- יב. "כי אלון בכות אצלו שם לאילן לא למקום" (יד, ו).
- יג. "גברה עליו הצמאה ולא יכול ללכת והשכיבתו אמו תחת האילן" (כא, טו).

הפסוק העומד ברקע הפירוש בדוגמה האחרונה הוא "וּפְשָׁלְךָ אֶת הַיָּלֵד פֶּתַח אֶחָד הַשִּׁיחִים", ובו ממיר רמב"ן את הצירוף "אחד השיחים" "ב"אילן" המשנאית דווקא ולא ב"עץ" המקראית.

יד. "כי בעבור היותו איש שדה הריחו בגדיו מהם או ריח ציצי האילנות" (כה, לד).

טו. "גזל ושפיכות דמים חקותי אבר מן החי וכלאים של הרבעת בהמה והרכבת אילן" (כו, ה).

טז. "כי ענפי האילן הגסים נקראים כן" (ל, כ).

נמצאנו למדים שהצורה השלטת בלשון רמב"ן היא בלי ספק "אילן" המשנאית, ואילו "עץ" המקראית אינה באה אלא בנסיבות מוגדרות.

2. בטרם-עד שלא

א. המצב במקרא ובלשון חז"ל

תואר הפועל "טרם" מצוי במקרא בכמה וריאציות ובכמה גוני משמעות. לענייני בחרתי את הצורה "בטרם", המקדימה פועל ושמשמעותה "לפני ש" (אבן-שושן תשמ"א, עמ' 418), ואת הצורה "בטרם לא", המקדימה פועל אף היא ונושאת משמעות זהה. שתי צורות אלו מופיעות במקרא יחד 32 פעמים, כמו בפסוקים "בְּעֵבֹר תִּבְרַכְךָ נַפְשֵׁי בְטָרָם אָמוּת" (בראשית כז, ד), "הִשַׁע מִמֶּנִּי וְאַבְלִיגָה בְטָרָם אֵלַי וְאִינֶנִּי" (תהילים לט, יד), "בְּטָרָם לֹא יָבֹא עֲלֵיכֶם חֶרֶן אֶף ה' בְּטָרָם לֹא יָבֹא עֲלֵיכֶם יוֹם אֶף ה'" (צפניה ב, ב). הצורה "עד שלא" אינה מתועדת במקרא כלל (אם כי קרוב אליה הצירוף "עד אשר לא" בקהלת יב, ו).

בלשון חז"ל נעדרת "בטרם" לחלוטין, ואילו "עד שלא" באה 95 פעמים. דוגמות: "אם יכול להתכסות ולקראות **עד שלא** תנץ החמה [...]..." (ברכות ג, ה), "המקדיש פירותיו **עד שלא** באו לעונת המעשרות" (פאה ד, ח), "נידמעה עיסתה **עד שלא** גילגלה" (חלה ג, ב).

תואר הפועל "בטרם" נעדר מפירוש רש"י לבראשית כליל, ובתפקיד לוגי זה משמשת הצורה "עד שלא": "**שעד שלא** מל לא היה בו כח" (יז, ג), "**עד שלא** ירדתם לכאן היו מרננים עלי שאני

עבד" (נ, כא). אצל אבן עזרא ניכר ההפך בדיוק: שימוש ב"בטרם" כבלשון המקרא בלבד: "האחת דעת העתיד **בטרם** היותו" (כב, א).

ב. המצב בלשון רמב"ן

רמב"ן משתמש בצורה "בטרם" רק פעם אחת:

1. "כי לבן יתכן שהיו לו בנים קטנים מרחל **בטרם** בא יעקב" (ל, ל).

גם לצורה "עד שלא" יש רק היקרות אחת:

2. "שהיה אברהם מקיים ומשמר את התורה **עד שלא** נתנה" (כו, ה).

מכיוון שיש שוויון בשימוש המועט בשתי הצורות, אין בבדיקת המילים הללו לבדן כדי ללמד על בחירתו של רמב"ן, אולם מאחר שהוכחתי בבדיקת דרכי הקישור של פסוקיות הזיקה כי הצורה "ש" היא הטבעית יותר והאופיינית יותר ללשון רמב"ן, אפשר לטעון שגם כאן הצורה המכילה את היסוד "ש" היא הבחירה הטבעית יותר בפירושו. ואכן, בדיקה נרחבת של פירוש רמב"ן ליתר ספרי התורה מראה שהיחס בשימוש בצורות אלו עומד על 14:2 לטובת "עד שלא", וגם את המופעים של "בטרם" אפשר להסביר כהשפעת לשון המקרא ולא כלשון טבעית.²⁸

3. ילד-תינוק

א. המצב במקרא ובלשון חז"ל

בלשון המקרא מופיעה המילה "ילד" בהוראת "אדם רך בשנים" 85 פעמים, כמו "וַיִּגְדַּל הַיֶּלֶד וַיִּגְמַל" (בראשית כא, ח), ואילו המילה "תינוק" אינה מופיעה בו כלל. בלשון חכמים מופיעה "ילד" במשמעות זו 10 פעמים, כמו "הלומד ילד למה הוא דומה" (אבות ד, ב), "וזקן שהעריך את הילד נותן ערך ילד" (ערכין ד, ד), ואילו המילה "תינוק" דומיננטית יותר ומופיעה באותה

²⁸ למשל: "כי רחוק הוא שיקרא הנביא שם הרשע **בטרם נוצר בבטן**" (פירוש לדברים כד, ז), על דרך "**בְּטָרָם אֶצְרָךְ בְּבֶטֶן יְדַעְתִּיךָ**" (ירמיהו א, ה).

משמעות 34 פעמים, כמו "תינוקות שטמנו תאנים בשבת" (מעשרות ד, ב), "ולא תינוק על גבי חברו" (פרה ג, ד), "תינוק שנימצא בצד העיסה" (טהרות ג, ח).
 נראה שרש"י אינו מעדיף את אחת המילים על פני רעותה: "אני הרגתי את הבל שהיה איש בקומה וילד בשנים" (ד, ב) "אבל ישמעאל שהיה ילד הוזקק לחתוך ערלה" (יז, כה), "לפי שהיתה בחורה מכולן ותינוקות בשנים" (ל, י). אבן עזרא משתמש, באופן מפתיע, במילה מלשון חז"ל דווקא: "שהלך מיד כמו החיות ולא כתינוקים" (ב, ז).

ב. המצב בלשון רמב"ן

נמצאו רק שתי היקרויות למילה "ילד", ושתיהן מושפעות בבירור מהטקסט המקראי הצמוד לאותו קטע פירוש:

1. "והוא אמר להן אני לא הרגתי איש לפצעים ולא ילד לחבורות" (ד, כג).

הפירוש מעבד אחרת את דברי הפסוק: "כי איש הרגתי לפצעי וילד לחברתי".

2. "כי גם הילד נתן לה שילך עמה באשר תלך" (כא, יא).

"הילד" הוא כינויו של ישמעאל, נושא הפירוש, לכל אורך הסיפור: "שם על שכמה ואת הילד [...] ותשלך את הילד [...] כי אמרה אל ארצה במות הילד".

המילה "תינוק" לא נמצאה בקורפוס המחקר כלל, וגם בפירוש רמב"ן לשאר ספרי התורה אין היא משמשת, חוץ מהיקרות אחת, וגם היא כחלק מצירוף כבול: "ויהיה כל זה בשוגג כגון שיהיה ביחיד תינוק שנשבה לבין האומות ובקהל" (פירוש לבמדבר טו, כב).

סיכומו של עניין, למרות הופעותיה המצומצמות של "ילד" והנסיבות המוגדרות שבהן היא מופיעה בפירוש רמב"ן לבראשית, אפשר לקבוע בזהירות שהיא מאפיינת במידה מסוימת את לשון רמב"ן, גם אם זה נעשה במסגרת של השפעה מקראית.

4. רב-מרובהא. המצב במקורות הקודמים לרמב"ן

בלשון המקרא שם התואר הרגיל לציון כמות גדולה הוא "רב" ובאה בו לא פחות מ-397 פעמים, לדוגמה "עם גדול ורב" (במדבר ב, כא), "וְסִלְחָתָּ לְעֹנֵי כִּי רַב הוּא" (תהילים כה, יא). בלשון חז"ל נעלמה הצורה המקראית, ואת מקומה תפסה הצורה "מרובה" (39 פעמים), למשל "כל זמן שהטבל מרובה" (דמאי ז, ז), "היה לו מין אחד מרובה" (ערכין ו, ד). לשון רש"י קלטה ברוב מוחץ של המקרים את הצורה מלשון חז"ל: "ואם לא תרצה תן לנו מרובה מזה" (כד, נה), "מרובים על של חברון" (כא, לד) (והשוו אבינרי 1979, טור תתשפה). אבן עזרא, לעומת זאת, משתמש רק בתואר המקראי: "ויש אומרים כי רבים היו והכתוב אחז בדרך קצרה" (ו, ג), "ומנהג הלשון להקדים המספר הרב על המעט" (כג, א).

ב. המצב בלשון רמב"ן

הצורה השלטת בלא עוררין היא הצורה המקראית "רב" (76 פעמים):

1. "כי דברים רבים מצאו שנקראו ראשית, ובכולם להם מדרשים" (א, א).
 2. "וזולתם רבים" (א, א).
 3. "ועופות רבים שאינם גבוהים מן הארץ כגובה החולד העכבר והעטלף" (א, כ).
 4. "ואמר בהם שיפרו וירבו כלומר שיעשו פירות רבים" (א, כב).
 5. "אבל בצמחים צמחו על פני כל האדמה רבים מאד" (א, כב).
 6. "וכבר נודעו נהרות רבים יצאו מן המקור" (ג, כב).
 7. "ידוע כי החיות רבות מאד ומהן גדולות מאד" (ו, יט).
 8. "והרמש הרומש על הארץ רב מאד" (ו, יט).
 9. "גם מעוף השמים מינים רבים אין להם מספר" (ו, יט).
 10. "כי מפני הרכוש הרב לא ישא אותם הארץ" (יג, ז).
- לשון זו מבוססת על הפסוק: "כי הִיָּה רְכוּשָׁם רַב וְלֹא יִכְלֹוּ לְשִׁבֵּת יַחְדָּו" (בראשית יג, ו).

11. "כי הזכיר שהיו עמים רבים יושבים בארץ ההיא" (יג, ז).

12. "רמז למלך רומי אשר המלך על עיר מקובצת מעמים רבים" (יד, א).

שימוש הלשון בדוגמה האחרונה על יסוד הפסוק ביחזקאל לח, ח: "אַרְץ מְשׁוֹבְבַת מִחָרֵב

מִקְבָּצַת מְעַמִּים רַבִּים".

13. "ומי הגיד לו במקומות הרבים ההם" (יד, ו).

14. "אם כן רדף אחריהם ימים רבים עד הוציאו אותם מן הארץ" (יד טו).

15. "ופסוקים רבים כאלה" (טו, יד).

16. "הנה הקב"ה הבטיח את אברהם במתנת הארץ פעמים רבים" (טו, יח).

17. "ושם בארות אחרים שחפר אברהם שגר במקום ההוא ימים רבים" (כו, יז).

18. "שהיו בביתו שלש מאות איש שולף חרב ולו בעלי ברית רבים" (כו, כט).

19. "ושלשה עדרי צאן אשר להם רועים רבים ושומרים כלם רובצים עליה" (כט, ב).

20. "וכן יעקב בעבור זה שמע אליה שיעמיד בנים רבים" (ל, ט).

21. "היה חפץ יעקב בנשים רבות להרבות זרעו" (ל, ט).

22. "והו"ו והבי"ת ישתוו בלשוננו במקומות רבים" (ל, כ).

רק במקום אחד משתמש רמב"ן בצורה "מרובה":

1. "לא תכיל אותם התיבה הזאת ולא עשר כיוצא בה אבל הוא נס החזיק מועט את

המרובה" (ו, יח).

אפשר להבחין שגם האזכור הזה הוא חלק מביטוי, חלק מצירוף כבול, שמקורו בבראשית רבה

ה, ז: "אלא מכאן שהחזיק מועט את **המרובה**".

5. שמש-חמה

א. המצב במקורות הקודמים לרמב"ן

המילה "שמש" באה במקרא בהוראת "המאור הגדול" 134 פעמים, כמו "וְחַם הַשֶּׁמֶשׁ וְנִמְסָה"

(טז, כא), לעומת שש היקרויות בלבד של "חמה" באותה המשמעות, כמו "וְהָיָה אֹר הַלְבָנָה

כְּאוֹר הַחֲמָה" (ישעיהו ל, כו). במשנה "שמש" אומנם מופיעה 29 פעמים, אך רוב ההיקרויות הללו הן חלק מביטוי כבול – "הערב שמש" או "בין השמשות". הצורה הטבעית בלשון המשנה להבעת "המאור הגדול" היא "חמה" דווקא, והיא באה בה 43 פעמים, כמו "פרס עליה סדין מפני החמה" (סוכה א, ג), "בימות החמה אבל לא בימות הגשמים" (נדרים ד, ד). בפירושו לבראשית רש"י נוקט תמיד את הצורה "חמה" ואינו משתמש במילה הדומיננטית במקרא, וכך גם בפירושו ליתר ספרי התורה, למעט פעם אחת.²⁹ אצל אבן עזרא בפירושו לבראשית לא נמצאו לא "שמש" ולא "חמה". בפירוש אבן עזרא ליתר ספרי תורה "חמה" נמצאת ארבע פעמים בלבד לעומת עשרות היקרויות של "שמש".

ב. המצב בלשון רמב"ן

למילה "שמש" בלשון רמב"ן שמונה היקרויות. ארבעה אזכורים נטועים בהקשר של בריאת שני המאורות בתחילת הספר:

2. "ואין כל העשה תחת השמש או למעלה הווה מן האין התחלה ראשונה" (א, א).

דוגמה זו מושפעת גם מן הצירוף "תחת השמש", המופיע בספר קהלת לא פחות מ-27 פעמים (כמו קהלת א, ג).

3. "כי השמש בממשלתו ביום יצמיח ויוליד ויגדל בכל החמים והיבשים" (א, יח).

4. "כי בצאת השמש ביום ואור הלבנה בלילה יבדילו [...]" (א, יח).

הצירוף "צאת השמש" מופיע בשירת דבורה: "וְאַהֲבִיּוּ כְצֵאת הַשֶּׁמֶשׁ בְּגִבְרָתוֹ" (שופטים ה, לא).

5. "והיתה בריאתה קודם זרוח השמש" (ב, ג).

6. "ויהיה כולו אור גם במקום שאין השמש מגיע" (א, יח).

עד כאן ההיקרויות העוסקות בסיפור הבריאה.

²⁹ "על ידי השמש מתחמם ומפשיר" (פירוש לשמות טז, כא).

7. "ואנחנו על כרחנו נאמין לדברי היונים שמלהט **השמש** באויר הלח יהיה הקשת בתולדה

כי בכלי מים לפני **השמש** יראה כמראה הקשת" (ט, יב).

8. "ואולי בעבור כי עיני לאה רכות היה **השמש** מזיק לה" (כט, ט).

המילה "חמה" מופיעה פעמיים בלבד:

9. "ושנת **החמה** בשס"ה יום ושנת הלבנה בשלשים יום" (א, יד).

10. "ואחרי עשיריתו כשעור הנץ **החמה** ליום" (ב, ג).

בדוגמה האחרונה לא הייתה לרמב"ן אפשרות בחירה אמיתית בין לשון מקרא ובין לשון חכמים,

שכן הביטוי המשנאי "הנץ החמה" צירוף כבול הוא (למשל תענית ג, ט).

6. עת-שעה

א. במקרא ובלשון חז"ל

המילה "עת" במשמעות של "חלק בזמן" מופיעה במקרא 277 פעמים, כמו "וְיִהְיֶה בְּעֵת לְדִתָּהּ"

(בראשית לח, כז) ואילו המילה "שעה" אינה מופיעה בעברית המקראית כלל אלא רק בארמית

שבדניאל. בלשון חכמים מופיעה "עת" 50 פעמים, וכמעט כולן בצירוף הכבול "מעת לעת",

למשל "אם שהת **מעת לעת** ושחטה כשרה" (חולין ג, ג). הצורה הדומיננטית יותר בלשון חכמים

היא "שעה", והיא באה במשנה 210 פעמים, כמו "לא יהי סורבן באותה **שעה**" (ברכות ה, ג).

בפירושו לבראשית רש"י נוקט כמעט תמיד את הצורה "שעה", כמו "הנה נא הגיע **השעה** שיש

לדאג על יפ"ך" (יב, יא) (והשוו אבינרי 1979, טור תתתקה). אבן עזרא, לעומתו, דבק בלשון

המקרא ומשתמש רק ב"עת": "שהסגירה **בעת** הזאת טובה יותר מהפתיחה ו**בעת** אחרת

לגנאי" (ז, טז), "כי **בעת** הולדו נפלגה הארץ" (יא, א).

ב. המצב בלשון רמב"ן

נמצאו 49 היקרויות למילה "עת", כמו:

1. "ודע כי **מעת** היות בין השמשות יחשב כיום מחר" (ב, ג).

2. "והנה בעת הזאת לא היה בין אדם ואשתו המשגל לתאווה אבל בעת ההולדה יתחברו ויולידו" (ב, ט).
3. "בעת שתאכל ממנו תהיה בן מות" (ב, יז).
4. "נח מעת שכלה הגשם היה פותח החלון וסוגר אותו כרצונו" (ח, ה).
5. "להגיד כי מעת שנראו לנח ראשי ההרים המתין ארבעים יום" (ח, ה).
6. "ולכן לא מצאה היונה מנוח אשר ייטב לה ובעת הראות האילנות הלכה לנפשה" (ח, ט).
7. "וּסוּד הַעֵינִין כִּי בַעַת הַיִּצִירָה נִתַּן לְאָדָם אֶת כָּל עֵשֶׂב זֶרַע זָרַע" (ט, ה).
8. "כן את קשתי שהיא מדת הדין הנתונה בענן בעת הדין תהיה לאות ברית" (ט, יב).
9. "אבל נתנה הקב"ה בעת הפלגה לכנען" (י, טו).
10. "כי מעת הוציאו אותו מאור כשדים היה הרצון לפניו יתעלה" (יא, כח).
11. "עד שנתבשר בכך בעת שאמר לו" (יא, לב).
12. "הנכון בעיני כי זה דרכם למו מעת צאתם מחרן" (יב, יא).
13. "שאין מלת נא" מורה על דבר שיתחדש בעת ההיא בלבד" (יב, יא).
14. "בעת אשר לוקחה שרה אל ביתו" (יב, יח).
15. "וגם בני האדם מונחים בו למקרים עד בא עת פקודתם" (יח, יט).
- הדוגמה האחרונה היא שיבוץ מקראי הנסמך על הפסוק "כִּי בָּא יוֹמָם עַת פְּקוּדָתָם" (ירמיהו נ, כז).
16. "כי בעת שבאו לסדום אז אמר השם לאברהם" (יח, כ).
17. "או שכל מלך פלשתים בעת ההיא יקרא כן" (כו, א).
18. "הזכרים מהם הולכים אחר הנקבות בכל עת" (ל, מא).
19. "ויקראו הנולדים בעת ההיא 'הקשורים' על שם אביהם" (ל, מא).
- ל"שעה" לעומת זאת שלוש היקריות בלבד, כולן בצורת נסמך:
20. "ואולי כוונתם שעשה תשובה בשעת מיתה" (יא, לב).

21. "אבל בשלישית בשעת הברית אמר לזרעך נתתי" (טו, יח).

22. "או שחזר וזרז אותה שם במצרים בשעת מעשה" (כ, יב).

נראה שמה שעוד משותף לכל שימושי "שעה" המסומנים הוא שהם מורים על נקודת זמן ספציפית חד פעמית ולא על קטע זמן מתמשך: "שעת מיתה", "שעת ברית", "שעת מעשה" (שלא כמו דוגמה 17 ו-19, למשל).

7. מוות-מיתה

א. במקורות הקודמים לרמב"ן

המילה "מוות" מופיעה במקרא 161 פעמים, לרוב בצורת הנסמך "מות-", למשל "וַיְהִי אַחֲרֵי מוֹת מֹשֶׁה" (יהושע א, א), ואילו "מיתה" נעדרת ממנה לחלוטין. בלשון חכמים שבמשנה "מוות" באה תשע פעמים, כמו "הכותב נכסיו לבנו לאחר מותו" (בבא בתרא ח, ז), ו"מיתה" באה 22 פעמים, כמו "מיתה ויום הכיפורים מכפרים עם התשובה" (יומא ח, ח). בלשון רש"י לפירוש לבראשית נמצאת רק הצורה המאוחרת "מיתה": "מכת נפש זו היא מיתה" (לז, כא), "נסמכה מיתת שרה לעקידת יצחק" (כג, ב). אבן עזרא משלב את שתי הצורות: "והנה באחרונה אחרי מות שרה נתן מתנות לבני ישמעאל" (כא, יד), "והנה כל גיעה מיתה ואין כל מיתה גיעה" (כה, ח).

ב. המצב בלשון רמב"ן

"מיתה" מופיעה בלשון רמב"ן 28 פעמים:

1. "ויש להם בחירה בטובתם ומזוניהם ויברחו מן הצער והמיתה" (א, כט).
2. "כי התיר הגוף בחי שאינו מדבר אחר המיתה" (א, כט).
3. "כי בעת שיצא יהיה חייב מיתה למלך" (ב, יז).
4. "אין ענינם אלא שיהיו חייבים מיתה וימותו בחטאם זה" (ב, יז).
5. "ימות בחטאו כדרך חייבי מיתה בידי שמים" (ב, יז).
6. "ואתה בחסדך הרבים לא חייבת אותי מיתה" (ד, יג).

7. "ורמז כי על שופך הנפש הוא מחייב **מיתה** לא על דם האיברים" (ט, ה).
8. "ואיננו להעניש את בעליו בממון כי אפילו שור המדבר חייב **מיתה**" (ט, ה).
9. "ודבר ברור הוא שלא היו חייבין **מיתה** בדין תורה" (יט, ח).
10. "ושבט בנימין לא הסכימו בדבר זה שלא היה בהם חיוב **מיתה** בענוי הפלגש" (יט, ח).
11. "ונקראת ה**מיתה** אסיפה בהיותו נקבץ אל אבותיו המתים" (ל, כג).
- בדוגמות 4–10 השימוש ב"מיתה" נעשה במסגרת שיבוץ הביטוי החז"לי "חייב מיתה" המופיע במשנה מאות פעמים, כמו "האוכל מעיסת שביעית עד שלא הורמה חלתה **חייב מיתה**" (שביעית ט, ט).
- נמצאו רק שבע היקרויות ל"מוות", וממצא זה הופך אותה לצורה מסומנת שהשימוש בה דורש הסברים. ואכן, כמעט את כל ההיקרויות אפשר להסביר:
1. "בעת שתאכל ממנו תהיה בן **מות**" (ב, יז).
2. "אם כן ביום אכלך ממנו מות תמות שאז תהיה בן **מות**" (ב, יז).
- הצירוף "בן מוות" שבשתי המובאות האחרונות הוא צירוף כבול מקראי (למשל שמ"א כ, לא), שקשה להמירו ב"בן מיתה".
3. "היתה סבורה כי הוא מר וסם ה**מות** ולכן יזהירנו ממנו" (ג, ו).
- "מר וסם המוות" הוא ביטוי שנשען על הפסוק המקראי "וַיֹּאמֶר אֶגְגֵּךְ אֲכַן סֵר מֵר הַמּוֹת" (שמ"א טו, לב). רמב"ן נצמד כאן ללשון הפסוק.
4. "כל שכן שיש להאמין שיעשה נס לאברהם להציל מ**מות** נפשו" (יד, י).
- גם כאן מדובר בשיבוץ מקראי שאינו מאפשר שימוש במילה המתחרה: "**להציל ממוֹת נפְשָׁם** וּלְחַיּוֹתָם בְּרָעַב" (תהילים לג, יט). כך גם, ואפילו באופן מובהק יותר, בדוגמה הבאה:
5. "כי בו יעשו הנסים הנסתרים לצדיקים להציל מ**מות** נפשם ולחיותם ברעב" (יז, א).
6. "והשביע העבד לעשות כן בחייו או ב**מותו**" (כד, ג).

בדוגמה האחרונה המילה "מוות" באה בניגוד ל"חיים", וסביר יותר להשתמש בה בהקשר הזה

יותר מאשר במילה "מיתה", שאינה ההפך הצפוי ל"חיים".³⁰

רק במקום אחד נראית הבחירה ב"מוות" תמימה ונטולת מניעים:

7. "וכבר נשלם הספור ב**מות** יעקב" (כה, יז).

8. ציווה-גזר

א. במקורות הקודמים לרמב"ן

אחת ממשמעויות הפועל "גזר" (יסטרוב 1903, עמ' 232) שווה פחות או יותר למשמעות הפועל "ציווה" (אבן-שושן תשמ"א, עמ' 232), והיא המשמעות של "החליט", "חִיב". השורש צו"י במשמעותו זו בא כפועל במקרא 496 פעמים, ואילו גז"ר בא רק פעמיים: "זָכַר אֶת וְשָׁתִי וְאֵת אֲשֶׁר עָשִׂתָּה וְאֵת אֲשֶׁר נִגְזַר עָלֶיךָ" (אסתר ב, א), "וְתִגְזַר אֹמֶר וְיָקָם לְךָ" (איוב כב, כח). בלשון חכמים "ציווה" בא שלוש פעמים בלבד, כגון: "האיש מצווה על פרייה ורבייה" (יבמות ו, ו). הצורה הרגילה בלשון חז"ל היא גז"ר ובאה 20 פעמים, כמו: "אבל מה נעשה וגזר רבן יוחנן בן זכאי שלא להושיב בית דין" (עדויות ח, ג), "גוזר אני עליך שתבוא אצלי" (ראש השנה ב, ט). גם אצל רש"י וגם אצל אבן עזרא, הגם ש"גזר" ונגזרותיה מצויות, כמו "גזרתי שיצאו ממנה מלכים ומשבט יהודה גזרתי להעמיד מלכים בישראל" (רש"י על לח, כו), "גזר וכן בדבר ה' שמים נעשו" (אבן עזרא על כד, נא), השורש צו"י שכיח הרבה יותר, למשל: "וברביעי צוה עליהם להתלות ברקיע" (רש"י על א, יד), "ולא החליפו כי הוא צוה לקראו כן" (אבן עזרא על כא, ב).

ב. המצב בלשון רמב"ן

ל"ציווה" 52 מופעים, כגון:

1. "כי מתחילה לא היה עושה אלא מה שיצווה" (ג, כב).

³⁰ השוו: דברים ל, טו ומשלי יח, כא.

2. "והוציאו משם במקנה בכסף ובזהב וגם צוה עליו פרעה אנשים לשלחם" (יב, י).
- ברור ששימוש זה מושפע מלשון הפסוק "וַיִּצַו עָלָיו פְּרֹעֶה אַנְשִׁים וַיִּשְׁלַחוּ אֹתוֹ וְאֶת אִשְׁתּוֹ וְאֶת כָּל אֲשֶׁר לוֹ".
3. "וקבע לו השם שכר על הדבר והוא יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ללכת בדרכיו" (כ, ב).
- גם לשון זו בנויה על פסוק מקראי: "כִּי יִדְעֵתִיו לְמַעַן אֲשֶׁר יִצְוֶה אֶת בְּנָיו וְאֶת בֵּיתוֹ אַחֲרָיו" (יח, ט).
4. "ואני תמה איך לא הזכיר הכתוב אילני הסרק ואיך צוה בעץ פרי לבדו" (א, יא).
5. "כי הדבור הזה היה בעודנו באור כשדים ושם צוה לעזוב ארצו ומולדתו ובית אביו" (יב, א).
6. "והיה כל הענין הזה לאברהם מפני שצוה לעשות ככל אשר תאמר שרה" (כא, טו).

ל"גזר" 21 מופעים, למשל:

1. "היה חוזר על בריאת השמים והארץ ולא גזר בהן עדיין הקיום" (א, ד).
2. "ואז גזר בהם הקיום ואמר בהם" (א, ד).
3. "וגזר עליו שיעמוד כמידת הראשון ואחר כך ייעדר מן היסודות" (א, ד).
4. "פירש שיצא אל הפועל והיה כאשר נגזר" (א, ז).
5. "ועתה גזר שיתגשם ויתהוו ממנו גוף מאיר" (א, יד).
6. "גזר בהם הברכה ואמר בהם שיפרו וירבו" (א, כב).
- בדוגמה הזאת נקט רמב"ן לשון "גזר" דווקא, אף על פי שעמדה לרשותו האפשרות לבחור ב"ציווה" המקראית, כלשון הפסוק "כִּי נָשָׂם צִוְהָ ה' אֶת הַבְּרָכָה" (תהילים קלג, ג), שעומד כנראה ברקע לשון הפירוש הזה.

7. "שמזאת הגזירה שגזר בבעלי הנפש התנועה שבמים הרבוי נתרבו" (א, כב).

8. "ונגזר שימותו במבול ובעבור נח הציל מהם לקיום המין" (א, כט).

9. "כי טרם שגזר על הארץ תדשא הארץ דשא גזר במקום שהוא שיהיה שם גן" (ב, ח).
10. "והנה אילני גן עדן גזר בהם לעשות ענף ולשאת פרי" (ב, ח).
11. "אבל גזר עתה שאם יחטא ימות בחטאו כדרך חייבי מיתה" (ב, יז).
12. "אלא המלך גזר חקו על עבדיו" (כו, ה).
13. "מלך אחד מהם גוזר בארצו על ממונו או על גופנו" (לב, ט).
14. "ואני אגזור עליה שתגלה את דמיה ולא תכסה עוד על הרוגיה" (ד, יא).
15. "והברית הוא דבר השם כשיגזור אומר בלא תנאי ושיור" (ו, יח).

9. איך-כיצד

א. במקורות הקודמים לרמב"ן

תואר הפועל "איך" בא במקרא בהוראת "כיצד", "באיזה אופן" 30 פעמים (אבן-שושן תשמ"א, עמ' 45), כגון "וַיְהִי מוֹרָה אֵתָם אֵיךְ יִרְאוּ אֶת ה'" (מל"ב יז, כח), ו"כיצד" אינו מופיע בו כלל. בלשון חכמים נדחקה החוצה הצורה "איך", שאינה מופיעה בה כלל, לטובת "כיצד", שכל הנראה נוצרה מהיתוך של היסודות "כ" + "אי" + "צד" (פרידמן תשמ"א, עמ' 20–21; ייבין תשמ"ה, עמ' 1130) ושהיקרויותיה מסתכמות בלא פחות מ-254 מופעים, למשל: "כיצד מברכין על הפירות" (ברכות ו, א), "החובט משובח והדש כיצד יעשה" (תרומות ט, ג). רש"י משתמש בכינוי השאלה "כיצד" בעיקר כשהוא עומד בפני עצמו במשפט חד איברי: "משנולד יצחק עד שיצאו ישראל ממצרים ארבע מאות שנה, כיצד [...] (טו, יג), "ואותה שנה שנת מאה ושמונה ליעקב, כיצד" (לה, כט). ב"איך" משתמש רש"י מעט ובהקשרים אחרים: "איך תעלה על לבי להרע להן" (לא, מג). אבן עזרא לעומתו משמר רק את הצורה המקראית: "וריקי מוח תמהו איך יתכן זה" (ב, ט), "ואחר שאמר וירא ישראל את בני יוסף איך יאמר לא יוכל לראות" (מח, ח).

ב. המצב בלשון רמב"ן

למילית "איך" המקראית 16 היקריות, למשל:

1. "ואני תמה איך לא הזכיר הכתוב אילני הסרק ואיך צוה בעץ פרי לבדו" (א, יא).
 2. "איך תאריך ימיהם כפלי כפלים מכל הדור ההוא ויתכן שיהיו אחרים גם כן מתנהגים בטוב ההנהגה היא ותאריך לכלם או לרובם ואיך לא תגיע החכמה בהנהגה הטובה ההיא" (ה, ד).
 3. "אני תמה בנביאה הצדקת איך תכחש" (יח, טו).
 4. "איך כיסה ממנו או איך נתאכזר הצדיק על שכיניו החונים עליו" (יח, יח).
- הצורה המקראית "איך" ובניין נתפעל החז"ל משמשים בדוגמה האחרונה בערבוביה.
5. "ויש לשאול אם כן איך הקים יעקב מצבה ונשא שתי אחיות" (כו, ה).
 6. "כי איך היה יצחק עובר את פי ה' והיא לא תצלח" (כז, ד).
 7. "ואני תמה איך לא פחד מהיכר הקול וכל בני אדם נכרים בקולם" (כז, יב).
 8. "ואיך יאמין עשו כי במרמה היה מתחלה" (כז, לג).

ל"כיצד", לעומת זאת, יש רק היקרות אחת:

1. "וחזר ופירש החדש והיום שבא המבול וכיצד בא" (ז, ח).

כאן רמב"ן משתמש ב"כיצד" לא כמילת שאלה אלא כתואר פועל ממש, שזה שימוש שלא מוצאים אצלו במילה "איך".

לסיכומו של עניין, רמב"ן תופס את הצורה "איך" כמתאימה למשפטי שאלה, ואת הצורה "כיצד" כהולמת משפטי חיווי רגילים. אבל הדומיננטיות של לשון המקרא בבחירת "איך" עומדת בעינה.

10. השיב-ביטל

א. במקורות הקודמים לרמב"ן

לשורש שו"ב משמעויות רבות במקרא. אחת המשמעויות שלו בבניין הפעיל היא "ביטל, הפיר" (אבן-שושן תשמ"א, עמ' 1118), למשל: "לְדַבֵּר עֲלֵיהֶם טוֹבָה לְהַשִּׁיב אֶת תְּמַתְּךָ מֵהֶם" (ירמיהו יח, כ), "אֲנָשִׁי לְצוֹן יִפְיחוּ קְרִיָה וְחֻכְמִים יִשִּׁיבוּ אֶפְ" (משלי כט, ח). שורש זה בא בבניין הזה במשמעות הזו 13 פעמים במקרא. הפועל "ביטל" אינו מופיע במקרא כלל, אבל בלשון חכמים הוא הרגיל – 52 היקרויות, לדוגמה: "ה**מבטל** עבודה זרה **ביטל** משמשיה" (עבודה זרה ד, ד), "משהגיע גט על ידה אינו יכול ל**בטלו**" (גיטין ד, א). "השיב" במשמעות זו נעלמה כליל מלשון המשנה.

בפירושם לבראשית אין רש"י ואבן עזרא משתמשים לא בשורש מן המקרא ולא בזה מלשון חז"ל, ולכן הרחבתי את החיפוש. בפירושו ליתר ספרי התורה רש"י אינו נזקק לצורה המקראית כלל, ובפועל "ביטל" הוא משתמש 13 פעמים, למשל: "לא תשמע לו ל**בטל** את דברי" (ויקרא יט, ג), "בחר לנו אנשים שידעין ל**בטל** כשפים" (שמות יז, ט). אבן עזרא משתמש בכל פירושו לתורה פעם אחת בכל צורה: "אחר שיצא הדבור לא תוכל ל**השיבו**" (דברים כג, כד), "כלומר שיחשוב המתברך ל**בטל** דברי הצדיק" (דברים כט, יח).

ב. המצב בלשון רמב"ן

כמו בלשון רש"י, גם בלשון רמב"ן בפירוש לבראשית לא נמצאו היקרויות ל"השיב".
ל"ביטל" חמש היקרויות:

1. "ואין ליפת מעלה שי**בטל** הסדר בעבורו אבל שם הקדים אותו" (ו, י).
2. "נרמז לו כי יבאו העמים ל**בטל** הקרבנות וזרע אברהם יבריהום" (טו, יא).
3. "כי הקב"ה לבדו הוא בעל היכולת בתחילה ובסוף הוא היכול לעשות ול**בטל**" (יז, א).
4. "אלא שהוא דרך בנביאים שיצוה בנבואה וי**בטל** הצואה במלאך" (יח, א).
5. "שהעכו"ם **מבטל** עבודה זרה בעל כרחו והנה היא מותרת להם" (לה, ד).

ייתכן שרמב"ן השתמש, כמו רש"י, במילה החז"לית דווקא משום שזו סובלת פחות משמעויות מ"השיב" המקראית, והיא מדויקת יותר ומורה על משמעות אחת ספציפית, שלא כמו המילה מן המקרא, שלה מגוון משמעויות.

11. צדקה-זכות

א. במקורות הקודמים לרמב"ן

השם "צדקה" מופיע רבות במקרא במשמעויות קרובות זו לזו. המשמעות שתעמוד במרכז הדיון כאן היא "זכות". במשמעות זו באה צדקה 21 פעמים במקרא, כמו "וּלְךָ תִּהְיֶה צְדָקָה לְפָנַי ה' אֱלֹהֶיךָ" (דברים כד, יג), "וּמֵה יֵשׁ לִי עוֹד צְדָקָה וְלִזְעַק עוֹד אֶל הַמֶּלֶךְ" (שמ"ב יט, כט). בלשון חכמים באה צורה זו פעם אחת, וגם היא על יסוד פסוק מקראי: "שזכות אבותם מסייעת וצדקתם עומדת לעד" (אבות ב, ב; והשוו תהילים קיב, ג). המילה הרגילה לציון המשמעות הנידונה בלשון חכמים היא "זכות", למשל: "אם מצאו לו זכות פטרוהו" (סנהדרין ה, ה), "זכות הרבים תלויה בו" (אבות ה, יח).

ריבוי המשמעויות של המילה "צדקה" דחק, כנראה, את שם העצם הזה בלשון רש"י הצידה, ואת מקומו במשמעות של "זכות" תפסה המילה המשנאית, שלה מנעד משמעויות מצומצם יותר: "שאין בבעלי נפש זכות או חובה זולתי באדם לבדו" (ח, א), "שעמד להם זכות הנביא זכות יוסף שעלו עמו" (מט, ה). אצל האבן עזרא אומנם מצויה "זכות", כמו "כי זכות האב תועיל לבן" (לא, מב), אבל ברוב הפעמים הוא אוחז את לשון המקרא ודוגל ב"צדקה": "שהיה ראוי שתהיה צדקת יצחק גלויה ויהיה שכרו כפול" (כב, ה), "והזכיר הריגת קין להראות צדקת השם" (ה, ג).³¹

³¹ בהקשר הזה מעניינת במיוחד המובאה הבאה, שבה אבן עזרא עומד על שינוי המשמעות של המילה המדוברת במעבר מלשון המקרא ללשון חז"ל: "וצדקה ומשפט אחים רק בדברי קדמונינוז"ל דרך צדקה אחרת" (טו, ד).

ג. המצב בלשון רמב"ן

המילה "צדקה" היא הנדירה ובאה רק פעם אחת. "זכות", לעומת זאת, שכיחה הרבה יותר ובאה 21 פעמים.

השימוש ב"צדקה" הוא כאמור השימוש המסומן, וקל מאוד להסביר אותו:

1. "דפנחס שחשב לו הבטחתו זו שבטח בשם במעשה ההוא לצדקה לדור ודור" (טו, ו).
- אין פלא שרמב"ן משתמש דווקא במילה "צדקה", שכן באותו פירוש הוא נדרש לפסוק בתהילים המתאר את מעשה פינחס, שבו רמב"ן דן בפירוש: "וַיַּעֲמֵד פִּינְחָס וַיִּפְלֵל וַתַּעֲצֵר הַמַּגֵּפָה: וַתִּחַשְׁבֵּב לוֹ לְצִדְקָה לְדָר וְדָר עַד עוֹלָם" (תהילים קו, ל-לא).
- השימוש ב"זכות" הוא השימוש הרגיל, ויש לו 21 היקרויות:
 2. "כי אלה שלשה לבדם היו תולדותיו ונצלו בזכות" (ו, ט).
 3. "גם בניו וביתו ראויים להנצל בזכות" (ו, ט).
 4. "ובזכות קרבנו יקיים העולם ולא יכרת עוד מפני מי המבול" (ז, א).
 5. "והודיעו כי בזכות לבדו ינצלו" (ז, א).
 6. "ולא הזכירם כי בזכות ניצולו אבל הזכירה שאמר בחיה ובבהמה אינה בזכות שאין בבעלי נפש זכות או חובה" (ז, א).
 7. "מלמד עליהם זכות שיצירתם בתולדת רעה בימי הנעורים" (ח, כא).
- כאן הבחירה בין שתי המילים פחות באה בחשבון, מאחר ש"ללמד זכות" הוא צירוף כבול (ראו למשל סנהדרין ד, א), ששבירתו אינה צפויה.
 8. "ובזכות שניהם באו עליו הנגעים הגדולים ההם" (יב, ז).
 9. "וידבר עוד בזכות הצדיק שלא נפל חבלו במקום אשר שמה הרשע" (יג, יג).
 10. "פירש רש"י הקדוש ברוך הוא חשב לו צדקה וזכות על האמונה שהאמין בו ואיני מבין מה הזכות הזאת למה לא יאמין באלהי אמן" (טו, ו).

הדוגמה האחרונה ייחודית משום שבמסגרתה רמב"ן מצטט את דברי רש"י, שמשתמש בשתי המילים זו בצד זו בהשפעת לשון הפסוק המפורש – "וְהָאֵמֶן בְּה' וַיִּחְשְׁבֶהָ לּוֹ צְדָקָה", ובהתייחסו לפירוש זה רמב"ן משמיט את הצורה המקראית ואוחז את הצורה המשנאית דווקא.

11. "אבל יש לו זכות בו כאשר אמר ביהוא" (טו, יד).

12. "שיהיה לה נחת רוח בבני שפחתה או זכות שתזכה היא לבנים בעבור כן" (טז, ב).

בדוגמה האחרונה נראה שגם לפועל "תזכה" יש חלק בבחירת המילה "זכות": רמב"ן העדיף שהמילה המשעבדת את פסוקית התוכן תהיה בעלת אותו שורש של המילה הפותחת את הפסוקית.

13. "שנותנין להם זמן עשר שנים מעת ביאתם לארץ אולי בזכות הארץ יבנו" (טז, ב).

14. "וכן היה לאברהם בראיית השכינה זכות והבטחה" (יב, א).

15. "היה ללוט זכות בהפצירו בהם והיה לו חפץ טוב בהכנסת אורחים" (יט, ג).

16. "והנה זכות של לוט היה מציל בנים ובנות וחתנים" (יט, יב).

17. "לא בזכות רק בחמלת האל וברחמיו הרבים" (יט, יז).

18. "והוא הזהיר את לוט לזכות וכל השומע ונזהר הוא את נפשו הציל" (יט, יז).

19. "ולכן היה לו זכות להצילו בזכות אברהם כי בעבורו הוא גר בסדום" (יט, כט).

20. "ורצה שתהיה זכות העקידה בקרבנות לעולם" (כב, ב).

21. "והיה זכות שלם ותהי משכורתו שלימה מעם ה' אלהי ישראל" (כב, יב).

גם כאן ייתכן שהעובדה שהמילה החז"לית היא בעלות משמעות אחת מדויקת, שלא כמו החלופה מן המקרא, הובילה את רמב"ן לבחירה במילה "זכות" דווקא.

12. כי אם-אלא

א. במקורות הקודמים לרמב"ן

לצירוף "כי אם" במקרא משמעויות אחדות. אחת מהן היא "אלא", "רק", ובמסגרתה מתפקדת "כי אם" כמילת ברירה החוצצת בין שני חלקי משפט: משפט שלילה ולאחריו משפט המציין את

היוצא מן הכלל שבחלק הראשון, כמו "ולא מצאו בה כי אם הגלגלת והרגלים וכפות הידיים" (מל"ב ט, לה), "ולשוב ארץ יהודה [...] כי לא ישובו כי אם פלטים" (ירמיהו מד, ד), או המציין יחס של ניגוד בין שני המשפטים, לדוגמה: "לא יקרא שמך עוד יעקב כי אם ישראל יהיה שמך" (בראשית לה, י), "את אלה לא יקח כי אם בתולה מעמיו יקח אשה" (ויקרא כא, יב) צירוף זה מופיע במקרא בתפקידים אלו 107 פעמים. בלשון חז"ל צורה זו נעדרת לחלוטין, ובמקומה באה מילת האיחוי "אלא". גם למילה זו כמה שימושים בלשון המשנה, ובתפקיד הנידון כאן היא מופיעה מאות פעמים, לדוגמה: "ויאמר אינו נוהג אלא ביום" (ברכות ב, ב), "פחות מכן אין חורשין להן אלא מלוא האורה וסלו חוצה לו" (שביעית א, ב), "וגר תושב אינו גולה אלא על ידי גר תושב" (מכות ב, ג).

בלשון רש"י מצוי הצירוף "כי אם", למשל "שלא תמצא בעדרי כי אם נקודים וטלואים" (ל, לג), אבל "אלא" החז"לית נפוצה פי כמה וכמה ממנו: "אין לך מצח לתובעו בפה אלא הוא ימשול בך" (ג, טז), "ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא" (ג, ח), "והלא לא הלך לעמוד לפניו אלא הקב"ה בא אצלו" (יח, כב) (השוו: אבינרי 1979, טור נח).

לשון אבן עזרא בפירושו לבראשית מכירה רק את הצירוף המקראי "כי אם": "אכן לא מצאנוהו כי אם בלשון יחיד המדבר" (ג, יב), "וכל חיה כמו האריה שלא יחיה כי אם מבשר" (ו, יא), "כי לא הלך הכתוב כי אם אחר הרוב" (מו, כג). בפירוש אבן עזרא לשאר ספרי התורה "אלא" באה 15 פעמים, בעוד ש"כי אם" מופיעה לא פחות מ-142 פעמים.

ב. המצב בלשון רמב"ן

הצירוף "כי אם" מופיע פעמים יחידות בלשון רמב"ן. במשמעות הנידונה הוא בא פעמיים בלבד, שתיהן מרמזות למקור מקראי:

1. "אבל שיפייס אנשי העיר בהפקר בנותיו אין זה כי אם רוע לב" (יט, ח).

שימוש זה בהשפעת הפסוק מנחמיה ב, ב: "ויאמר לי המלך מדוע פניך רעים ואתה אינך חולה אין זה כי אם רע לב".

2. "ואם כן יהיה דבורם כדרך בני אדם שהוא לא היה לו בנים כי אם בנות" (יט, יב).

הפסוק המהדהד ברקע פירוש זה מקורו במדבר כו, לג: "וְצִלְפָּנֶדֶן בֶּן חֹפֵר לֹא הָיָה לוֹ בָּנִים כִּי אִם בָּנוֹת".

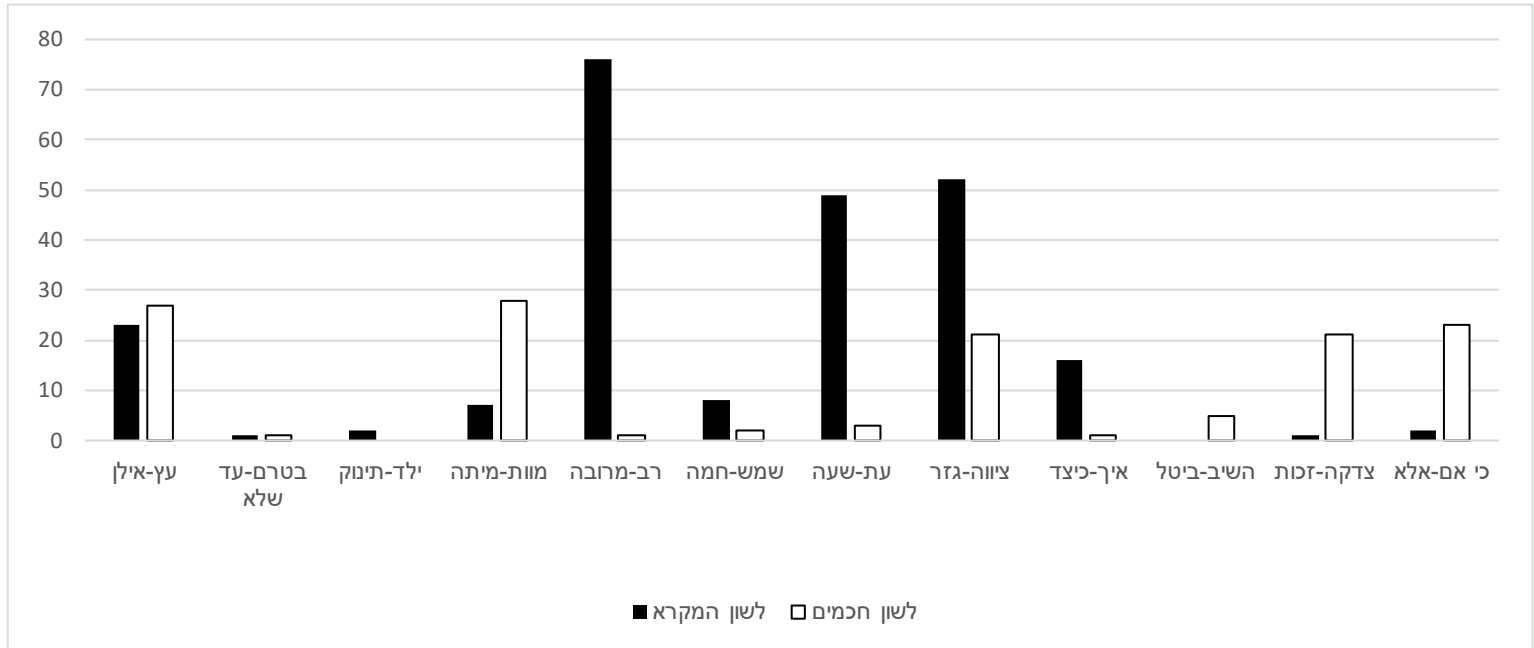
למילה "אלא" במשמעות המדוברת 22 היקריות בלשון רמב"ן, מה שהופך אותה לצורה הלא מסומנת, ברירת המחדל:

1. "מפני שמעשה בראשית סוד עמוק אינו מובן מן המקראות ולא יודע על בוריו **אלא** מפי הקבלה" (א, א).
2. "ואין אצלנו בלשון הקדש בהוצאת היש מאין **אלא** לשון ברא" (א, א).
3. "לא שיספיק לו לשבעה כולם **אלא** שיוציא אותו בתוכם" (א, יד).
4. "ולא יתכן שיאמר רבי אלעזר כי תוֹצֵא האָרֶץ יתפרש בנפשו של אדם הראשון כלל **אלא** שיתכוין למה שהזכרתי" (א, כו).
5. "אין ענינם **אלא** שיהיו חייבים מיתה וימותו בחטאם זה" (ב, יז).
6. "ודע כי אין ההרכבה מורה על ההפסד **אלא** לדעת קטני אמנה" (ב, יז).
7. "כי מתחילה לא היה עושה **אלא** מה שיצווה" (ב, כב).
8. "ובאלה לא אמר שיבאו אליו **אלא** שהוא יקח אותם" (ו, כ).
9. "והנה מכאן שלא הוכשרו בקרבנות בני נח **אלא** בהמה טהורה ועוף טהור" (כ, ח).
10. "לא נכנסו בתוכה **אלא** שבאו אליו כלם" (ז, טז).
11. "כי לא תקרא פילגש **אלא** כשהיא בלא קדושין כי הכתובה מדברי סופרים" (כה, ו).
12. "כי הגויעה מיתה בלא חולי מכאיב ובלא יסורין ואין זוכין לה **אלא** הצדיקים" (כה, יז).
13. "שאין קפיצת הארץ שהזכירו ביעקב **אלא** כאותה שאמרו באליעזר עבד אברהם" (כח, יז).

ד. מסקנות

תרשים (6) מציג את התפלגות צמדי המילים שנבדקו עד כה לפי רובדי הלשון. בכל צמד נמתחים שני מלבנים – מלבן שחור, המייצג את המילה מלשון המקרא, ומלבן לבן, המייצג את

המילה מלשון חכמים. כותרות הצמדים באות מתחת לכל צמד מלבנים, ואין הן מורות על המלבן שבא מעליהן, אלא לעולם מלבן שחור הוא לשון המקרא, ומלבן לבן הוא לשון חכמים.

תרשים מס' 6: שכיחות צמדי המילים שנבדקו לפי רובדי הלשון בלשון רמב"ן

מן התרשים הזה עולות המסקנות האלה:

1. אם בוחנים כל צמד כשלעצמו, נראה שרמב"ן אינו מעדיף בבירור רובד זה על פני רובד אחר בבחירה לקסיקלית, והמצב שקול פחות או יותר.
2. ברוב הצמדים שבהם רמב"ן מעדיף את לשון המקרא או את לשון חז"ל, זו העדפה קיצונית: כמעט שאין הוא משתמש במילה המקראית או המשנאית המקבילה. רואים זאת מצד אחד בצמדים "רב-מרובה", "עת-שעה", "איך-כיצד" ומצד שני בצמד "מוות-מיתה", וגם בצמד "עץ-אילן", שכבר הוכח שהיחס השוויוני הנשמר בו הוא מדומה ושהצורה הטבעית אצל רמב"ן היא הצורה מלשון חז"ל דווקא.
3. אם נחבר את סך כל המילים המקראיות והיקריותיהן ונשווה אותו לסך כל המילים מלשון חז"ל, נגלה שהיחס הוא 101–254 לטובת לשון המקרא. כלומר, בתחום אוצר המילים יש לרמב"ן העדפה ללשון המקרא, וסגנונו קרוב לסגנון אבן עזרא יותר מלסגנונו של רש"י.

12. מסקנות מן החלק השלישי

טבלה (9) מסכמת את כלל הנתונים שנאספו בחלק השלישי של העבודה מנקודת מבט הבוחנת

את הרובד הדומיננטי בכל תופעה שנבדקה בחלק זה.

טבלה מס' 9: שכיחות התופעות הלשוניות מרובדי הלשון השונים בפירוש רמב"ן

הרובד הדומיננטי	התופעות שנבדקו		ענף הלשון
ל"מ [ל"ג]	חילופי מ"ם ונו"ן בצורן הריבוי		הגה
ל"ח [9.5]	נתפעל והתפעל		צורות
ל"ח [9]	בניין פֶּעַל		
ל"מ [1.65]	הווה תמידי		
ל"ח [ל"ג]	עבר פשוט בתחילת משפט		
ל"מ [3.5]	כינוי גוף למדברים		
ל"מ [4.37]	כינוי רמז לקרובה		
ל"מ [1.9]	כינוי רמז לקרובים		
ל"מ [9]	לתת-ליתן	מקור נטוי בגזרות עלולות	
ל"מ [-]	לקחת-ליקח		
ל"מ [-]	ללכת-לילך		
ל"מ [-]	לדעת-לידע		
ל"מ [-]	לשבת-לישב		
ל"מ [-]	לאכול-לוכל		
ל"ח [1.8]	לאמר-לומר		
ל"מ [4]	לנטוע/לטעת-ליטע		
ל"ח [1.47]	אשר הזיקה ושי"ן הזיקה		תחביר
ל"מ [12.77]	סמיכות		
ל"ח [2]	נקי	מעתקי משמעות	סמנטיקה

ל"ח [11]	חכם		
ל"מ [10.33]	גוי		
ל"ח [1.06]	עולם		
ל"ח [-]	נס		
ל"מ [25.5]	ברכה		
ל"ח [1.2]	עץ-אילן	מילים נרדפות	אוצר מילים
=	בטרם-עד שלא		
ל"מ [-]	ילד-תינוק		
ל"מ [76]	רב-מרובה		
ל"מ [4]	שמש-חמה		
ל"מ [16.33]	עת-שעה		
ל"מ [4]	מוות-מיתה		
ל"מ [2.47]	ציווה-גזר		
ל"מ [16]	איך-כיצד		
ל"ח [-]	השיב-ביטל		
ל"ח [21]	צדקה-זכות		
ל"ח [11.5]	כי אם-אלא		

א. על הטבלה

הטבלה ערוכה לפי ענפי הלשון למיניהם: תורת ההגה, תורת הצורות, תחביר, סמנטיקה ואוצר מילים. בכל ענף מפורטות התופעות השונות שנבדקו, ובצד כל תופעה נרשם הרובד המועדף על רמב"ן בבחירה בין החלופות השונות בכל אחת מן התופעות. לצד הרובד הדומיננטי נרשם גם היחס שבין השפעת הרובד הדומיננטי ובין השפעת הרובד האחר, קרי: פי כמה נפוץ השימוש בתופעה מן הרובד הדומיננטי לעומת השימוש בתופעה מן הרובד האחר. לשון

המקרא סומנה כך: "ל"מ", ולשון חכמים כך: "ל"ח". במקרים שהתופעות מרובד לשון מסוים לא נספרו במדויק מחמת היותן נפוצות מאוד בלשון הפירוש, סימנתי בתוך הסוגריים סימן כזה [ל"נ] (=לא נספר). במצבים שרובד הלשון הלא דומיננטי אינו תורם ולו צורה אחת ללשון הפירוש סימנתי בתוך הסוגריים סימן כזה [-]. במקומות ששני רובדי הלשון דומיננטיים במידה שווה, סימנתי זאת כך: [=].

ב. מסקנות

מבט כללי על הטבלה יוצר רושם שלשונו של רמב"ן מעורבת, וכי היסוד המקראי והיסוד החז"לי שווים בה פחות או יותר. אבל למעשה נראה שהשפעת לשון חכמים חזקה הרבה יותר, וכי השימושים המקראיים אינם אלא קישוט סגנוני, שעומד מחוץ למערכת הלשון הטבעית והשגורה. בחינה מדוקדקת של כל תופעה מאוששת את הטענה הזאת:

סיומת -ים, שנפוצה בלשון רמב"ן בקורפוס שנבדק, אינה נעדרת כליל מלשון חכמים, כך ששימוש בה אינו מחייב היצמדות מוחלטת ללשון המקרא. בחילופי התפעל-נתפעל הוכח שרמב"ן נוקט את הצורה מלשון המשנה, וגם בבניין פועל הוא משתמש רק בצורת בינוני ולא כפועל כבמקרא. העבר הפשוט בראש משפט בלשון רמב"ן מקבל ברוב המקרים ביטוי דקדוקי חז"לי, וגם כשרמב"ן משתמש בצורה המקראית, הוא עושה זאת בשיבוץ מקראי או בהשפעה ברורה של פסוק מן המקרא. ההווה התמידי אומנם מובע בצורה מקראית, אך ייתכן מאוד כי דווקא הערבית היא שהשפיעה על רמב"ן בשימוש זה, ולא המקרא, בייחוד לאור השפעותיה העקיפות של הערבית על לשון רמב"ן, שתוארו בתחילת העבודה. בכינויים, הכלולים בענף הצורות אך יכולים להיות מסווגים גם כענייני לקסיקון, רמב"ן משלב את שתי הלשונות ומעדיף העדפה קלה את הצורות מן המקרא, והמקור הנטוי בגזרות עלולות הוא הקטגוריה היחידה שבה רמב"ן נצמד במובהק ללשון המקרא כמעט בכל המקרים שנבדקו. בתחום התחבירי השפעת לשון חכמים ניכרת במובהק בקישור פסוקיות זיקה, וגם הסמיכויות החבורות הרבות אין בהן כדי לעמעם את השפעת לשון זו, שכן מבנים תחביריים כאלה נפוצים גם בה, כמו במקרא. אשר למשמעויות וללקסיקון – כאן רמב"ן משלב את שתי הלשונות, אך שומר על שימוש עקיב בכל לשון לאחר שהבחירה בין המבעים כבר נעשית.

נראה כי צדק חזן (1999, עמ' 170) בדבריו כי "תשתית לשונו היא לשון המשנה" וכי הרובד המקראי נוסף עליה ונשזר בתוכה, שהרי בדרכיו התחביריות והמורפולוגיות רמב"ן נוטה לבחור באמצעים לשוניים מלשון חכמים, ולתוכם הוא יוצק מילים ומשמעויות מקראיות וחז"ליות גם יחד.

ג. הסברים למסקנות

את ההעדפה הברורה של לשון חכמים על לשון המקרא בלשון רמב"ן אפשר להסביר בכמה אופנים:

1. קרבה כרונולוגית שגברה על קרבה טקסטואלית

אומנם בפירושו לתורה נדרש רמב"ן לטקסט המקראי, והיה אפשר לצפות שרכיבים מלשון המקרא יחדרו לכתיבתו באופן דומיננטי יותר, אבל הדנ"א הלשוני של פירוש רמב"ן ושפתו הטבעית הם על טהרת לשון חכמים, שהייתה קרובה אל רמב"ן מבחינת הזמן והשפיעה עליו בבחינת "תפוס לשון אחרון". הציפייה למרכיבים מקראיים מתממשת בעיקר בשיבוץ המקראי, שאין הוא מאפיין אמיתי ואותנטי של הלשון אלא בבחינת עיטור וקישוט סגנוני לשפה שיסודתה בהררי לשון מאוחרת יותר.

2. מעמדה של לשון חכמים בעיני רמב"ן

בחלק השני של העבודה הוצגה בשיטתיות עמדתו של רמב"ן כלפי מעמדה של לשון חכמים, שהיא עמדה אוהדת כלפי רובד לשון זה: רמב"ן ראה בה המשך ישיר ללשון המקרא ומקור לגיטימי להכרעה בסוגיות לשוניות מכל התחומים. אין לדעת עד כמה רמב"ן היה מודע לעובדה שבלשון חכמים הוא כותב, אך אין להוציא מכלל אפשרות שעל לשונו השפיע היחס האוהד ללשון חכמים והרצון לאמץ את דרכי סגנונה, אולי כצעד פולמוסי סמוי כלפי אלו שראו בה לשון קלוקלת ומשובשת.

3. השפעת הפירוש לתלמוד

רמב"ן, כמו רש"י, כתב גם חידושים לתלמוד, וכבר הוער (מלמד תשל"ח, עמ' 983) שפירושו לתורה הושפע באריכותו מאריכות הפירוש לתלמוד. אין זה מן הנמנע שהעיסוק בלשון המשנה והגמרא דבק בכתיבת רמב"ן ונתן את אותותיו גם בכתבים אחרים שאינם קשורים לתלמוד באופן ישיר, ובהם גם פירושו לתורה. מצטרפת לכך גם העובדה שרמב"ן מרבה לצטט בפירוש זה מדרשים ומימרות מן המשנה, מן התוספתא, מן המדרשים ומן התלמוד (והשוו לחלק השני בעבודה זו בעמ' 51–80).

4. דרכי הקישור הפוריות בלשון חכמים

אריכות פירושו של רמב"ן והאופי הרעיוני שלו מחייבים שימוש באמצעים לשוניים היוצרים לכידות וקישוריות, ובאלו לשון חז"ל עשירה מלשון המקרא, שכן תחביר לשון המשנה והמדרשים שונה במובהק מזה של לשון המקרא: התחביר המקראי הוא תחביר פרטקטי המבוסס על איחוי של משפטים עצמאיים שמחברים זה לזה ב"ו החיבור (השוו: איזקסון 2009; פרנק תש"ף; יוסטן 2012),³² ואילו תחביר לשון חכמים הוא תחביר היפוטקטי המבוסס על משפט שיש בו חלק עיקרי ופסוקיות המשועבדות לו (קוטשר 2007, עמ' 646; ישי 2021).³³ אמצעי הקישור הפרודוקטיביים בלשון חז"ל בדמות "ש" ונגזרותיה המגוונים את האיחוי המונוטוני שבמקרא הם כלי מחזיק ברכה למי שמבקש לכתוב בלשון ארוכה ומסועפת, ולזה בדיוק נדרש הרמב"ן.

ד. לשון רמב"ן בתוך לשון ימי הביניים – אהבה מסותרת

בכל הקשור למקומה של לשון הרמב"ן בתוך לשון ימי הביניים וביחס ללשון המקרא וללשון חז"ל נראה כי רמב"ן קרוב בלשונו לאבן עזרא ורחוק במידת מה מרש"י. הדבר נוגע לרוב

³² ברור שהאיחוי המקראי מבטא מגוון קשרים לוגיים בין המשפטים (כולל כאלו האופייניים למשפטים משועבדים, כמו סיבה ותכלית) ואינו מוגבל לתפקיד סמנטי אחד, אבל הביטוי המורפו-סינטקטי שלהם הוא מבנה מחובר ולא מורכב, ולרוב באמצעות ו"ו החיבור.

³³ בחינה מקיפה של אמצעי הקישור הפוריים בלשון התנאים אפשר למצוא בעבודתו של ברורמן (תשנ"ה).

התופעות הדקדוקיות שנבדקו בעבודה הזאת: לכינויים, למקור הנטוי מגזרות עלולות, לבחירות הלקסיקליות והסמנטיות, לשימושי הזמנים, לקישור פסוקיות הזיקה ושימוש בסמיכויות. אומנם אבן עזרא כותב בקיצור נמרץ, שלא כמו הרמב"ן הדוגל באריכות ובפירוט, אבל אופי הלשון והשימושים הצורניים הדקדוקיים של שני הכותבים קרובים זה לזה, ואפשר לראות בכך מעין התגשמות של ההבטחה שרמב"ן מבטיח בשיר הפתיחה שלו: "ועם רבי אברהם בן עזרא, תהיה לנו תוכחת מגולה ואהבה מסותרה". אולי האהבה המסותרת כלפי אבן עזרא שהרמב"ן התחייב לה מתבטאת בקרבה בסגנון הכתיבה ובדרכי הלשון, קרבה שאינה מפורשת אלא מצריכה מחקר דקדוקי-סגנוני כדי לחשוף אותה ולעמוד על טיבה.

ה. סיכום

בעבודה זו נבחנה לשונו של רמב"ן ביחס ללשון ימי הביניים וללשון המקורות שקדמו לה מתוך התמקדות במקרא ובמשנה. פתחתי את המחקר בסקירה על פועלו הספרותי של רמב"ן ועל אופי פירושו וכן על חקר הסגנון ועל המגמות הבולטות בו, והצבתי את ההגדרה למונח סגנון שהנחתה אותי במחקר הזה.

לאחר מכן הצגתי את שאלות המחקר, שהתמקדו בקשר של לשון רמב"ן ללשון ימי הביניים וללשון המקורות הקודמים לו.

המחקר עצמו התחלק לשלושה:

בחלק הראשון הדגמתי בלשון רמב"ן תופעות ייחודיות ללשון המשוערבת של ימי הביניים לצד נתונים סטטיסטיים. מן התופעות: שימוש בפסוקיות זיקה לא מקושרות, הקדמת הכינוי הרומז לשם, שימוש בסיומת -ות לגזירת שמות עצם מופשטים, שימוש ביו"ד ההתייחסות לגזירת שמות תואר ועוד. סקרתי כל תופעה באופן תאורטי כפי שהיא באה לידי ביטוי בלשון המשוערבת, ולאחר מכן הצגתי את הממצאים בלשון רמב"ן. הסקתי שהשפעת הערבית על לשון רמב"ן קיימת אך מוגבלת מאוד, ותליתי זאת בעובדה שמדובר בהשפעה עקיפה.

בחלק השני ביקשתי לברר עד כמה הבחין רמב"ן בכתיבתו בין לשון המקרא ובין לשון חז"ל. מתוך מיון האזכורים השונים של לשון המשנה והתלמוד בפירוש רמב"ן הסקתי שאף שבמקומות רבים הוא רואה את שתי הלשונות כלשון אחת ומחשיב את לשון חכמים כהמשך ללשון המקרא, בכתיבתו הוא היה מודע להבדלים ביניהן וניצל אותם לצרכיו הפרשניים, כאשר על פי רוב אין הוא מבחין בין המקורות השונים בתוך לשון חז"ל. כמו כן ניכר שרמב"ן רואה את לשון המקרא ולשון חז"ל כלשונות של חיבורים מסוימים או של קורפוס מסוים, מה שמעיד על תפיסה פילולוגית ולא בלשנית כלפי ענייני שפה ולשון.

בחלק השלישי בדקתי תופעות מענפי לשון שונים במקורות שונים מספרות ימי הביניים ובקורפוס המחקר של חלק זה:

הפרק הראשון בחלק השלישי יוחד לסוגיה מתחום תורת ההגה, ובה בדקתי את חילופי צורני הריבוי "ין" ו-"ים". מצאתי שרמב"ן מעדיף את הצורה "ים", המזוהה עם לשון המקרא, על הצורה, "ין", המזוהה עם לשון חכמים.

בפרק השני נתתי דעתי לחילופי הבניינים "התפעל" (המקראי) ו"נתפעל" (החז"לי) בלשון רמב"ן, ומצאתי שרמב"ן אוחז את דרך המשנה גם כשעומדות לרשותו צורות מקראיות מקבילות, ואילו בבניין "התפעל" הוא משתמש רק בנסיבות מוגדרות. כמו כן מצאתי שיש פיצול צורני בשתי הצורות: "נתפעל" מיוחדת לפעלים בעלי מידת אגנטיות נמוכה, ו"התפעל" עשויה לבטא מידה נמוכה או גבוהה של אגנטיות, באופן דומה למה שנמצא במחקרים אחרים בעברית החדשה.

את הפרק השלישי ייחדתי לבדיקת הימצאותו של בניין פועל בלשון רמב"ן, ומצאתי שלמעשה הוא נדחק החוצה מן המערכת הפועלית, ואת מקומו תפס בניין נתפעל.

במרכזו של הפרק הרביעי עמד ביטוי המורפולוגי של העבר הפשוט בלשון רמב"ן והאפשרויות שניצבו בפניו למימוש משמעות זו: "ויקטול" (המקראית) לעומת "קטל" (המשנאית). מצאתי שרמב"ן מאמץ את צורת "קטל" באופן כמעט גורף, ובצורת "ויקטול" הוא משתמש בעיקר במקומות שבהם הוא מבקש לחקות את לשון המקרא או כחלק משיבוץ.

בפרק החמישי נידונה סוגיית ההווה התמידי וביטוייה המורפולוגי בלשון רמב"ן, ונמצא כי רמב"ן מעדיף בהקשר זה את צורת "יקטול" על פני "קטל", אם בהשפעת לשון ימי הביניים, אם בהשפעת הערבית ואם בהשפעת לשון המקרא. פירטתי את ההתניות המזמנות שימוש בצורת "יקטול" בדרך כלל, וציינתי שלעיתים גם צורת "קטל" עשויה לבוא במקרים אלו.

הפרק השישי עסק בשלוש סוגיות מתחום הכינויים שבהן יש הבדל בין לשון המקרא ובין לשון חז"ל: כינוי הגוף למדברים ("אנחנו" לעומת "אנו"), כינוי הרמז לקרובה ("זאת" לעומת "זו") וכינוי הרמז לקרובים ("אלה" לעומת "אלו"). בכל אלו נמצאה נטייה ברורה של רמב"ן ללשון המקרא. כן ביקשתי לברר אם האופי הסמנטי של הישות המאוזכרת משפיע על הבחירה באחת הצורות, ושאלה זו נענתה בחיוב.

בפרק השביעי נבדקה סדרת צורות מקור השייכות לכמה גזרות עלולות ושההבדל בין רובדי הלשון שקדמו לרמב"ן ניכר בהן. התוצאות מלמדות כי אף בתחום זה רמב"ן מעדיף את לשון המקרא על לשון חז"ל כמעט בקביעות.

נושא הפרק השמיני היה חילופי "אשר" ו-"ש" בקישור פסוקיות זיקה. מן הממצאים עולה המסקנה כי רמב"ן אינו מבחין בין שתי הצורות מבחינת הפונקציה שלהן, ומשתמש בשתייהן בנסיבות דומות, אך מבחינה סגנונית מבכר באופן מובהק את "ש" המשנאית על פני "אשר" המקראית.

בפרק התשיעי נדרשתי לסוגיית הסמיכות ובדקתי את שכיחות מבני הסמיכות הרגילה (מלשון המקרא) והסמיכות הפרודה והכפולה (מלשון חז"ל) בהבעת קשר של בעלות. נמצא שקשר זה מובע תדיר באמצעות הסמיכות הרגילה, פחות מכך בסמיכות הכפולה ופחות מכך בסמיכות הפרודה.

הפרק העשירי נסוב סביב מעתקי המשמעות של מילים מקראיות בלשון חז"ל והשתקפותם בלשון רמב"ן. הצגתי סדרה של מילים ששינו את משמעותן במעבר בין שני רובדי הלשון הראשונים של העברית, ובדקתי כיצד הן משמשות בלשון רמב"ן. מצאתי שבאופן כללי שימוש הסמנטי של רמב"ן במילים אלו הוא מעורב ולא עקיב, אך באופן פרטני לאחר שהבחירה נעשית, היא גורפת וכמעט חד משמעית.

את הפרק האחד עשר הקדשתי לבדיקת אוצר המילים המקראי לעומת אוצר המילים מן המשנה בלשון רמב"ן. בדקתי סדרה של מילים נרדפות שכל אחת מהן שייכת לאחד מן הרבדים, ומצאתי שבאופן כללי רמב"ן מערב את אוצר המילים מן המקרא באוצר המילים המשנאי ומעדיף העדפה קלה את אוצר המילים המקראי. באופן פרטני לאחר שהבחירה בין הרבדים נעשית ונבחרת מילה מרובד מסוים, הוא כמעט אינו משתמש במילה המקבילה מן הרובד האחר.

בכל פרק בחלק השלישי השוויתי את לשון רמב"ן ללשון כותבים אחרים מימי הביניים – בדרך כלל ללשון רמב"ן וללשון אבן עזרא, שנוכחותם בפירושו של רמב"ן לתורה בולטת. כמו כן, כמעט בכל תופעות הלשון נתתי דעתי לשיבוץ המקראי – ממאפייניה המובהקים של לשון

רמב"ן – שבא לידי ביטוי ברימוז למקורות מקראיים הקרובים לפירוש רמב"ן והרחוקים ממנו, ושהשפיע רבות על רמב"ן בבחירת המילים, הצורות, המשמעויות והמבנים התחביריים. בפרק השנים עשר הובאו המסקנות מהחלק השלישי של העבודה. המסקנה העיקרית הייתה שבענייני תחביר ומורפולוגיה, שהם ה"שלד" של הלשון והתבנית שלה, רמב"ן נוטה להעדיף את לשון חז"ל, ואילו בבחירת אוצר המילים והמשמעויות, שהם המילוי לתבנית התחבירית והצורנית, הוא נוטה לשלב יסודות מקראיים בחז"ליים. מסקנה זו עלתה בקנה אחד עם מה שכבר נאמר במחקר לגבי אופי לשונו של רמב"ן. עוד מסקנה שעלתה היא שלשון רמב"ן קרובה יותר ללשון אבן עזרא מאשר ללשונו של רש"י, וייתכן שקרבה זו נרמזת כבר בהקדמה שבתחילת החיבור.

ו. ביבליוגרפיה

- אבינרי 1979** אבינרי י', **היכל רש"י**, תל אביב.
- אבינרי תשכ"ד** אבינרי י', **יד הלשון**, תל אביב.
- אבישור תשל"ו** אבישור י', "זוגות מלים נרדפות מן המקרא המצומדות כסמיכויות במגילות מדבר יהודה ובמשלי בן-סירא", **בית מקרא** 20, עמ' 511–529.
- אבן-שושן תשמ"א** אבן-שושן א', **קונקורדנציה חדשה לתורה, נביאים וכתובים**, ירושלים.
- אבן-שושן 2003** אבן-שושן א', **מלון אבן שושן: מחודש ומעודכן לשנות האלפיים**, תל אביב.
- אברמסון תשמ"ג** אברמסון ש', "מלשונות הרמב"ם", **לשונו לד**, 229–231.
- אגם-פרוכטמן תשל"ג** אגם-פרוכטמן מ', **יסודות דקדוק ב"ערוגת הבושם" לר' אברהם בן עזריאל**, תל אביב.
- אדמוני תשנ"ח** אדמוני ב', **הצבעים בלשונו של רש"י בפירושו על המקרא** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- אוהמן 1970** Ohmann R., "Generative Grammar and the Concept of Literary Style", in: Freeman D. C. (ed.), *Linguistics and Literary Style*, Holt Rinehard, pp. 258–278.
- אורבך 2014** אורבך ב', **דרכי התרגום של ר' יהודה אבן-תיבון: לשאלת הנוסח והלקסיקון בתרגומו לספר "תורת חובות הלבבות" לר' בחיי אבן פקודה** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- אורבך תש"ף א** אורבך ב', "ערביזמים בכתביו המקוריים והמתורגמים של ר' יהודה אבן-תיבון", בתוך: בר-אשר סיגל א' ויעקב ד' (עורכים), **העברית והארמית בימי הביניים**, ירושלים, עמ' 67–90.
- אורבך תש"ף ב** אורבך ב', "להשלמת הנמצא במילונים בעקבות מחקר העברית של ימי הביניים", **בלשנות עברית חפ"שית** 74, עמ' 7–25.

- Avirbach B., "Rabbinic Entries in R. Judah Ibn-Tibbon's Translation of Duties of the Hearts", in: Heijmans S. (ed.), *Studies in Rabbinic Hebrew*, pp. 119–153. **אורבך 2020**
- Ullmann S., *Semantics*, Oxford. **אולמן 1964**
- אונא י', **רבי משה בן נחמן – הרמב"ן: חייו ופעולות**, ירושלים.
- אזר מ', **תחביר לשון המשנה**, ירושלים. **אזר תשנ"ה**
- אידל מ', **ר' משה בן נחמן – קבלה, הלכה ומנהיגות רוחנית**, **תרביץ** סד, עמ' 538–550. **אידל תשנ"ה**
- Isaksson B, "The Verbal System of Biblical Hebrew: A Clause Combining Approach", in Isaksson. B & Presson M, (eds.), *Clause Combining in Semitic: The Circumstantial Clause and Beyond*, Wisbaden, pp. 169–268. **איזקסון 2009**
- אילני נ', **על אמצעי-הבעה מקבילים (חלופיים) בעברית החדשה** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן. **אילני תשנ"ב**
- אלבק ח', **מבוא למשנה**, ירושלים. **אלבק תשכ"ז**
- אלדר א' ומורג ש', **תורת הלשון העברית בימי הביניים**, ירושלים. **אלדר ומורג תשמ"ז**
- אלוני נ', **הלשון העברית בימי הביניים**, באר שבע. **אלוני תשל"ד**
- אלוני נ', **מחקרי לשון וספרות א**, ירושלים. **אלוני תשמ"ו**
- אלוני נ', **מחקרי לשון וספרות ג**, ירושלים. **אלוני תשמ"ט**
- אליצור ש', "פעלים דנומנטיביים: מן הפיוט הקדום לשירה העברית בספרד", בתוך: זר ר' ועופר י' (עורכים), **מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין**, ירושלים, עמ' 365–406. **אליצור 2011**
- Andersen T. D., "The Evolution of the Hebrew Verbal System", *Zeitschrift für Althebraistik* 13, pp. 1–66. **אנדרסן 2000**

- Enkvist N. E., *Linguistics and Style*, London. **אנקוויסט 1967**
- אראל י', "פרשנות פשט למקרא והלכה פסוקה בעבודתו של רמב"ן", *JSIJ*, 8, עמ' 117–152. **אראל 2009**
- אראל י', **היחס לאישה בפירושו של רמב"ן לתורה** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן. **אראל 2018**
- ארחיפוב א', **הפעלים העלולים בלשון המשנה דפוס אמשטרדם ת"ו: על-פי מסכתות נבחרות בהשוואה לכתב יד קאופמן ולכתב יד פרמה ב** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן. **ארחיפוב תשס"ח**
- אריאל ח', **עיונים באוצר המילים ובתחביר במשנה תורה לרמב"ם** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), האוניברסיטה העברית, ירושלים. **אריאל 2018**
- אריאל ח', "עיונים בהשפעת הערבית על אוצר המילים של ספר משפטים במשנה תורה", **לשונו פא**, עמ' 319–331. **אריאל 2019**
- ארן ב', **דמויות נשים בתורה בראי הפרשנות היהודית בימי הביניים** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן. **ארן תש"ע**
- ארן מ', **הצרכת הפועל בלשונות השמיות הצפון-מערביות במחצית השנייה של האלף השני ובמחצית הראשונה של האלף הראשון לפנה"ס** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), אוניברסיטת חיפה, חיפה. **ארן 2012**
- בביאן א', **היבטים סמנטיים בסמיכויות החבורות בפירוש רמב"ן לבראשית** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן. **בביאן 2019**
- בהר ד', "הסגנון הוא החוקר", **בלשנות עברית 23**, עמ' 44–54. **בהר 1985**

- בולוצקי תש"ע**
 בולוצקי ש', "נתפּעל וְהתפּעל בעברית הישראלית", בתוך: חזן א' ולבנת ז'
 (עורכים), **לשון חכמים והתחומים הנושקים לה**, ירושלים, עמ' 277–289.
- בוסמן 1996**
 Bussman H., *Dictionary of Language and Linguistics*, New
 York.
- בוס 2018**
 Bos G., *Novel Medical and General. Hebrew Terminology from
 the 13th Century*, Leiden.
- בירנבאום תשס"ח**
 בירנבאום ג', **לשון המשנה בגניזת קהיר**, ירושלים.
- בלאו תשכ"ו**
 בלאו י', **יסודות התחביר**, ירושלים.
- בלאו תש"ן**
 בלאו י', "העברית והערבית", **לשונונו לעם מ-מא**, עמ' 306–312.
- בלאו תשנ"ד**
 בלאו י', **סוגלי סגנון אחדים על-פי יצירתו של אהרון מגד "היינץ ובנו
 והרוח הרעה"** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת בר-אילן,
 רמת גן.
- בלאו 2007**
 Blau J., "Hebrew Language - Biblical", *Encyclopaedia Judaica*
 (2nd ed.), Detroit, pp. 639–650.
- בלאו תשס"ח**
 בלאו י', "על בעיות צורניות של המקור בעברית המקרא", בתוך: ממן א',
 פסברג ש' וברויאר י' (עורכים), **שערי לשון א**, ירושלים.
- בלאו תש"ע**
 בלאו י', **תורת ההגה והצורות של לשון המקרא**, ירושלים.
- בלאק 2005**
 Black E., *Pragmatic Stylistics*, Edinburgh.
- בלוך 1953**
 Bloch B., "Linguistic Structure and Linguistic Analysis",
*Georgetown University Monograph Series on Language and
 Linguistics* 4, pp. 4–44.
- בליבוים תשע"ב**
 בליבוים ר', "יהודית וישראלית": עיון לשוני ותרבותי בכתיבתם של סופרים
 בני זמננו", **בלשנות עברית** 66, עמ' 43–61.

- Benmamoun E., "Construct State", in: Edzard L. et al. (eds.), **בנממון 2021**
Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics, Brill
 Reference Online, Web, 12.12.2021.
- בן אריה תשע"א, "תורת הלשון של אברהם דבלמש לפי חיבורו הדקדוקי
 "מקנה אברהם" (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"),
 אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- בן חיים תשל"ב, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים
 המלח וללשון חז"ל", בתוך: בר-אשר מ' (עורך), **קובץ מאמרים בלשון
 חז"ל** א, ירושלים, עמ' 36–58.
- בן-שחר ר', **סגנון הסיפורת: הלשון, הסגנון ולשון הספרות**, תל אביב,
 יחידות 9–10.
- Ben Shahr R., "Stylistics", in: Khan G. et al. (eds.), **בן-שחר 2021**
Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics, Brill
 Reference Online, Web, 12.12.2021.
- בנדויד תשכ"ז, **לשון המקרא ולשון חכמים**, תל אביב.
- בסל תשנ"ב, **תורת הדקדוקית של רבי יהודה חיוג'** (עבודה לשם קבלת התואר
 "דוקטור לפילוסופיה"), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- בער תרצ"א, "לביקורת הוויכוחים של ר' יחיאל מפאריש ושל ר' משה בן נחמן",
תרביץ ב, עמ' 199–227.
- בצר תש"ן, **תורת הצורות של לשון התשובות במאה ה-19** (עבודה לשם
 קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- בצר תשס"א, **פרקים בתולדות הלשון העברית: החטיבה השנייה: החטיבה
 הביניימית** יחידה 7, תל אביב.
- בצרון 1971, **מערכת בצרון**, "עיונים בלשונות האבן עזרא", בצרון ס"א, 290.

- Bekkum W. J. V., "Origins of Infinitive in Rabbinical Hebrew", **בקום 1983**,
JSS 28, pp. 247–272.
- בקר ד', **ערבית למתחילים: לקראת קריאה בעיתון**, תל אביב. **בקר 1996**
- בר-אשר מ', "על כתיבתו העברית של רבי סעדיה אבן דנאן הראשון", **בר-אשר 2005**,
פעמים 101–102, עמ' 187–197.
- בר-אשר מ', "צורות נדירות בלשון התנאים", **לשונו מא**, עמ' 83–102. **בר-אשר תשל"ז**
- בר-אשר מ', "לשון חכמים – דברי מבוא", בתוך: ארנד מ' ואחרים (עורכים), **בר-אשר תשנ"ב א**,
ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים, עמ' 658–688.
- בר-אשר מ', "מערכת הבניינים בלשון התנאים (עיון מורפולוגי)", **בר-אשר תשנ"ב ב**,
בלשון ה-ו, עמ' 123–151.
- בר-אשר מ', "הזיקה ללשון חכמים במטבע של ברכה", **לשונו עו**, עמ'
247–264. **בר-אשר תשע"ד**
- בר-אשר מ', **תורת הצורות של לשון המשנה**, ירושלים. **בר-אשר תשע"ה**
- בר-אשר מ', **מחקרים בלשון חכמים**, ירושלים. **בר-אשר תשע"ח**
- Brown F., Driver S. R. & Briggs C. A., *A Hebrew and English Lexicon of Old Testament*, Oxford. **בראון ואחרים 1906**
- Bradford R., *Stylistics*, New York. **ברדפורד 2005**
- ברוורמן נ', **המיליות ותארי הפועל בלשון התנאים (במשנה ובתוספתא)** **ברוורמן תשנ"ה**
–בחינה תחבירית סמנטית (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור
לפילוסופיה"), האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- ברין ג', "הערות לעברית של הפרשנים הביזנטיים וקצת ממונחי הפרשנות
שלם", **בית מקרא 52**, עמ' 112–129. **ברין תשס"ז**
- גולדנברג א', "תורות לשון ועברית נכונה בימי-הביניים", **לשונו נד**, עמ'
183–216. **גולדנברג 1990**

- Goldenberg E., "Hebrew Language – Medieval", **גולדנברג 2007**, *Encyclopaedia Judaica* (2nd ed.), Detroit, pp. 650–671.
- גונן ע' ורשף י', "קווים למערכת הפועל בתחילת שנות השישים: ניתוח הקלטות של שלושה דוברים", **העברית שפה חיה ז**, עמ' 57–80.
- גושן מ', **תחבירה ומלונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית** (בעריכת מלמד א' ואסיף ש'), ירושלים.
- גושן-גוטשטיין מ', "חקר הלשון העברית בימי הביניים – מבעיות המחקר ותפקידיו", **דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות ד**, עמ' 109–112.
- Kautzsch E. (ed.), *Gesenius' Hebrew Grammar*, London. **גזניוס 1910**
- גינצבורג ד', **תרגומיהם של ר' משה אבן ג'יקטילה ושל ר' אברהם אבן עזרא לחיבורי ר' יהודה חיוג' – עיון השואתי** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- Guiraud P., *La Stylistique*, Paris. **גירו 1970**
- גלוסקא י', "לשון וסגנון ב'אור החיים' לרבי חיים בן עטר", בתוך: בר-אשר מ' ואחרים (עורכים), **פאס וערים אחרות במרוקו**, רמת גן, עמ' 35–63.
- גלוסקין ג', "דרכי יצירת מונחים בלשון המדעית של ימי הביניים", **חלקת לשון 41**, עמ' 176–183.
- גלעד-לביא נ', **הקינות האיטיות באלג'יר במאות ט"ז–י"ז: תכנים, צורות וסגולות שירה** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן. **גלעד-לביא 2005**
- גמליאל ח', "לשונו של אברהם בר חייא", **לשונו 60**, עמ' 277–295.
- גמליאל א', **ענייני דקדוק ב"כתאב ג'אמע אלאלפאט" לדוד בן אברהם אלפאסי על פי ההקדמה והאות אל"ף** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן. **גמליאל תשנ"ז**
גמליאל תשנ"ט

- גמליאל תשס"ג גמליאל ח', **פרקים בתולדות הלשון העברית: החטיבה השנייה: החטיבה הביניימית** יחידה 4, תל אביב.
- גמליאל תשס"ח גמליאל ח', "פירוש רש"י לתורה כמפעל של חיזוק הלשון העברית", בתוך: ממן א', פסברג ש' וברויאר י' (עורכים), **שערי לשון א**, ירושלים.
- גמליאל תש"ע גמליאל ח', **רש"י כפרשן וכבלשן**, ירושלים.
- גמליאל 2017 גמליאל ח', "לדרך ההגדרה המילונית בימי הביניים – מנחם בן סרוק ורש"י", **מחקרים בלשון יז-יח**, עמ' 221–236.
- ג'נטרי 1998 Gentry P. J., "The System of the Finite Verb in Classical Biblical Hebrew", *Hebrew Studies* 39, pp. 7–38.
- ג'פריס ומקינטייר 2010 Jeffries L. & McIntyre D., *Stylistics*, Cambridge.
- גרינבאום תשל"ז גרינבאום ז', "חקר הקבילות והוראת לשונות", בתוך: רבין ח' (עורך), **הבלשנות השימושית והנחלת הלשון**, ירושלים, עמ' 45–66.
- גרינפלד תשע"ג גרינפלד ד', 'סוד הקרבן' על פי הרמב"ן לאור בדיקת כתבי יד מובחרים של החיבור 'רמב"ן הקצר' (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- דה גורמון 1916 De Gourmont R., *La Culture des Idées*, Paris.
- דוד תשס"א דוד י', **לקסיקון הכנויים בלשון הפייטנים**, ירושלים.
- דורון תשכ"ד דורון פב"מ, **מנחי ריאליה בלשון שאלות ותשובות: במאה השמונה עשרה שבתחום השפעת לשונות אשכנזיות** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- דורון תשס"ו-ז דורון ע', "רוזן על הסמנטיקה של מערכת זמני הפועל בעברית", **העברית ואחותיה ו-ז**, עמ' 249–268.
- דותן תשס"ה דותן א', **ניצנים ראשונים בחכמת המילים: מן המסורה אל ראשית המילונאות העברית**, ירושלים.

- האקדמיה 2021א** <https://hebrew-academy.org.il/2011/11/16> "לומר ולאמור", /לומר- "16/11/2011", <https://hebrew-academy.org.il/2011/11/16>.
12.12.2021, ולאמור/.
- האקדמיה 2021ב** "נישואין ונישואים – על סיומת הרבים יין", <https://hebrew-academy.org.il/>,
/נישואין ונישואים – על סיומת הרבים יין/, <https://hebrew-academy.org.il/>,
12.12.2021.
- האקדמיה 2021ג** "יְקָלָה (פוטנציאל)", <https://hebrew-academy.org.il/2019/03/20>,
/יְקָלָה-פוטנציאל/, <https://hebrew-academy.org.il/2019/03/20>,
12.12.2021.
- הבר 2013** הבר א', "בית דין של כהנים ו'בית דינו של רבן גמליאל': הסמיכות הפרודה
והסמיכות הכפולה בלשון המשנה", **לשונו 75**, עמ' 387–401.
- הולמסטד 2016** Holmstedt R. D., *The Relative Clause in Biblical Hebrew*,
Winona Lake.
- הוקט 1958** Hockett C. F., *A Course in Modern Linguistics*, New York.
- היימנס תשע"ג** היימנס ש', **המילים השאלות מיונית ומלטינית במשנה: לקסיקון ותורת
ההגה** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), אוניברסיטת תל
אביב, תל אביב.
- הכהן תשע"א** הכהן אב"ח, **פתרון 'הענק': ביאור מילות הצימוד בספר 'הענק' למשה
אבן עזרא**, ירושלים.
- הלברטל תשס"ו** הלברטל מ', **על דרך האמת – הרמב"ן ויצירתה של מסורת**, ירושלים.
- הלקין תשל"ג** הלקין א"ש, "משה אבן עזרא ולשון השיר וקריטריונים ערביים וחכמת הלשון
העברית", **מולד** ה', 316–321.
- הנדל 1996** Hendel R. S., "In the Margins of the Hebrew Verbal System:
Situation, Tense, Aspect, Mood", *Zeitschrift für Althebraistik* 9,
pp. 152–181.

- הנמן תש"ם, הנמן ג', **תורת הצורות של לשון המשנה: על פי מסורת כתב יד פרמה** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.
- הס 2014, הס י', "מעשה אבות סימן לבנים" – בנים ממש: הפרשנות הטיפולוגית של רמב"ן כפולמוס אנטי-נוצרי", **שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום** 14, עמ' 289–299.
- הרץ-טור **סיני** הרץ-טור סיני נ', "מילים שאולות בלשוננו", **לשונונו** ח, עמ' 99–109.
- תוצ"ז
- ווילס 1989 Wales K., *A Dictionary of Stylistics*, London and New York.
- וואלקר 1916 Walker A. T., "Some Facts of Latin Word Order", *The Classical Journal* 13, pp. 644–657.
- ווידווסון 1975 Widdowson H.G., *Stylistics and the Teaching of Literature*, London.
- וויגדרסון 2015 Wigderson S. "The sudden disappearance of Nitpael and the rise of Hitpael in Modern Hebrew, and the role of Yiddish in the process", *Journal of Jewish Languages* 3 pp. 199–206.
- וולטקה ואוקונור (1990) Waltke B.K. & O'Connor M., *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake.
- ז'ואון ומוראוקה 2009 Joüon p. & Muraoka T., *A Grammar of Biblical Hebrew* (2nd ed.), Roma.
- ז'ואון ומוראוקה 2013 Joüon p. & Muraoka T., *A Grammar of Biblical Hebrew* (4th ed.), Roma.
- זק 2021 Zack L., "Future Particles", in: Edzard L. et al. (eds.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, Brill Reference Online, Web, 12.12.2021.

- חאמד 2011** חאמד מ', **תורת הלשון של דוד בן אברהם אלפאסי (המאה הי')**
בהשוואה לחכמי לשון אחרים מימי הביניים: המושג 'פצאחה' (צחות
לשון) (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- חזן 1999** חזן א', "קווים אחדים ללשונו של רמב"ן בפירושו לתורה לדרכי השיבוץ
ושילובי המקורות בכתיבתו", **מחקרי מורשתנו** 1, עמ' 163–174.
- חזן תשמ"ו** חזן א', **תורת השיר בפיוט הספרדי**, ירושלים.
- חזן תשס"ח** חזן א', "לשון וסגנון בקובץ האיגרות של רבי יעקב אבן צור", בתוך: ממן א',
פסברג ש' וברויאר י' (עורכים), **שערי לשון א**, ירושלים.
- חיטין-משיח ולביא תש"ע** חיטין-משיח ר' ולביא ת', "שיבוצים בתר מקראיים באיגרות מחורזות מאת
ר' רפאל אהרן מונסוניגו", בתוך: חזן א' ולבנת ז' (עורכים), **לשון חכמים**
והתחומים הנושקים לה, רמת גן, עמ' 151–167.
- חן תשע"ה** חן א', **תורת ההגה של ר' יונה אבן-ג'נאח המשתקפת בספר ההשגה**
(כתאב אלמסתלחק) (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), האוניברסיטה
העברית, ירושלים.
- חרל"פ תשנ"ו** חרל"פ ל', **חידוש ומסורת בדקדוקו של רבי אברהם אבן-עזרא על-פי**
חיבוריו ועל-פי פירושו לתנ"ך (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור
לפילוסופיה"), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- חרל"פ 2010** חרל"פ ל', "יחסו של רבי אברהם אבן-עזרא ללשון חכמים: בחינה משלושה
היבטים", בתוך: חזן א' ולבנת ז' (עורכים), **לשון חכמים והתחומים**
הנושקים לה, רמת גן, עמ' 317–334.
- חרל"פ תשע"א- תשע"ב טובי תשע"ז** חרל"פ ל', "מגמות מתרוצצות: שמרנות ופתיחות בכתבי מדקדקים בימי
הביניים", **מים מדליו – הלשון העברית בהקשריה** 22–23, עמ' 49–69.
- טובי תשע"ז** טובי י', "השפעת הלשון הערבית על לשון השירה העברית בימי הביניים",
העברית סד, עמ' 9–19.

- טויטו 1992, "כגוננו = כמונו - חידוש לשוני של רש"י", **לשוננו** נו, עמ' 317–318.
- טויטו תש"ע, "ההתמודדות עם הנצרות בפירושו של רמב"ן לתורה", **שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום** 20, עמ' 137–166.
- טויטו תשע"ד, "הוויכוח היהודי-נוצרי בפירושו של רמב"ן לתורה", בתוך: טויטו א' (עורך), **זכר לעולם ברית**, רחובות, עמ' 583–590.
- טוויל 2009 Tawil H., *An Akkadian Lexical Companion for Biblical Hebrew: Etymological-Semantic and Idiomatic Equivalents with Supplement on Biblical Aramaic*, Jersey City.
- טיילר 1947 Tyler L. A., *The Language of Ecclesiastes as a Criterion for Dating*, Ph.D. Thesis, Austin.
- טנא תשע"ו טנא ד', ענייני התחביר שבכתאב אלתנקהי (ספר הדקדוק) לר' יונה אבן ג'נח, ירושלים.
- יהלום תשל"ד יהלום י', תחביר הפיוט הקדום (כולל יניי) כיסוד לסגנונו, ירושלים.
- יהלום תשמ"ה יהלום י', שפת השיר של הפיוט הארץ ישראלי הקדום, ירושלים.
- יהלום תשמ"ט- יהלום י', "לשון הפייטנים", **לשוננו לעם** מ-מא, עמ' 49–52.
- יהלום 2012 יהלום י', "עברית וערבית כלשונות שיר בחברה הערבית יהודית בימי הביניים: רבי יהודה אלחריזי בין מזרח למערב", **לשוננו** 74, עמ' 305–321.
- יואל תשל"ב יואל י', תחביר ספר מלחמות השם לרלב"ג (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- יונה תשס"א יונה ד', לקסיקון הכנויים בלשון הפייטנים, ירושלים.

- Joosten J., *The Verbal System of Biblical Hebrew: A New Synthesis Elaborated on the Basis of Classical Prose*, Jerusalem. **יוסטן 2012**
- ייבין תשמ"ה ייבין י', **מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי ב**, ירושלים.
- ילון תשכ"ד ילון ח', **מבוא לניקוד המשנה**, ירושלים.
- ילון תשכ"ז ילון ח', **"דברי לשון בפיוטי יני"**, לשוננו 31, עמ' 118–122.
- ילין תש"ה ילין ד', **תולדות התפתחות הדקדוק העברי**, ירושלים.
- ינאי 2002 ינאי ו', **מהותו של "הפירוש הקצר של רמב"ן לתורה" לאור בדיקת כתב יד לונדון 756** (עבודה לשם קבלת תואר מסמך), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- Jastrow M., *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York. **יסטרוב 1903**
- יעקב 2020 יעקב ד', **"משנה תורה בלשון הרמב"ם ובלשון העתקותיו: אנליזה של חיבור מימי הביניים"**, בתוך: אליצור בר-אשר ס' ויעקב ד' (עורכים), **העברית והארמית בימי הביניים**, ירושלים, עמ' 163–186.
- ירדן תש"ם ירדן ד', **"ל" הסיבה בשירת ספרד"**, סיני פו, עמ' רכא–רכב.
- ירדן תשי"ד ירדן ד', **לשון המחברות של עמנואל הרומי** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- ירדן תשמ"ו ירדן ד', **"ממלנו המקראי של רבי שלמה אבן גבירול"**, סיני צט, עמ' צז–צח.
- ישי 2021 ישי ר', **"לשון חז"ל"**, <https://sites.google.com/site/leshonhazal/20>, 12.12.2021.
- ישפה תשמ"ח ישפה ר', **"הרמב"ן והערבית"**, תרביץ נז, עמ' 67–93.
- ישראלי 2014 ישראלי ע', **"מוקדם ומאוחר בתולדות העברת הסוד בפירוש רמב"ן לתורה"**, ציון 79, עמ' 477–506.
- ישראלי תשפ"א ישראלי ע', **ר' משה בן נחמן – ביוגרפיה אינטלקטואלית**, ירושלים.

- כהן תשמ"ג** כהן ח', "השימוש בכינוי המושא הדבוק לעומת השימוש "את +כינוי" (אות) בלשון המשנה", **לשונו** 47, עמ' 208–218.
- כהן תשס"ד** כהן מ', "דמיון והיגיון, אמת ושקר: גישותיהם של רמב"ע ורמב"ם למטפורה המקראית לאור הפואטיקה והפילוסופיה הערבית", **תרביץ** 73, עמ' 417–458.
- כהן תשס"ז** כהן מ', "גדולים חקרי לב: רגישות פסיכולוגית בפירושי רמב"ן לתורה ולאיוב", בתוך: בר-אשר מ' ואחרים (עורכים), **תשורה לעמוס**, אלון שבות, עמ' 213–233.
- כהנא תשל"ב** כהנא ק', **חקר ועיון** ג, תל אביב.
- כנעני תרצ"א** כנעני י', **מלון קונקורדנציוני ללשון הפיוטים**, ירושלים.
- ליון 2009** Levine m. j., *Nahmanides on Genesis: the Art of Biblical Portraiture*, Providence.
- ליבוביץ' תש"ל** ליבוביץ' נ', **עיונים בספר בראשית**, ירושלים.
- ליכט תשמ"ג א** ליכט י', "לדרכו של הרמב"ן", **תעודה** ג, עמ' 227–233.
- ליכט תשמ"ג ב** ליכט י', "רמב"ן", בתוך: גרינברג מ' (עורך), **פרשנות המקרא היהודית**, ירושלים, עמ' 60–68.
- לינדר 2003** לינדר א', **לשונו של רבי יוסף בן אברהם ג'יקטילה על פי חיבוריו "שערי צדק" ו"שערי אורה"** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- ליפשיץ 1985 א** ליפשיץ א', "הערות על פירוש הרמב"ן לבראשית ושמות", **בית מקרא** ל, עמ' 200–225.
- ליפשיץ 1985 ב** ליפשיץ א', "הערות על פירוש הרמב"ן לויקרא, במדבר ודברים", **בית מקרא** ל, עמ' 322–340.
- ליץ' 1982** Leech G. N., *Semantics*, Harmondsworth.
- לנדאו תשל"ד** לנדאו ר', **פרקים בסמנטיקה עברית**, רמת גן.

- לנדאו תשמ"ג
 לנדאו ר', "בין חקר הסגנון לחקר השיח", **בלשנות עברית** 20, עמ' 61–77.
- מאלי תשנ"ו
 מאלי א', "לשון קצרה בפירוש ר' מיוחס לדברים", **סיני** קט"ו, עמ' רנד–רסד.
- מור תש"ס–
 מור ג', "עוד על הוראות הבניינים בעברית עכשווית", **חלקת לשון** 29–32, עמ' 262–286.
- תשס"א
 מורג ש', **תורת ההגה והצורות של העברית, פונטיקה ופונולוגיה: שיעורי יסוד**, ירושלים.
- מורגנשטרן תש"ס
 מורגנשטרן י', **התייחסות של הרמב"ן לפירוש רש"י בפירושו לתרה** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- מורגנשטרן 2007
 מורגנשטרן מ', "מערכת הכינויים הפרודים בקומראן: לשאלת תולדות העברית בימי הבית השני", בתוך: ממן א', פסברג ש' וברויאר י' (עורכים), **שערי לשון** א, ירושלים, עמ' 44–63.
- מורשת תשכ"ד
 מורשת מ', **הרמב"ן כבלשן על פי פירושו לתרה** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- מורשת תשכ"ז
 מורשת מ', "הרמב"ן כבלשן על פי פירושו לתורה", **סיני** ע, עמ' קצג–רי.
- מילסון 2021
 מילסון מ', מילון ערבי-עברי,
<https://arabdictionary.huji.ac.il/ArabDictionaryV2#/Register>,
 12.12.2021.
- מירסקי 1951
 מירסקי א', "לפשוטה של לשון שירת ימי הביניים", **לשונו** 18, עמ' 97–103.
- מירקין תשל"ו
 מירקין ר', "לרקעה של תופעה אחת בתחביר העברית החדשה", **לשונו לעם** כז, עמ' 282–293.
- מישור תש"ם
 מישור מ', "על שימוש המקור הנטוי ושם הפעולה בלשון חז"ל", **לשונו לעם** לא, עמ' 7–11.

- מישור תשמ"ג** מישור מ', **מערכת הזמנים בלשון התנאים** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- מישור תשמ"ט-תש"ן** מישור מ', "תולדות שימוש הצורות בעברית, ההתחדשות המתמדת של מערכת הזמנים", **לשונו לעם** מ-מא, עמ' 68-72.
- מישור תשע"ז** מישור מ', "העברית של 'ספר המסעות' לבנימין מטודלה", **העברית** סד, עמ' 68-63.
- מלחי 2008** מלחי י', "היבטיו ההיסטוריים והתאולוגיים של ויכוח הרמב"ן בברצלונה והיחס המשתקף ממנו על תוקפם של מדרשי חז"ל", **שאנן** 13, עמ' 127-135.
- מלחי 2011** מלחי י', "פירושי רש"י לתורה, המובאים בפירושו של רמב"ן לתורה", **שאנן** 17, עמ' 66-43.
- מלמד תשל"ח** מלמד ע"צ, **מפרשי המקרא**, ירושלים.
- ממן 2014** ממן א', "תורות לשון זרות והתאמתן ללשון העברית בידי מדקדקים מימי הביניים והרנסנס", **לשונו** 76, עמ' 317-309.
- ממן תשנ"ב** ממן א', "העברית המושפעת מן הערבית", **מחניים** 1, עמ' 115-106.
- מנדלקרן תשע"ג** מנדלקרן נ', "יחס הרמב"ן לאגדה בפירושו לתורה", **מכלול** 29, עמ' 103-114.
- נאה תשנ"ג** נאה ש', "שתי סוגיות נדושות בלשון חז"ל", בתוך: בר-אשר מ' ורוזנטל ד' (עורכים), **מחקרי תלמוד**, ירושלים, עמ' 392-364.
- נורגארד ואחרים 2010** Nørgaard N., Busse B. & Montoro R., *Key terms in stylistics*, London & New York.
- ניר תשמ"א** ניר ר', **מבוא לתורת הלשון** ה, תל אביב.
- נצר 1989** נצר נ', "הנוסח "לשון X" לציון הבחנות סמנטיות בפירושי רש"י למקרא", **דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות** 10, עמ' 100-93.

- נצר תש"ן** נצר נ', "קביעת שורשים מקראיים על-פי לשון-חכמים: לדרכו של ר' יונה אבן ג'נאח", בתוך: קדרי מ"צ ושרביט ש' (עורכים), **מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית**, רמת גן, עמ' 125–133.
- נצר תשמ"ג** נצר נ', **לשון-חכמים בכתבי המדקדקים העבריים בימי-הביניים: בתקופת היצירה המקורית רס"ג-אבן בלעם** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- נצר תשנ"ב** נצר נ', "מלשון המקרא ללשון חכמים – עיונים סמנטיים במילונות העברית בימי הביניים", **תרביץ** סא, עמ' 449–464.
- סאנז-בדיליוס 2008** סאנז-בדיליוס א', "על התנועות בעברית על פי מדקדקים אחדים מימי הביניים", **לשונו** 70, 361–373.
- סאנז-בדיליוס 2021** Saenz-Badillos A., "Medieval Hebrew", in: Khan G. et al. (eds.), *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, Brill Reference Online, Web, 12.12.2021.
- סבתו 2005** סבתו מ', "הוספות רמב"ן לפירושו לתורה", **מגדים** מב, עמ' 61–124.
- סבתו תשנ"ה** סבתו מ', "על נוסח פירוש רמב"ן לתורה", **מגדים** כג, עמ' 71–81.
- סגל תרצ"ו** סגל מ"צ, **דקדוק לשון המשנה**, תל אביב.
- סדן תשי"ח** סדן ד', "ספל אדירים (לדרכה של סמיכות מקראית וצאצאיה)", **בית מקרא** ה-ו, עמ' 43–53.
- סיו 2007** Seow C.L., "Ecclesiastes", In: Coogan, M. D. (ed.), *The New Oxford Annotated Bible*, Oxford.
- סימפסון 2004** Simpson P., *Stylistics : A Resource Book for Students*. London & New York.
- סמט תשס"ד** סמט אב"א, **לשונו של ספר משנה תורה לרמב"ם ביחס למקורותיו** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.

- Septimus B., "Open Rebuke and Concealed Love, Nahmanides and the Andalusian Tradition", in: Twersky I. (ed.), *Rabbi Moses Nahmanides*, Cambridge, pp. 11–34. **ספטימוס 1983**
- ספן ר', "החרוז כבית-גידול לחידושי לשון בשירי ש' אבן-גבירול וי' הלוי", **ספן 1989**
עם וספר ה, עמ' 43–47.
- סקלרץ מ', "דרכו של הרמב"ן באימוץ דברי אבן עזרא והבאתם שלא בשם אומרם", **שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום 24**, עמ' 285–302. **סקלרץ 2016**
- סקלרץ מ', **יחס רמב"ן למדרש האגדה עפ"י פירושו לתורה לבראשית פרקים יב-לו** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן. **סקלרץ תשנ"ח**
- סקלרץ מ', **מקומו של אבן עזרא בפירוש רמב"ן לספר בראשית** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן. **סקלרץ תשס"ב**
- עופר י' ויעקבס י', **תוספות רמב"ן לפירושו לתורה שנכתבו בארץ ישראל**, ירושלים. **עופר ויעקבס תשע"ג**
- עיטם א', "על נוסח פירוש רמב"ן לתורה במהדורת הרב שעוועל", **מגדים ל**, עמ' 73–96. **עיטם תשנ"ט**
- עמנואל ש', "מגוף ראשון לגוף שלישי: פרק בתרבות הכתיבה באשכנז בימי הביניים", **תרביץ 81**, עמ' 431–457. **עמנואל תשע"ג**
- עמרוסי י', **הסמיכות לסוגיה במשנה** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת חיפה, חיפה. **עמרוסי 1993**
- פדידה ח', **זיהוי אוטומטי של מסגרות ההצרכה של הפועל בעברית** (חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר מגיסטר למדעים במדעי המחשב), אוניברסיטת חיפה, חיפה. **פדידה 2012**

- פולק תש"ף** פולק פ', "איחוי, שעבוד ושרשרת הפסוקיות בספרות המקרא: פסוקית מצב, ו' הרצף ותרגומיהם הערביים של רב סעדיה גאון ויפת בן עלי", בתוך: ריז'יק מ' (עורך), **סוגיות בלשון המקרא**, ירושלים, עמ' 140–156.
- פיקסלר תשס"ה** פיקסלר ד', "לשון תקיפה בפירוש המשנה לרמב"ם: לשונו של הרמב"ם בפסיקת הלכה במקומות מסופקים, ולשאלת יחוס הפירוש לתלמוד מסכת ראש השנה לרמב"ם", **סיני** 135–136, עמ' קנא–קצח.
- פלורנטין תשנ"ג** פלורנטין מ', "התערעות מערכת הסביל הפנימי ומעמד הנפעל והנתפעל במסורת השומרונים ובלשון חכמים", **לשונונו** נו, עמ' 201–211.
- פליישר 1975** פליישר ע', **שירת הקודש העברית בימי הביניים**, ירושלים.
- פנטון 1980** פנטון ט"ל, "שאלות הכרוכות בעדות הספרות האוגריתית על אוצר המלים של המקרא", **לשונונו** מד, 268–280.
- פרכטמן תש"ל** פרכטמן מ', "האיחוי והשעבוד כבוחן לסגנונם של טיפוסי כתיבה", **בלשנות עברית חפ"שית** 2, עמ' 29–45.
- פרכטמן 1990** פרכטמן מ', **לשונה של ספרות**, תל אביב.
- פרכטמן תשנ"ט** פרכטמן מ', **דקדוקי פיוט**, באר שבע.
- פרידמן תשמ"א** פרידמן ש"י, "שיירי כתבי-יד קדומים למסכת בבא מציעא", **עלי ספר** ט, עמ' 5–55.
- פרידמן תשע"ד** פרידמן ש"י, **מחקרי לשון ומינוח בספרות התלמודית**, ירושלים.
- פרנק תשע"א-תשע"ב** פרנק א', "חומרות, הידורים ושיבושים בלשון העברית: על תיקוני שגיאות ועל שגיאות מתקנים", **מים מדליו** 22–23, עמ' 273–320.
- פרץ 1981** פרץ מ', "הטיפול במילים יחידאיות בשורשן בפירושי ר' יהודה אבן בלעם", **לשונונו** מה, עמ' 213–232.
- פרץ תשכ"ז** פרץ י', **משפט הזיקה בעברית לכל תקופותיה**, תל אביב.
- פרץ תשל"ח** פרץ מ', **פרשנות הפילולוגית של ר' יהודה אבן בלעם** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.

- פרשל תשנ"ד** פרשל ט', לשונות הרמב"ם, סיני קיד, עמ' פח-צ.
- צבי ורשף תשס"ט** צבי ת' ורשף י', "הבינוני הפועל והבעת הזמנים בעברית", **לשוננו** עא, עמ' 315-344.
- צורבל תשס"ד** צורבל ת', **מסורת הלשון של הרמב"ם**, ירושלים.
- צרפתי תשכ"ד** צרפתי גב"ע, **מונחי המתמטיקה בספרות המדעית העברית של ימי הביניים**, ירושלים.
- צרפתי תשכ"ו** צרפתי גב"ע, "עיונים בסמנטיקה של לשון חז"ל ובדרשותיהם", **לשוננו** 30, עמ' 29-40.
- צרפתי תשמ"ה** צרפתי גב"ע, **סמנטיקה עברית**, ירושלים.
- צרפתי תשמ"ז** צרפתי גב"ע, "אניצי צמר ולשונות שלארגמן": התניה מורפולוגית של החילופים בין סמיכות לצירוף "של" בלשון התנאים", בתוך: ש"א ליונשטם (עורך), **מחקרים במקרא**, ירושלים, עמ' 189-195.
- צרפתי תשנ"ט** צרפתי גב"ע, "מעמד העברית בימי האבות לדעת הרמב"ן", בתוך: שרביט ש' (עורך), **מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה**, רמת גן, עמ' 277-283.
- צרפתי תשס"א** צרפתי גב"ע, **העברית בראי הסמנטיקה**, ירושלים.
- צרפתי תשס"ג** צרפתי גב"ע, **פרקים בתולדות הלשון העברית: החטיבה השנייה: החטיבה הביניימית** יחידה 5, תל אביב.
- קאפח תשס"ו** קאפח י', **דרכו של הרמב"ן בפרשנות ההלכתית על פי פירושו לפרשת משפטים** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- קדרי 1970** קדרי מ"צ, **מירושת לשון ימי הביניים**, תל אביב.
- קדרי 1981** קדרי מ"צ, **ש"י עגנון רב סגנון**, רמת גן.
- קדרי 1993** קדרי מ"צ, "לחקר לשון הקבלה", **מחניים** 6, עמ' 62-65.

- קדרי תשכ"ד קדרי מ"צ, "על ירושת לשון ימי הביניים בעברית של ימינו", מולד כא, עמ' 669–666.
- קדרי תשל"ח קדרי מ"צ, "נתפעל כבינוני בלשון הרבנית (השו"ת) – מה טיבו?", לשוננו מב, עמ' 190–202.
- קהן 2012 קהן מ', **משנת המילונית והפרשנית של ר' יוסף כספי בספריו רתקות כסף ושרשות כסף** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- קוגוט 1973 קוגוט ש', "שימושים מילוניים בעברית של 'ספר חסידים', שאינם מתועדים במילונים, או שתיעודם פגום", **דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות 6**, עמ' 183–195.
- קוגוט 1981 קוגוט ש', "מצב המחקר של העברית של ימי הביניים", **בקורת ופרשנות** 16, עמ' 9–31.
- קוגוט תשל"ו קוגוט ש', **המשפט המורכב ב"ספר חסידים"** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- קוטשר תש"י קוטשר י', "מחקרים בארמית גלילית", **תרביץ** כא, עמ' קצב–רה.
- קוטשר תשכ"א קוטשר י', **מלים ותולדותיהן**, ירושלים.
- קוטשר תשכ"ד קוטשר י', "בבואה (CALQUE) של הארמית בעברית", **תרביץ** 33, עמ' 118–130.
- קוטשר תשכ"ה קוטשר י', **מחקרים בדקדוק לשון חז"ל**, רמת גן.
- קוטשר 1982 Kutscher Y., *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem.
- קוטשר 2007 Kutscher E. Y., "Hebrew Language - Mishnaic", *Encyclopaedia Judaica* (2nd ed.), Detroit, pp. 639–650.
- קראוס 1964 Krauss s., *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Hildesheim.

- Koller A., "Hebrew and Aramaic in Contact", in: Hasselbach-Andee R. (ed.), *A Companion to Ancient Near Eastern Languages*, New York, pp. 439–455. **קולר 2020**
- Cook J. A., *The Biblical Hebrew Verbal System: A Grammaticalization Approach* (dissertation), 2002. **קוק 2002**
- קיזל ת', "המילים הדקדוקיות בלשון אברהם אבן-עזרא כדרך לאפיון יסודות השערוב", **חלקת לשון 53**, עמ' 105–127. **קיזל 2020**
- קימרון א', **לשימוש ה"זמנים במקרא"**, ירושלים. **קימרון תש"ם**
- קימרון א', "נתפעל בינוני", **לשוננו מא**, עמ' 144–157. **קימרון תשל"ז**
- קיסטר מ', "למילון המקראי, הוה והוה", **לשוננו עד**, עמ' 13–24. **קיסטר תשע"ב**
- קלאר ב', "לדרכי הרחבת הלשון העברית בימי הביניים", **לשוננו טו**, עמ' 116–124. **קלאר תש"ז**
- קלצקין י', **אוצר המונחים הפלוסופיים ואנתולוגיה פלוסופית**, ניו יורק. **קלצקין תשכ"ח**
- קצומטה נ', **הסגנון העברי בפיוטי שמואל השלישי** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), האוניברסיטה העברית, ירושלים. **קצומטה תשס"ג**
- Cristal D., *A Dictionary of Linguistics and Phonetics 6th Edition*, New Jersey. **קריסטל 2008**
- ראק א', **פרשני המקרא**, ירושלים. **ראק תשפ"א**
- רבין ח', "זמנים ודרכים בפועל שבלשון 'ספר חסידים'", **דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות 4**, עמ' 113–116. **רבין תשכ"ה**
- רבין ח', **חקרי לשון**, ירושלים. **רבין 1999**
- רבינוביץ ח"ר, "הרמב"ן ויחסו אל פירושו של אבן-עזרא", בתוך: לוריא ב"צ (עורך), **זר לגבורות**, ירושלים, עמ' 631–637. **רבינוביץ תשל"ג**
- רביצקי א', "תפיסת הלשון של רמב"ם: פילוסופיה והלכה", **תרביץ 76**, עמ' 185–231. **רביצקי תשס"ז**

- רובינשטיין תשמ"א רובינשטיין א', **העברית שלנו והעברית הקדומה**, תל אביב.
- רודריג-שורצולד רודריג-שורצולד א' וסוקולוף מ', **מילון למונחי בלשנות ודקדוק**, אבן יהודה.
- רוזן ח' **העברית שלנו**, תל אביב.
- רוזנטל ר', "מוצא הצירופים",
<http://www.ruvik.co.il/?page=9>, 12.12.2021-מוצא-רוביק/מוצא-
 הצירופים.
- ריז'יק 2010 ריז'יק מ', "הערות ללשון המכתבים העבריים מטוסקנה מן המאה החמש-
 עשרה", בתוך: בר-אשר מ' וכהן ח' (עורכים), **משאת אהרן**, ירושלים, עמ'
 452–442.
- ריז'יק 2011 ריז'יק מ', "דרכי חידוש לשון אצל הפייטנים מדרום איטליה", בתוך: זר ר'
 ועופר י' (עורכים), **מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין**, ירושלים, עמ'
 451–433.
- ריפטר 1959 Riffter M., "Criteria for Style Analysis", *Word* 15, pp. 154–174.
- רנד 2011 רנד מ', "כמה קווי יסוד בתורת הצורות של לשון הפיוט הקלסי", בתוך: זר
 ר' ועופר י' (עורכים), **מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין**, ירושלים, עמ'
 464–453.
- רצהבי תשי"ז רצהבי י', "עיוני לשון בשירת ספרד", **לשונו** 21, עמ' 32–22.
- רצהבי תשכ"ז רצהבי י', "עיוני לשון ב"בן משלי" לר' שמואל הנגיד", **בר אילן: ספר השנה
 למדעי היהדות והרוח של אוניברסיטת בר אילן** ד–ה, עמ' 180–160.
- רצהבי 1982 רצהבי י', "לשונות בספרות שאלות ותשובות", **לשונו** לג, עמ' 113–99.
- רשף תשס"ד רשף י', **הזמר העברי בראשיתו**, ירושלים.
- שוה תשע"ז שוה א', **העברית של רש"י על פי כתבי יד נבחרים של הפירוש לתורה**
 (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), האוניברסיטה העברית,
 ירושלים.

- שזה 2020** שזה א', "על הקשיים בזיהוי חידושי לשון של מחברים מימי הביניים: רש"י כמבחן", בתוך: אליצור בר-אשר ס' ויעקב ד' (עורכים), **העברית והארמית בימי הביניים**, עמ' 238–255.
- שורצולד תשס"ב** שורצולד א', **פרקים במורפולוגיה עברית א–ג**, תל אביב.
- שורצולד תשע"ז** (רודריג) שורצולד א', "עקרון המכנה המשותף בהתגבשות העברית ובהתפתחותה", **מחקרים בלשון יז–יח**, עמ' 557–572.
- שי 1980** שי ה', "ממד חדש למילונות העברית בימי הביניים", **לשונו מד**, עמ' 202–218.
- שלזינגר תשמ"ו** שלזינגר י', **פרקים בסגנונם של מאמרים בעתונות העברית של ימינו** (עבודה לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- שלזינגר תשנ"ד** שלזינגר י', **פרקים בתולדות הלשון העברית: החטיבה השלישית: החטיבה המודרנית** יחידה 11, תל אביב.
- שלם תשס"ד** שלם י', "ויכוח ברצלונה ומעמד האגדה במשנת הרמב"ן", **ציון** 69, עמ' 25–43.
- שנולד תשס"א** שנולד מ', **תורת הלשון של רמב"ן בפירושו לבמדבר: תורת המילה** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- שניאור 2014** שניאור ד', "תוספות ותיקוני נוסח גאוגרפיים בפירוש רמב"ן לתורה", **שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום** 23, עמ' 263–277.
- שעוועל 1962** שעוועל ח"ד (מהדיר), **פירושי התורה לרבינו משה בן נחמן**, ירושלים.
- שעוועל תשל"ד** שעוועל ח"ד, **רבנו משה בן נחמן**, ירושלים.
- שפירא תשכ"ב** שפירא נ', "הלשון הטכנית בספרות הרבנית", **לשונו** 26, עמ' 209–216.
- שרביט תש"ם** שרביט ש', "מערכת הזמנים בלשון המשנה", בתוך: צרפתי גב"ע ואחרים (עורכים), **מחקרים בעברית ובלשונות שמיות**, רמת גן, עמ' 110–125.

- שרביט תשס"ד** שרביט ש', פרקים בתולדות הלשון העברית: החטיבה הראשונה: החטיבה הקלאסית יחידה 3, תל אביב.
- שרביט תשס"ח** שרביט ש', פרקי מחקר בלשון חכמים, ירושלים.
- שרביט תשע"ו** שרביט ש', תורת ההגה של לשון חכמים, ירושלים.
- שרביט 2018** שרביט ש', "שיבוצים מקראיים וחידודי לשון בספרי השו"ת של חכמי מרוקו", בתוך: בר-אשר מ', וסטרייך א' ושרביט ש' (עורכים), **מחקרי מערב ומזרח**, אשקלון, עמ' 224–248.
- שרון תשס"ה** שרון מ', מבחר שירים אישיים לרבי שלמה אבן גבירול: עיון בסמנטיקה ואוצר מילים (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך), אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- שתיל תשס"ט** שתיל נ', "מעמדה הסינכרוני של צורת 'נתפעל' בלשון ימינו", **בלשנות עברית** 61, עמ' 73–101.
- תאבניוס 1968** תאבניוס י', "מתודות כמותיות בסטייליסטיקה", **הספרות** א, עמ' 466–476.

Abstract

- i. This study deals with Ramban's language in his commentary on the Torah and examines it in two aspects: The first aspect relates to the linguistic components typical of the Middle Ages language that was influenced by Arabic in Ramban's language. The second aspect examines the interrelationships between his language and the Hebrew's layers preceding him – the Biblical Hebrew and the Mishnaic Hebrew. The research begins with the presentation of the research literature about Medieval Hebrew, about Ramban's commentary on the Torah and about the stylistics.
- ii. The body of work has three parts: the first part deals with Medieval Hebrew's phenomena found in Ramban's language, most of them are syntactic, some are morphological and a few of them are lexical.
- iii. The second part deals with Ramban's explicit relationship to the two historical layers of Hebrew language in his commentary and the question of distinction between them.
- iv. In the third part the language of Ramban and the language of other medieval writers – Rashi and Ibn Ezra – are examined in various language phenomena in which the Biblical Hebrew and the Mishnaic Hebrew is different from each other in order to discover in which direction his language is inclined. Examples of phenomena include: Alternation of Hitpa'el and Nitpa'al, binding of relative clause, types of construct phrases, verb tenses, vocabulary, semantic shifts and more. It is found that, in general, Ramban tends to adhere to Mishnaic Hebrew in his syntactic and morphological uses, and in other areas of language he

combines the two layers. In this way Ramban is closer in style to Ibn Ezra than to Rashi. At the end of the third part explanations for the conclusions were also offered.

Table of contents

Hebrew abstract.....	x
A. Introduction.....	1
B. Part I: From the characteristics of the of the Arabic Influence in the Ramban's language.....	19
C. Part II: Biblical Hebrew and Mishnaic Hebrew in Ramban's commentary.....	51
D. Part III: Examination of linguistic phenomena in Ramban's commentary.....	81
1. Alternation of Mem and Nun in the plural morpheme.....	82
2. Alternation of Hitpa'el and Nitpa'al.....	91
3. Pu'al stem.....	105
4. Past simple at beginning of a sentence.....	109
5. Gnomic present tense.....	118
6. Pronouns.....	128
7. Construct infinitive in verb types.....	146
8. Binding of relative clauses.....	159
9. Types of construct phrases.....	167
10. Semantic shifts.....	179
11. The lexicon.....	199
E. Conclusions from part III.....	227
F. Summary.....	233
G. Bibliography.....	237
English abstract.....	

This work was carried out under the supervision of

Prof. Michael Ryzhik

Department of Hebrew and Semitic Languages

Bar-Ilan University

Ramban's Language Compared to the Earlier Layers of Hebrew

Elior Babian

Department of Hebrew and Semitic Languages

Ph.D. Thesis

Submitted to the Senate of Bar-Ilan University

Ramat-Gan, Israel

April 2021